A 6. ÉLŐNYELVI KONFERENCIA ELŐADÁSAI

KÉTNYELVŰSÉG
ÉS
MAGYAR NYELVHASZNÁLAT

Szerkesztette:

KASSAI ILONA

BUDAPEST

1995

KÉTNYELVŰSÉG ÉS MAGYAR NYELVHASZNÁLAT

A 6. ÉLŐNYELVI KONFERENCIA ELŐADÁSAI

KÉTNYELVŰSÉG
ÉS
MAGYAR NYELVHASZNÁLAT

Szerkesztette:

KASSAI ILONA

BUDAPEST

1995

Lektorálta: RÉGER ZITA

Megjelent
az **ILLYÉS ALAPÍTVÁNY,**
a **SOROS ALAPÍTVÁNY**
és az
ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS KUTATÁSI ALAP
(3220 és E 012293)
támogatásával

ISBN 963 8461 94 2

Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán
Budapest, 1995
Felelős kiadó: KASSAI ILONA

Tartalom

Előszó 7

Langman Juliet: A kétnyelvűség kutatásának modern irányzatai 11

Mikes Melánia – Junger Ferenc: A szerbhorvát–magyar kétnyelvűséget érintő szociolingvisztikai kutatások a Vajdaságban 27

Bartha Csilla: Nyelvcsere, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához 37

Szépe György – Zimmermann Claudia: Nyelvpolitikai keret a kisebbségi nyelvhasználat kérdésköréhez 49

Gyivicsán Anna: Kétnyelvűség – nyereség vagy zsákutca? 57

Göncz Lajos: A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben 65

Jarovinszij Alekszandr: A mentális szótár felépítése kétnyelvű gyermekeknél 83

Kassai Ilona: Kommunikatív stratégiák a nyelvvesztés kezdetén 99

Szabó T. Ádám: A moldvai csángó értelmiség két- és félnyelvűsége 111

Fodor Katalin: A csángók identitásproblémájának nyelvi és nyelven kívüli okairól 121

Csernicskó István: A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség 129

Lizanec Péter: Lexikai párhuzamok a táplálkozás szókincsében a kárpátaljai magyar népnyelvben 147

Balogh Lajos – Debrecenzi Anikó: Nagydobrony helye a kárpátaljai magyar nyelvjárások rendszerében 155

P. Csige Katalin: Anyanyelv – idegen nyelv? 163

Simon Szabolcs: Az újságcímek színeváltozása 171

N. Császi Ildikó: Nagykér (Vel'ky kýr) személynévhasználatának történeti vizsgálata 181

Lanstyák István: A szlovákiai magyar argó néhány kérdéséről 189
Cs. Nagy Lajos: Az ly realizációi Medvesalján 203
Sándor Anna: Megfigyelések Kolon mai nyelvhasználatáról 211
Papp György: Beszédhelyzeti kötődésű kölcsönszavak és közlési interferenciák a jugoszláviai magyarság nyelvében 217
Katona Edit: A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása 225
Andrić Edit: Interferencia-jelenségek a vajdasági magyar nyelvhasználatban 235
Zsemlyei János: Román tükörszavak, tükörkifejezések és hibridszavak a romániai magyarság nyelvhasználatában 245
Fagyal Zsuzsanna: Interferencia-jelenségek a solymári svábok magyar beszédében 253
Kontra Miklós: Módszertani megjegyzések az amerikai magyar eldöntendő kérdőintonáció kapcsán 271
Borbély Anna: Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközösségben 287
Rajsli Ilona: Nyelvi adaptálódás és kódváltás a megváltozott körülmények között 299
Posgay Ildikó: Valóban hiperpurizmus? 305
Név- és tárgymutató 311

Előszó

Kötetünk anyagát — híven a már kialakult hagyományokhoz — az 1993. évi élőnyelvi tanácskozás, a Budapesten megrendezett 6. Élőnyelvi Konferencia (1993. október 14–15.) előadásaiból állítottuk össze. A címadó téma, amelyet a határainkon túlról és határainkon innen érkezett résztvevők körüljártak, a **kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat** azért is különösen időszerű, mert naponta vagyunk tanúi az Európában megindult újkori népvándorlás nyomán kialakuló többkultúrás, többnyelvű társadalmak szerteágazó konfliktusainak. A két- és többnyelvűség tanulmányozása meghozta azt a felismerést, hogy a nyelvi szocializációnak nem egyetlen és üdvözítő módja van, tudniillik az, amelyet mi ismerünk és megszoktunk. Ha ezt el is fogadjuk, talán sikerül belátóbbnak lennünk a miénktől eltérő szocializációt tükröző nyelvi és nem nyelvi viselkedésmódok iránt. Erre a belátásra annál is nagyobb szükség van, mivel előrejelzések szerint a jövő század legfontosabb kérdése, az tudniillik, hogy hogyan lehet ránevelni a földkerekség tízmilliárdnyira becsült lakosságát arra, hogy békében éljen egymással és a környezettel, alapvetően nyelvi kérdésként fogható fel. A megoldást a **nyelvi pluralizmus** (több nyelvváltozat egymás mellett élése) és a **többnyelvűség**, tehát lényegében a **nyelvi másság** elfogadása jelenti. Ez pedig éppen a Kárpát–medencében különösen aktuális, hiszen a közelmúltban lezajlott és napjainkban is zajló, nagy formátumú politikai, gazdasági és társadalmi változásokat követően a nyelv mindennél erőteljesebben fejezi ki a nemzeti identitást.

Tanácskozásunk a fenti gondolatkörhöz igyekezett hozzáadni a maga részét a kétnyelvűség általános vonatkozásainak és konkrét megnyilvánulásainak a tárgyalása révén. Az előadások szövegének elrendezésével arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy mennyire közösek a felmerülő gondok és a megfigyelt nyelvhasználati jelenségek függetlenül attól, hogy mi a szóban forgó ország hivatalos nyelve. A végeredmény természetesen sokat megőriz keletkezése körülményeiből. Az a

tény például, hogy az előadóknak röpke 15 perc állt a rendelkezésére, magyarázatot ad az írások többségének finom elemzést nélkülöző, állapotrögzítő jellegére. Az a körülmény pedig, hogy az előadók igen különböző tudományos–kulturális–társadalmi háttért tudnak maguk mögött, érthetővé teszi, hogy a kifejtés módja a tárgyilagos tudományos stílustól a személyes érzelmekkel átszőtt előadásmódig terjed, valamint hogy a naprakész szociolingvisztikai megközelítések mellett a hagyományos dialektológiai kutatás is képviselteti magát. Ennek tudatában értékelendő az írásokban fellelhető terminológiai egyenetlenség is, amelyben persze az is közrejátszik, hogy — fiatal kutatási ágazatról lévén szó — a kétnyelvűségi kutatásnak magának sincs még megállapodott terminológiája. Az 1988-ban elindított tanácskozás-sorozat alapeszméje éppen az volt, hogy a szakemberek számára a közös tanulás fóruma legyen, amely alkalmat biztosít az egyre újabb irányzatok és kutatási módszerek megismerésére és a központi témával kapcsolatos nézetek ütköztetésére, egyeztetésére és felülvizsgálatára.

Kötetünkben a kétnyelvűség kutatásának modern irányzatait, újabb eredményeit és kérdésfeltevéseit JULIET LANGMAN írása tekinti át általában, a Vajdaságban pedig a MIKES – JUNGER szerzőpáros. Az emigráns helyzetben a kommunikáció kerülésétől a domináns közösség nyelvén való érintkezésig tartó, nyelvcserével záruló folyamatot BARTHA CSILLA írása követi végig. A kisebbségi nyelvhasználat egyre határozottabb formát öltő nyelvpolitikai kereteit vázolja fel SZÉPE GYÖRGY és ZIMMERMANN CLAUDIA, a hiányzó nyelvpolitika nyomán a magyarországi szlovákság körében kialakult siralmas helyzetet pedig GYIVICSÁN ANNA elemzi. A kiépülő és leépülő kétnyelvűséget a gyermek szempontjából veszi szemügyre GÖNCZ LAJOS, JAROVINSZKIJ ALEKSZANDR és KASSAI ILONA egy-egy írása. A népességszintű nyelvvesztés előrehaladott stádiumát rögzíti — más-más oldalról — SZABÓ T. ÁDÁM és FODOR KATALIN beszámolója a csángókról.

Kárpátaljáról CSERNICSKÓ ISTVÁN közöl bizakodásra is okot adó helyzetfelmérést. A térségre vonatkozó konkrét kérdések tekintetében pedig sor kerül a táplálkozással kapcsolatos népnyelvi szókincs párhuzamainak a vizsgálatára (LIZANEC PÉTER), egy archaikus magyar

nyelvjárássziget azonosítási kísérletére (BALOGH LAJOS – DEBRECENI ANIKÓ) és a sajtótermékek magyar nyelvi színvonalának az elemzésére (P. CSIGE KATALIN). A sajtónyelv Szlovákiában sem érdektelen, elemzését SIMON SZABOLCS végzi el, mégpedig a politikai változások szemszögéből. Hogy a történelem a személynévhasználatra is hatással van, N. CSÁSZI ILDIKÓ mutatja ki Nagykér (Vel'ky Kýr) anyakönyveiben búvárkodva. A szlovákiai magyar nyelv és a magyarországi magyar nyelvváltozatok azonosságait és eltéréseit az argószavak vizsgálatán keresztül villantja fel LANSTYÁK ISTVÁN, a népnyelvben pedig CS. NAGY LAJOS.

Az államnyelv hatását több írás is vizsgálja, legfőképpen a szókincs területén, de a nyelvhasználat más szintjein is. Egy település nyelvhasználatáról a szlovák nyelvvel való érintkezés szemszögéből ír SÁNDOR ANNA. A szerb nyelv hatása a tárgya PAPP GYÖRGY, KATONA EDIT és ANDRIĆ EDIT írásának. A román nyelv hatását ZSEMLYEI JÁNOS elemzi, a magyar nyelv hatását a solymári sváboknál FAGYAL ZSUZSANNA éri tetten, végül az amerikai angol nyelvnek az amerikai magyarok kérdődallamára gyakorolt hatását KONTRA MIKLÓS dokumentálja.

A kétnyelvű beszélők nyelvhez fűződő viszonyát, nyelvi viselkedését három írás taglalja. BORBÉLY ANNA a nyelvek közötti választás motivációját kutatja a magyarországi románok egy csoportjánál, RAJSLI ILONA a Magyarországon tanuló vajdasági egyetemi hallgatók metanyelvi reakcióit elemzi, és POSGAY ILDIKÓ az erdélyi értelmiség nyelvhasználatával kapcsolatban felmerült „hiperpurizmust" kísérli meg a helyére tenni.

Kötetünket abban a reményben ajánljuk az Olvasó figyelmébe, hogy ha bármily csekély mértékben is, de talán hozzájárulunk annak megértéséhez, ami egyre több embertársunknak — szorító szükségből, jól felfogott érdekből vagy intellektuális kíváncsiságból — természetes létezési módja: a két- és többnyelvűség.

Kassai Ilona

A kétnyelvűség kutatásának modern irányzatai*

JULIET LANGMAN

0. Bevezetés

Több mint ötven éve, amikor Leopold (1939) megjelentette kétnyelvű gyerekéről vezetett naplóját, felébredt a nyelvészek érdeklődése a kétnyelvűség iránt. A hetvenes évek óta a kétnyelvűséget a nyelvészek nemcsak mint egyedi, hanem mint társadalmi jelenséget is kutatják. Így jutottak el ahhoz a felismeréshez, hogy mennyire fontos a nyelvet társadalmi kontextusban és változatos megközelítésekkel vizsgálni (Gumperz – Hymes 1972; Labov 1972; Hymes 1974). Hymes (1974) három célt határozott meg a nyelv társadalmi környezetben történő vizsgálata számára. Ezek közül a harmadik vonatkozik jelenlegi fejtegetéseinkre:

„Először a társadalmi funkciókat kell azonosítani, és megnézni, hogyan szolgálja ezeket a nyelv. [...] A társadalmi nyelvészetet a társadalmi és a referenciális jelentés érdekli, valamint a nyelv mint a kommunikációs viselkedés és a társadalmi cselekvés része (Hymes 1974:196).[1]

Ettől kezdve a szociolingvisztika számos művelője hangsúlyozza a kontextus fontosságát — a kontextust, különféle szinteken. Ezek a kontextusszintek a nyelvi kontextussal kezdődnek, ez egészül ki az interakciós kontextussal, a beszélőközösségi kontextussal és a történelmi–társadalmi kontextussal.

Még azok a kutatók is, akik elsősorban „tiszta" nyelvi kérdésekkel (azaz fonológiával, morfológiával és szintakszissal) és a kognitív fejlődés kérdéseivel foglalkoznak, fontosnak tartják a kontextus szerepét, mert általa különíthetők el a nyelvi és nyelvhasználati típusok, amelye-

* Köszönettel tartozom a Nyelvtudományi Intézetben dolgozó kollégáimnak, különösen Kassai Ilonának és Borbély Annának, akik segítségemre voltak az előadás magyar nyelvű szövegének a kialakításában.

ket a mai napig nem sikerült egy egységes elmélet keretein belül összefogni.

Ehelyütt szeretnék néhány fontos és központi fogalmat érinteni a kétnyelvűségi kutatás területéről. Remélem, sikerül a kutatási eredményeket egy szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai szempontból összetartozó vázra felfűznöm.

A kétnyelvűség definícióját a saját életemből vett példából szeretném levezetni. Kétnyelvű városban, Montrealban születtem holland szülőktől. Már három éves gyermekként három nyelvet hallottam és használtam. A holland nyelvet otthon használtam, az óvodai kontextusban elsősorban az angolt, de második nyelvként a franciát is használtuk. (Akkor már elkezdődött a harc az angol és a francia nyelvhasználat között.) Egy évvel később elköltöztünk Amerikába, és tíz évig nem hallottam és nem is beszéltem a francia nyelvet, ezt követően kezdtem újra tanulni az iskolában. Amerikai, francia és holland egyetemeken tanultam. A helyváltoztatások során természetesen mindig a környezeti nyelv használata került túlsúlyba. Magyarországra több éves magyartanulás után érkeztem, 1992-ben. Magyarországon minden nap használom a magyar nyelvet és természetesen az angolt is, emellett azonban még a hollandot is gyakorlom. Néha beszélnem kell németül és franciául is. Az említettek miatt az életem bonyolultabb, mint egy tipikus kétnyelvűé, hiszen látszik, hogy az életünk során sokat változhat a nyelv használata és a nyelv iránti igény. Feltehetjük tehát a kérdést: mely nyelveken vagyok kétnyelvű? A válasz természetesen a definíciótól függ.

Egyetértek Grosjean (1992) elméletével, amely általánosítja a kétnyelvűség fogalmát: „A kétnyelvűség két (vagy több) nyelv rend-szeres használatát lenti, és kétnyelvűek azok az emberek, akiknek a mindennapi életben szükségük van mindkét nyelvre (vagy többre), és ezeket használják is" (Grosjean 1992:51).[2] Szerinte a kétnyelvűség definícióját nem tudjuk az egynyelvűségből levezetni. A kérdése az, hogy létezik-e „ideális" egynyelvű, akit modellként lehet használni az „ideális" vagy úgynevezett „kétnyelvű: kiegyensúlyozott" (balanced) kétnyelvűhöz. „Kiegyensúlyozott" kétnyelvű az egyén, amikor mind a két (vagy több) nyelvet olyan szinten birtokolja, mintha egynyelvű

lenne. Ha ez igaz, akkor szinte senki nem minősíthető sem egynyelvűnek, sem kétnyelvűnek.

Grosjean a kétnyelvűt úgy tekinti, mint „egységes egészet, amely nem osztható könnyen két külön részre. Két nyelv együttélése és állandó kölcsönhatása a kétnyelvű egyénben különálló, de teljes rendszert alkot" (Grosjean 1992:55).[3] Ebből a szempontból minden ember, aki két nyelvet beszél, és aki az önmaga és a társadalom közötti kapcsolatokat sikeresen tudja nyelvi úton menedzselni, kétnyelvűnek számít.

Természetesen abban az esetben, ha változik a társadalmi kontextus, újraszabályozásra (readjustment) vagy tanulásra van szükség. Azonkívül ha változnak is a nyelvek, a nyelvhasználatok vagy a nyelvi kompetencia, a teljes kommunikatív kompetencia megmarad (Hymes 1974).[4] Ennek alapján teljesen másként tudjuk értelmezni a félnyelvűséget (semi-lingualism) és a részleges nyelvűséget. A nyelvi kompetencia értékeléséhez fel kell vetni a kérdést, hogy a társadalmi kontextusokban az egyénnek milyen nyelvhasználati módokra van szüksége. Vagyis a félnyelvűség csakis akkor ítélhető meg, ha ismerjük az egyén nyelvi szükségleteit a mindennapi kommunikáció körülményei között.[5]

Mielőtt rátérnék a kontextus különböző szintjeire, szeretnék felidézni néhány pszicholingvisztikai kérdést Grosjean (1992) holisztikus elméletéből.

1. Pszicholingvisztikai kérdések: a kontextus mint szempont

A pszicholingvisztika kutatói különösen fontosnak tartják a nyelvi elemek tárolásának (storage) és feldolgozásának (processing) kérdéseit. A fő kérdés az, hogy a kétnyelvű agyban a két nyelvnek közös reprezentációja van-e avagy a nyelvi rendszerek külön-külön reprezentálódnak (Keatley 1992). Heredia – McLaughlin (1992) szerint ma még eldönthetetlen, hogy egy vagy két nyelvi rendszer létezik-e. Ők fontosabbnak tartják a hozzáférési folyamatot, tehát azt, hogy a közösen tárolt elemek között mennyire hozzaférhető a megfelelő szó vagy a megfelelő nyelv.

Grainger és Dijkstra (1992) feltételezik, hogy a feldolgozási rendszernek **aktivációs** metaforája van, nem pedig **keresési** metaforája, ahogyan korábban gondolták a pszicholingvisták. Ez azt jelenti, hogy mindkét nyelv szókincse egyszerre aktivizálódik, és a kétnyelvű egyén nem egy bizonyos szót keres egy bizonyos nyelvben, hanem a kontextus alapján dönti el, hogy a „kínálatból" melyiket helyesebb alkalmazni az adott szituációban. Ez a folyamat egyébként érvényes az egynyelvűekre is. Ezért is fontos, hogy a kétnyelvűséggel foglalkozó kutatók kooperáljanak azokkal a pszicholingvistákkal, akik elméleteket dolgoznak ki az egynyelvű nyelvdolgozással kapcsolatban.

Heredia és McLaughlin (1992) hangsúlyozzák a módszertan fontosságát, ugyanis a különböző megoldásokban más-más kognitív stratégiák nyilvánulhatnak meg. Vagyis nem az a kérdés, hogy van-e előnye a kétnyelvűségnek, hanem az, hogy egyrészt hogyan különböztessük meg azokat a kognitív folyamatokat, amelyekben a kétnyelvű egyén előnyt élvez, illetve hogyan tükröződnek a mindennapi kognitív stratégiák a pszicholingvisztikai tesztekben. Bialystok (1992) szerint két, egymástól eltérő kognitív folyamat — reprezentációs szerkezet és szelektív figyelem — közül a kétnyelvűek előnye az utóbbiban van. Ez azt jelenti, hogy a kétnyelvűség vizsgálata során a kutatóknak figyelembe kell venniük olyan tesztcsoportokat, amelyek kifejezetten a szelektív figyelemmel kapcsolatosak, illetőleg olyanokat, amelyek csak a reprezentációs szerkezetek feltárására irányulnak.

Nemcsak arról van szó, hogy a különféle tesztek különféle hozzáférési utakat aktivizálnak, hanem arról is, hogy a kísérleti helyzetek nem tükrözik adekvátan a való életet. Ha jobban megértjük a nyelvi és a társadalmi kontextust, amelyben a kétnyelvűek kommunikálnak és élnek, jobban felfigyelhetünk a pszicholingvisztikai kérdésekre is, és jobban meg tudjuk tervezni azokat a pszicholingvisztikai teszteket, amelyek már ténylegesen a kétnyelvűek megismerő kapacitását vizsgálják.

2. Szociolingvisztikai kérdések: a kontextus négy szintje

Eddig arról beszéltünk, hogyan működik a kétnyelvűség az egyénben. A nyelvi és kulturális kisebbségi közösségek vizsgálata azonban másféle képet ad a kétnyelvűségről, hiszen a lényeg pontosan az, hogy hogyan használják a közösség különböző tagjai a különböző nyelveket úgy, hogy nemcsak kommunikálnak, hanem rámutatnak az emberek közötti identitás-relációkra is. Amikor nem az egyénről, hanem közösségről van szó, fel kell vetni olyan fogalmakat, mint szerep (roles), szerepviszony (role relationsships) (Hymes 1974) és szociális identitás, itt főleg etnikai identitásról van szó (Gumperz 1982a; 1982b). Az is fontos, hogy egy egyén többszörös identitása a beszédben úgy jelentkezik-e, hogy ezáltal új szerepviszonyokat hoz létre (Le Page – Tabouret-Keller 1985).[6]

A legtöbb kétnyelvűségi szituáció elemzéséből az az következtetés adódott, hogy az egyik közösség kisebbségi relációban áll a másikkal (vö. Fishman, Cooper – Ma 1971; Gal 1979; Skutnabb-Kangas 1984). Az ilyen kutatásban a hangsúly gyakran arra helyeződik, hogy miként alakul a társadalmi környezet és a kétnyelvű beszélők közötti egyenlőtlenség.

A korai kutatások a beszédszituációk és a nyelvhasználat osztályozását tartották fontosnak. Pszichoszociológiai kutatások nyelvi és emberi attitűdöket vizsgálták és ezek hatásait a nyelvhasználatra (Giles 1977; Lambert – Tucker 1972). Manapság a kutatók a kétnyelvű közösségeken belüli és közötti nyelvhasználati módok magyarázatára összpontosítanak. E szerint az elmélet szerint sokkal jobban és mélyebben kell érteni a kontextus szerepét az egyéni és csoportos interakciókban.

2.1. Rövid definíciók

A kontextusnak négy szintjét szeretném röviden definiálni: a nyelvi kontextust, az interakciós kontextust, a beszélőközösségi kontextust és a történelmi–társadalmi kontextust.

1. NYELVI KONTEXTUSon a tiszta nyelvi kérdéseket értjük — főleg azt, hogy milyen megszorításokat jelentenek mindkét nyelvben a fonológiai, morfológiai és szintaktikai rendszerek. A kódváltást jelenleg főleg a nyelvi kontextuson belül vizsgálják.

2. AZ INTERAKCIÓS KONTEXTUS a pillanatról pillanatra zajló interakciót jelenti a beszédpartnerek egymás közötti viszonyában. A kontextus eme szintjén a beszédpartnerek aktívan hoznak létre szerepeket és szerepviszonyokat.

3. A BESZÉLŐKÖZÖSSÉGI KONTEXTUS a közösségi normákban és konvenciókban van adva. Ezek a normák és konvenciók a közösségben épülnek ki, és ezekből lehet látni, hogy valamely személy a közösség tagja. A különböző közösségi normák és konvenciók közötti különbségek is az interkulturális interakciós problémákon alapszanak az interakciós kontextusban.

4. A TÖRTÉNELMI–TÁRSADALMI KONTEXTUS a legszélesebb kontextus, amely kisebbségi csoportok esetében befolyásolja a nyelvhasználatot. A szociális és történelmi viszonyokat jelenti egy meghatározott helyzetben. Miközben az interakciós típusokban, a beszélőközösségi normákban és konvenciókban sok hasonlóságot lehet találni, a történelmi–társadalmi kontextus mindig egyedülálló.

Természetesen a három szociális kontextus nem különül el tökéletesen egymástól, mert a kontextusok közötti kapcsolatok kétirányúak. A lényeg az, hogy az egyének minden új interakcióban újraalkotják a szerepviszonyokat, de minden egyes kontextusszint befolyásolja őket. Vagy alkalmazzák a szokásos szerepviszonyokat, vagy újakkal helyettesítik ezeket, olyanokkal, amelyeket az interakciós normák és konvenciók hívhatnak életre. (Lásd pl. Erickson 1982, Gumperz 1982a, Gal 1988). Lavandera (1988) szerint a nyelv és a környezet közötti viszonyt akkor látjuk helyesen, ha nem mint ok–okozati viszonyban lévő jelenségeket szemléljük őket, hanem mint egymást folytonosan befolyásoló jelenségeket.

2.2. Kontextusra irányuló kutatások

Megemlítek néhány olyan kutatást, amelyek a kétnyelvű közösséget több kontextus szempontjából vizsgálták. Ezek a kutatások nemcsak a kétnyelvűség kontextusára irányulnak, hanem a kódváltást is elemzik, mert a kódváltás ténye jól utal a kontextus megváltozására. Így világosabban látjuk a kontextus és a nyelv közötti bonyolult kapcsolatot, mint az egynyelvű közösségekben, ahol a nyelvi azonosulás (személyekkel, helyzetekkel) kevésbé szembetűnő.

2.2.1. Interakciós és beszélőközösségi kontextus: kapcsolatok közösségek között

Heller (1988a) bemutat egy funkcionális szempontú kódváltást, amelyben az interakciós kontextus és a beszélőközösségi kontextus fontos. Hellernél a kódváltás fontos információt nyújt a közösségen belül és a közösségek között zajló interakciók különbségeiről. A kétnyelvű közösségek közül az egyik gyakran változtatja a kódot, a másik viszont szigorúan elkülöníti a két nyelvet. A közösség két típusát a kontextus alapján lehet elkülöníteni.

Poplack (1988) két különböző kétnyelvű közösségről beszél, amelyek első ránézésre hasonlónak mutatkoznak, mégis nagyon különböznek egymástól. A különbségeket a kódváltási minták tisztán mutatják. A **sima** (smooth) kódváltás az, ahol a váltás ténye nincs kiemelve. Ilyen kódváltást a Puerto Rico-i közösség használ New Yorkban. Ebben a közösségben a sima kódváltás az etnikai identitás erős jelzése, úgyhogy nem is mindig szándékos a használata. Kódváltás minden esetben csak szintakszisbeli megszorításokkal jöhet létre.

1. példa: sima kódváltás (Poplack 1988)

But I used to eat the *bofe*, the brain. And then they stopped selling it because *tenián este le encontraron que teniá* worms.

'But I used to eat the brain, the brain. And then they stopped selling it because they had, uh, they found out that it had worms'.

A sima kódváltással ellentétben a **jelölt** (marked) kódváltás az, ahol a váltás ténye ki van emelve. Ez a kódváltás előre jelezve van, úgyhogy a váltás ténye hallatszik. A kódváltásnak ezt a fajtáját használják Canadában, a francia többségű Hullban és az angol többségű Ottawaban egyaránt. Jelölt kódváltás alkalmazható metanyelvi kommentárként és hangsúlyozás céljából is. A jelölt kódváltást nem használják identitásra utaló jelként.

2. példa: jelölt kódváltás (Poplack 1988)
a) Megfelelő kifejezés (mot juste)
C'est un- a hard boiled killer.
He's a hard-boiled killer.

b) Hangsúlyozás (Emphasis)
Mais il dit, „c'est dure pour nous-autres: le, la, les, vois-tu? Eux-autres, c'est rien que *the*."
But he says, „it's hard for us: le, la, les, they only have the."

Heller azt mondja, hogy, „a jelöletlen (vagy sima) és a jelölt (vagy váratlan) nyelvhasználati minták ... kapcsolódnak azokhoz a sokrétű viszonyokhoz, amelyekben a beszédpartnerek állhatnak egymáshoz viszonyítva" (Heller 1988a:6).[7] Ezzel Heller azt akarja mondani, hogy minden közösségben lehetséges a szokásos és a váratlan kódváltás, és minden közösségben ki kell találni a megfelelő kapcsolatokat a kódváltás formája és funkciója között.

2.2.2. Interakciós és beszélőközösségi kontextus: kapcsolatok közösségen belül

Ahogyan különbségek vannak közösségek között, egyetlen közösségen belül is különbségek vannak az egyedek között. A közösség nem minden tagjának van meg a lehetősége arra, hogy mind a két nyelvet birtokolja. Heller (1988a) szerint csak azok a tagok birtokolják mindkét nyelvet, akik a társadalmi választóvonal mindkét oldalán működnek. Goyvaerts – Zembele (1992) szerint a kódváltási adatok szociális változókkal állnak korrelációban. Blommaert (1992) a nyelvhasználati

különbségeket kapcsolatba hozza a különböző társadalmi csoportok történelmével. Ha a közösség tagjai között nem lenne kompetenciabeli különbség a két nyelven belül, identitáskülönbségek sem lennének, és akkor valószínűleg a kétnyelvű szituáció egynyelvűre változna.

Heller (1988a) a kétnyelvű közösségi nyelvhasználatokat így definiálja:

„A kódváltást olyan stratégiaként képzelhetjük el, amely vagy a beszédpartnerek közti különbségek kiegyenlítésére, vagy pedig a különbségek hangsúlyozására szolgál. A kódváltásra szükség van a szerepek és a szerepviszonyok meghatározásában különféle szinteken, mivel a beszédpartnerek sokféle viszonyban vannak egymással. A beszédpartnereknek közösen kell birtokolniuk a konvenciókat ahhoz, hogy megsértésük jelentést hordozzon" (Heller 1988a:1).[8]

A kétnyelvű közösségben az egyének közötti relációk nem egyértelműek. A kapcsolatok során nem mindig derül ki, hogy melyik szerep vagy identitás melyik félhez tartozik. A többértelműség felhasználható az eltitkolásra. A többértelműségmint stratégia olyan szituációban is felhasználható, amelyben a közösségek közötti társadalmi viszonyok eltérőek. Egy Heller (1988b)-től kiragadott peldával szeretném illusztrálni ezt. A kilencvenes évek politikai váltása óta Québecben — Canada egyik tartománya — a hivatalos nyelv a francia, a kilencvenes éveket megelőzöen viszont az angol volt. Ez egy nagy vállalat szerkezetében úgy nézett ki, hogy a vállalat felső vezetését csak angolul beszélők alkották, a munkásréteget viszont franciául beszélők vagy kétnyelvűek. A váltást követően kialakult egy új réteg a vállalat élén, amelyet fiatal kétnyelvű franciák alkottak, mellettük azonban megmaradt a régi vezetésből egy angolul beszélő csoport. Itt vetődik fel az a kérdés, hogy ezek melyik nyelvet használják. A francia a hivatalos, de a szűk angol réteggel a fontos információk cseréje csak angol nyelven bonyolódhat. A kódváltás tehát stratégiai szerepű. Ez azt jelenti, hogy a két nyelv közül gyakorlatilag nem választanak egyet sem kizárólagosan, mert nem akarnak egyik ideológiára sem voksolni. Az angol nyelv ideológiája a volt politikai rendszerre utal, a francia nyelv ideológiája pedig az új politikai irányvonal képviseletére. A hivatalos francia nyelvet azért nem választják, mert a vállalat élén álló

francia vezetés nem akarja megrontani kapcsolatát a régi angol vezetéssel. Az angolt pedig nem választhatják, mert hivalatosan a franciát akarják támogatni.

Mivel a nyelv nemcsak referenciális információt közvetít, hanem a beszélő identitásáról is vall, ismeretlen emberek, amikor találkoznak, a kódváltást mint stratégiai eszközt kétféleképpen tudják felhasználni: egyrészt elrejtik saját identitásukat, másrészt felderítik partnerük identitását. A felderítés után a beszédpartnerek két módon folytathatják a beszélgetést: vagy szolidaritást mutatnak egymás iránt, ami azt jelenti, hogy egymáshoz igazodó nyelvhasználatot produkálnak, vagy pedig eltávolodnak egymástól, ami azt jelenti, hogy a kódhasználat különbözik. Például a nyolcvanas években a Hollandiában élő jugoszlávok, ha szolidaritást mutattak a jugoszláv identitással, akkor a szerbhorvát nyelvet használták egymás között, ha viszont az egyik hollandul, a másik szerbhorvátul beszélt, akkor ez az egymástól való eltávolodásra utalt (Langman 1989). A társadalmi–történelmi kontextus gyökeres megváltozása következtében a Hollandiában élő volt jugoszlávok körében teljesen megváltozott az identitás kérdése.

2.2.3. Történelmi–társadalmi kontextus

Gal (1988) szerint a kódváltások elemzésekor figyelmet kell fordítani arra a szerepre, amelyet a kódváltás az etnikai csoportok definiálásában vagy megváltoztatásában játszik, de arra a szimbolikus szerepre is, amelyet a társadalmi, gazdasági, történelmi kontextusban az „én" és a „másik ember" meghatározásában játszik.

Gal (1988) bemutat egy olyan vázat, amely a három társadalmi kontextust egyesíti. A szerző szerint nemcsak a helybeli vagy regionális politikai–gazdasági rendszert kell figyelembe vennünk, hanem a világgazdasági rendszert is, ha meg akarjuk érteni a kétnyelvű közösségek közötti különbségeket. Gal szerint a szászok Erdélyben másképpen használják a kódváltást, mint a magyarok Ausztriában, mert a német nyelv világgazdasági szempontból mindkét szituációban erősebb. Ezért szerinte a magyarok nyilvános helyen a németet választják, és a magyar nyelv használata beszorul az otthon falai közé, ami az etnikai identitást

szimbólikusan képviseli. Az ausztriai magyarok között is a kódváltás elég gyakori, és a német szó a magasabb szociális pozíciónak a szimbóluma.

Az erdélyi szászoknál a hetvenes években szinte nincs kódváltás, és a szászok nem is sokat beszélnek románul. A német nyelv — identitáshordozó szerepén túl — gazdasági lehetőségeket jelent számukra és a román politikai rendszer számára egyaránt (Gal 1988).

Egy harmadik fajta kisebbség, amely gyakran használja a kódváltást, a vendégmunkások köre, akiknek sem az új nyugati életben, sem pedig az otthoni gazdasági életben nincs sok lehetőségük (1988). A sima kódváltást Poplack (1988) a New Yorkban élő puerto ricoiak közösségében figyelte meg, és ugyancsak sima kódváltást alkalmaznak az olasz vendégmunkások Németországban. Esetükben a sima kódváltás az erős etnikai identitást fejezi ki, és az ilyen kódváltás a közösség minden tagjának kommunikatív lehetőségeket ad — mert ebben a közösségben élnek olyanok, akik csak németül vagy csak olaszul és olyanok, akik mind a két nyelven beszélnek.

3. Kétnyelvűségi kutatások a magyar nyelvterületen: kérdések a jövőbeli kutatásokkal kapcsolatban

Gal elméletét — véleményem szerint — jól lehet használni a mai magyar nyelvterületen. Nemcsak azért, mert több kutatás folyik már, hanem azért is, mert a magyar területet egy meghatározott társadalmi–történelmi kontextus megosztja. A kapcsolat a magyar kisebbség és a többségi társadalom között mindegyik szomszéd országban más és más. A szituációk közötti és a nyelvhasználatok közötti gondos összehasonlítások sokat mondhatnak arról, hogy hogyan tükrözik a nyelvhasználatok kétnyelvűségi szituációban a társadalmi kapcsolatokat. Különösen, ha nemcsak a magyar kisebbségekkel foglalkozunk, hanem a magyarországi kisebbségekkel is, mint amilyenek a németek, a románok, a szerbek, a horvátok, a szlovákok és a cigányok.

Több kutatónak jó kapcsolatai vannak a különböző közösségekkel, és megfelelő a szakmai felkészültségük is. Ha erre építjük egy mélyebb megértését annak a szerepnek, amelyet a kontextus a nyelv-

használatban játszik, nemcsak jelen lenni tudunk a nemzetközi szociolingvisztika színterén, hanem újat tudunk mondani a jelen fontos kérdéseiről itt, a Kárpát–medencében, ahol manapság erősebben, mint bárhol másutt a nyelv reprezentálja az etnikai identitást. Ha megalapozottan tudjuk megmagyarázni a kisebbség és a többség közötti nyelvhasználati módokat, akkor talán választ tudunk adni a növekvő interkulturális problémákra.

JEGYZETEK

1. „[it] must begin by identifying social functions, and discover the ways in which linguistic features are selected and grouped to serve them. ... A socially constituted linguistics is concerned with social as well as referential meaning, and with language as part of communicative conduct and social action." (Hymes 1974:196)
2. „Bilingualism is the regular use of two (or more) languages, and bilinguals are those people who need and use two (or more) languages in their everyday lives." (Grosjean 1992:51)
3. „an integrated whole which cannot easily be decomposed into two separate parts. The co-existence and constant interaction of the two languages in the bilingual has produced a different but complete language system." (Grosjean 1992:55)
4. Grosjean (1992) nem tesz különbséget kétnyelvű és idegennyelv-használó között. Számára a kontextus a kiindulás, nem pedig az egyén nyelvtanulási stílusa. Erről bővebben l. Romaine (1989).
5. A félnyelvűség rövid kifejtését l. Romaine (1989).
6. Itt az interakciónak mint szociális konstrukciónak az elméletét (social construction theory) mutatom be.
7. „Unmarked (conventional) and marked (unexpected) uses of language ... are linked to the multiple role relations individuals may bear to each other." (Heller 1988:6)

8. „codeswitching is seen as a boundary-levelling or boundary-maintaining strategy, which contributes, as a result, to the definition of roles and role relationships at a number of levels, to the extent that interlocutors bear multiple role relationships to each other. It is an important part of social mechanisms of negotiation and definition of social roles, networks and boundaries. At the same time, it is effective only where interlocutors share an understanding of the significance of the pool of communicative resources from which code-switching is drawn. Conventions must be shared in order for their violation to have meaning." (Heller 1988:1)

IRODALOM

Bialystok, E. 1992. Selective Attention in Cognitive Processing: The Bilingual Edge. In Harris (1992:501–513).

Blommaert, J. (1992). Codeswitching and the Exclusivity of Social Identities: Some Data from Campus Swahili. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 13/1–2:57–70.

Boissevain, J. (1974). *Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*. Oxford: Basil Blackwell.

Eastman, C. (1992). Codeswitching as an Urban Language–Contact Phenomenon. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 13/1–2:1–17.

Erickson, F. (1982). Money tree, lasagna bush, salt and pepper: Social construction of topical cohesion in a conversation among Italian–Americans. In: Tannen (1982:43–70).

Fishman, J.A. – R.L. Cooper – R. Ma (1971). *Bilingualism in the Barrio*. Bloomington: Indiana University Press.

Gal, S. (1988). The Political Economy of Code Choice. In: Heller (1988:245–264).

Gal, S. (1979). *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York: Academic Press.

Giles, H. szerk (1977). *Language, Ethnicity, and Intergroup Relations*. London: Academic Press.

Goyvaerts, D.L. – T. Zembele (1992). Codeswitching in Bukavu. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 13/1–2:71–81.

Grainger, J. – T. Dijkstra (1992). On the Representation and Use of Language Information in Bilinguals. In Harris (1992:207–220).

Grosjean, F. (1992). Another View of Bilingualism. In Harris (1992:51–62).

Gumperz, J. szerk. (1982b). *Language and Social Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gumperz, J. – D. Hymes szerk. (1972). *Directions in Sociolinguistics*. New York: Holt, Reinhart and Winston.

Gumperz, J. (1982a). *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gumperz, J. – J. Cook–Gumperz (1982). Introduction: Language and the communication of social identity. In Gumperz (1982b:1–21).

Gysels, M. (1992). French in Urban Lubumbashi Swahili: Codeswitching, borrowing, or both? *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 13:1–2,41–55.

Harris, R.J. szerk. (1992). *Cognitive Processing in Bilinguals*. Amsterdam: Elsevier Science Publications.

Heller, M.(1988). *Codeswitching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*. Amsterdam: Mouton de Gruyter.

Heller, M.(1988a). Introduction. In: Heller (1988:1–24).

Heller, M. (1988b). Strategic Ambiguity: Code-switching in the management of conflict. In: Heller (1988:77–96).

Heredia, R. – B. McLaughlin (1992). Bilingual Memory Revisited. In Harris (1992:91–103).

Hymes, D. (1974). *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Keatley, C. (1992). History of Bilingualism Research in Cognitive Psychology. In: Harris (1992:15–49).

Labov, W. (1972). *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Lambert, W.E. – G.R. Tucker (1972). *Bilingual Education of Children: The St. Lambert Experiment*. Rowley, Mass: Newbury House.

Langman, J. (1989). *The Role of Institutional Structure and Agents of Change in Ethnic Group Development: The Yugoslav Community in the Netherlands*. Stanford University, Unpublished Dissertation.

Lavandera, B. (1988). The study of language in its socio–cultural context. In Newmeyer (ed.) Linguistics: The Cambridge Survey. Volume IV. Language: The Sociocultural Context. Cambridge: Cambridge University Press.

Le Page, R.B. – A. Tabouret–Keller (1985). *Acts of Identity: Creole-based Approaches to Language and Ethnicity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Leopold, W. (1939). *Speech Development of a Bilingual Child: A Linguist's Record. Volume I: Vocabulary Growth in the First Two years.* Evanston, Ill.: Northwestern University Press.

Myers–Scotton, C. (1992). Comparing Codeswitching and Borrowing. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 13/1–2:19–39.

Newmeyer, F.J. szerk. (1990). *Linguistics: The Cambridge Survey. Volume IV. Language: The Sociocultural Context*. Cambridge: Cambridge University Press.

Poplack, S. (1988). Contrasting patterns of code-switching in two communities. In: Heller (1988:215–244).

Romaine, S. (1989). *Bilingualism*. New York: Basil Blackwell.

Skutnabb-Kangas, T. (1984). *Bilingualism or Not?: the Education of Minorities*. Clevedon, Avon: Multilingual Matters.

Tannen, D. szerk. (1982). Analyzing Discourse: Text and Talk. (Georgetown University Round Table and Languages and Linguistics 1981). Washington, DC.: Georgetown University Press.

A szerbhorvát–magyar kétnyelvűséget érintő szociolingvisztikai kutatások a Vajdaságban

MIKES MELÁNIA – JUNGER FERENC

A vajdasági szakmai és tudományos köröket már több mint három évtizede foglalkoztatja a magyar–szerbhorvát kétnyelvűség kérdésköre. Beszámolónknak nem célja sem az e három évtized alatt elért kutatási eredmények áttekintése, sem pedig a magyar–szerbhorvát kétnyelvűségi kutatások terén tapasztalt mulasztások és fogyatékosságok bírálata. Csupán azokról a kutatásokról szeretnénk néhány szót szólni, melyeket mi magunk szerveztünk, s amelyekből mi magunk is részt vállaltunk, végezetül pedig szót ejtünk a folyamatban levő vizsgálódásainkról is. Eddigi kutatásainkból három témakört emelünk ki. Az elsőbe a magyar nemzetiségű középiskolai tanulóifjúság körében végzett, az anyanyelv és a szerbhorvát nyelv használatával kapcsolatos kutatásokat soroltuk, a másodikba azokat a kutatásokat, amelyek a magyar és a szerbhorvát nyelvnek a munkahelyen való használatát érintik. Kutatásaink harmadik csoportja az óvodai nyelvhasználattal és nyelvelsajátítással kapcsolatos kérdéseket öleli fel. Ez utóbbi vizsgálódások szerves folytatását képezik azoknak a kutatásoknak, amelyeket az Európa Tanácsnak *Az óvodás korú gyermekek kétnyelvűségének fejlesztése* című projektuma keretében kezdtünk meg. Ezek a kutatások jelenleg *Az óvodás korú gyermekek intézményes nevelésének és oktatásának szervezési kérdései kulturális környezetben* című projektum keretében folynak.

Az anyanyelv és a szerbhorvát nyelv használata a magyar nemzetiségű középiskolai tanulóifjúság körében

Azokat a kutatásokat, amelyekről az alábbiakban szó lesz, 1973 és 1975 között végeztük. Kérdőíves adatgyűjtésünk a tanulók négy csoportjára és öt nyelvhasználati szférára terjedt ki. A vizsgált nyelvhasz-

nálati szférák:család, iskola, baráti kör, nyilvános hely és kettesben. A nyelvhasználati adatokkal egyidejűleg adatokat gyűjtöttünk azokról a szociolingvisztikai tényezőkről is, amelyek megítélésünk szerint az adott környezetben hatást gyakorolnak magára a nyelvválasztásra (pl. az oktatás nyelve, az adott környezetben a lakosság anyanyelv szerinti megoszlása, a beszédpartner kétnyelvűségének foka, a csoporton belüli és a csoportok közötti kommunikálás a szerepkörök függvényében stb.).

Adatközlőink csoportjait azok szerint a mércék szerint alakítottuk ki, amelyek az idő szerint meghatározták a kétnyelvűség tipológiáját a vajdasági oktatási és nevelési rendszerben. Ennek a tipológiának az alapját lényegében a Mackey által meghatározott osztályozási elvek alkották, azzal, hogy érvényre jutottak benne a vajdasági nevelési és oktatási gyakorlatból eredő sajátosságok is. Tipológiánk egyik alapja az oktatás nyelve volt (olyan értelemben, hogy az egybeesik-e a tanuló anyanyelvével vagy sem). Oktatási nyelv lehetett az akkoriban a Vajdaságban hivatalos használatban levő öt (szerbhorvát, magyar, szlovák, román, ruszin) bármelyike. A második kritérium a tanuló környezetének etnikai és demográfiai struktúrája volt. Vizsgálódásaink idején a vajdasági oktatási és nevelési gyakorlatban a legelterjedtebb az a típus volt, amelyben az oktatás nyelve egybeesett a tanuló anyanyelvével, a másik nyelvet (a társadalmi környezet nyelvét) pedig a tanuló külön tantárgy keretében tanulta.

Adatközlőink első csoportját a zentai középiskolások képezték. Ezek valamennyien magyar anyanyelvűek voltak, s tanulmányaikat mindannyian magyar tannyelvű tagozatokon végezték, a szerbhorvát nyelvet pedig tanulmányaik kezdete óta környezeti nyelvként tanulták. Az etnikai–nyelvi közösségükön belüli kommunikációban ezek a tanulók túlnyomórészt a magyar nyelvet használták, s ennek a nyelvnek a használata különösen a családon belül volt uralkodó. A más anyanyelvűekkel folytatott kommunikációban viszont az adatközlők többsége a szerbhorvát nyelvet használta.

A baráti körben, a nyilvános helyen és a kettesben folyó kommunikációval kapcsolatos kérdéseket úgy fogalmaztuk meg, hogy a rájuk adott válaszokból megállapítható legyen, milyen mértékben befolyá-

solja a nyelvválasztást a beszédpartner anyanyelve, illetve nemzetisége, s milyen mértékben a beszédpartner kétnyelvűségének foka. A kapott adatok alapján megállapíthattuk, hogy az adatközlővel azonos etnikai–nyelvi közösséghez tartozó tanulókkal való kommunikálás során a nyelvválasztást nem befolyásolja döntően a beszédpartner kétnyelvűségének foka, a más nemzetiségű és anyanyelvű tanulókkal való kommunikálás során viszont a beszédpartner kétnyelvűségének foka releváns tényezőnek bizonyult. Mivel az e csoportba besorolt adatközlőink olyan iskolába jártak, amelyben szerbhorvát tannyelvű tagozatok is működtek, s ezeken bizonyos számú magyar anyanyelvű és nemzetiségű tanuló is tanult, kérdéseket fogalmaztunk meg az e tanulókkal való kommunikálás nyelvének kiválasztását befolyásoló tényezőkkel kapcsolatban is. A kapott adatokból egyértelműen következett, hogy a szerbhorvát tagozatra járó magyar anyanyelvű tanulókkal folytatott kommunikációban a magyar nyelv használata háttérbe szorult.

A második csoportot újvidéki magyar középiskolai tanulók alkották: mindannyian magyar anyanyelvűek, mindannyian kiválóan beszélnek szerbhorvátul, s valamennyien magyar tannyelvű tagozaton tanulnak. A saját etnikai–nyelvi közösségen belüli kommunikációban itt is a magyar nyelv volt az uralkodó, noha e százalékarány valamivel kisebb, mint az első csoport esetében. Feltűnően nagy a magyar nyelv használatának aránya a családon belül a testvérekkel folytatott kommunikációban. A más etnikai–nyelvi közösséghez tartozó beszédpartnerrel való kommunikációban a szerbhorvát nyelv használata az uralkodó, különösen az iskolai (tanítási órákon kívüli) beszédszituációkban.

Harmadik csoportunkat olyan magyar anyanyelvű szabadkai tanulók alkották, akik magyar tannyelvű tagozatra jártak. A saját etnikai–nyelvi közösségükön belüli kommunikációban ezek a tanulók is túlnyomó többségükben a magyar nyelvet használták, s különösen nagy arányú volt a magyar nyelv használata a családon belüli szituációkban. Az előbbi két csoporttól eltérően azonban a más anyanyelvűekkel való kommunikáció során a szerbhorvát nyelv használata csak az iskolai beszédszituációkban bizonyult uralkodónak, míg a többi vizsgált szi-

tuációban egyértelmű dominancia egyik nyelv vonatkozásában sem alakult ki.

A negyedik csoportba olyan magyar anyanyelvű újvidéki középiskolások kerültek, akik szerbhorvát tannyelvű tagozatokon tanultak. Az e csoportba besorolt adatközlők egyharmada a szülőkkel való kommunikációban a szerbhorvát nyelvet használta, azoknak a százalékaránya pedig, akik a testvérükkel való kommunikációban a szerbhorvát nyelvet használták, meghaladta az 50%-ot. A saját etnikai–nyelvi közösségükhöz tartozó beszédpartnerekkel való kommunikációban is számottevő arányban használták a szerbhorvát nyelvet, különösen az iskolai beszédszituációkban. A más etnikai–nyelvi közösséghez tartozó beszédpartnerrel való kommunikációban az e csoportba tartozó tanulók szinte kizárólag a szerbhorvát nyelvet használták valamennyi beszédszituációban.

A kérdőíves felmérés adatai alapján megállapítható, hogy az eltérő etnikai–nyelvi közösséghez tartozó beszédpartnerek közötti kommunikációban a nyelvválasztást döntő módon befolyásolja a beszédpartner kétnyelvűségének foka. Az egyazon etnikai–nyelvi közösségben folyó kommunikációban a nyelvválasztást befolyásoló tényezőnek bizonyult a beszédpartnernek a saját anyanyelvéhez való viszonyulása. A tanuló–tanár reláció csak a nem anyanyelvű oktatásban részesülő tanulók esetében bizonyult nyelvválasztást befolyásoló releváns tényezőnek. Adataink arra is utalnak, hogy az egyazon etnikai–nyelvi közösséghez tartozó tanulók közötti kommunikációban a kommunikáció nyelvének kiválasztását nagyobb mértékben befolyásolja az oktatás nyelve, mint a társadalmi környezet etnikai–demográfiai struktúrája.

A munkahelyi nyelvhasználatot érintő kutatások

A munkahelyi nyelvhasználat vizsgálatához szükséges adatok többségét ugyancsak kérdőíves módszerrel gyűjtöttük be. Az alábbiakban egyik 1980. évi kutatásunkról szólunk részletesebben.

A nyelvhasználatot két alapszituációban vizsgáltuk: a termelési szférában és az igazgatási szférában. A felmérés adatai szerint a termelési

szférában a dolgozók kétharmada használja a magyar nyelvet, ami megfelel a magyar etnikai–nyelvi közösséghez tartozók és a gyár teljes dolgozói állománya közötti aránynak. A magyar nyelvnek az értekezleteken és a különféle igazgatási testületekben való használata viszont egyáltalán nem tükrözte a gyár dolgozói állományának etnikai–nyelvi struktúráját:adatközlőink 48%-a ugyanis a jelzett szituációkban kizárólag szerbhorvátul értekezett, 45%-uk pedig ilyen esetekben többnyire a szerbhorvát nyelvet használta, s csak időnként szólalt meg magyarul. Az igazgatási szférában kizárólag a magyar nyelvet használók aránya a vizsgált mintában elenyésző volt.

Felmérésünkből az a következtetés adódott, hogy a munkahelyi nyelvhasználatot nemcsak a makroszociolingvisztikai tényezők (etnikai, demográfiai, szociális, gazdasági mozzanatok, a munkafolyamat természetéből és szervezési módjából adódó tényezők), hanem olyan mikroszociolingvisztikai faktorok is befolyásolják, mint amilyen az anyanyelvi és a nem anyanyelvi műveltség szintje, az olvasottság, a rádió– és tévéműsorok figyelemmel kísérése stb.

Az óvodás korú gyermek kétnyelvűségének fejlesztését érintő kérdések

Mind a középiskolás tanulóifjúság körében végzett felméréseink, mind pedig a munkahelyi nyelvhasználattal kapcsolatos kutatásaink egyértelműen arra utaltak, hogy a nyelvhasználat szempontjából döntő jelentősége van a nevelési és oktatási folyamat nyelvének. Maga ez a tény is indokolttá teszi, hogy ennek a kérdésnek már az óvodás korú gyermek vonatkozásában megfelelő figyelmet szenteljünk. Ilyen meggondolásból indítottuk *Az óvodás korú gyermekek intézményes nevelésének és oktatásának szervezési kérdései multikulturális környezetben* elnevezésű kutatási projektumot.

E kérdéskör tanulmányozása során szem előtt kell tartani egyrészt a környezeti sajátosságokat, másrészt pedig a gyermek lelki egészségével összefüggő mozzanatokat. E két tényezőcsoport együtteséből kell adódniuk azoknak a szervezési formáknak, amelyek a gyermek számára — pszichofizikai fejlettségi szintjének és egyéb adottságainak megfelelően — lehetővé teszik az adott közegben együtt létező kultú-

ráknak a folyamatos megismerését. Mivel pedig a nyelv a kultúra hordozója, a gyermeket arra kell ösztönözni, hogy ne csupán saját anyanyelvén kommunikáljon környezetével, hanem használni tudja annak az etnikai közösségnek a nyelvét is, amellyel együtt él, és amellyel naponta kapcsolatban áll. Ennek a célnek az elérését szolgálja a nevelési és oktatási folyamat két nyelven történő megszervezése. Eközben az alábbi alapelveket tartjuk szem előtt:

- Nem tehető egyenlőségjel az óvodai kétnyelvűség fejlesztésére irányuló tevékenységek és az iskolai nyelvoktatás közé; az óvodai kétnyelvűség fejlesztésének alapvető célja azoknak a nyelvi készségeknek a kialakítása, amelyek a gyermek számára lehetővé teszik az anyanyelven és a társadalmi környezet nyelvén való kommunikálást, s ezzel egyidejűleg azt is, hogy a gyermek szerves részévé váljék annak a társadalmi környezetnek, amelyben él, s amely hagyományosan a többnyelvűség és a multikulturális jelleg alapelvein szerveződött;
- A kétnyelvűség fejlesztésére irányuló tevékenységek kiterjednek a nevelési és oktatási folyamat minden területére;
- Nem szabad megengedni, hogy a környezeti nyelv elsajátítása az anyanyelv fejlesztésének és ápolásának a rovására menjen, mert ez egyúttal zavarokat kelthet a gyermek értelmi és érzelmi fejlődésében is;
- Az anyanyelv ápolása elősegíti a környezeti nyelv eredményesebb elsajátítását.

A fenti alapelvek szerint 10 csoportban szerveztünk foglalkozásokat újvidéki és becsei óvodákban. Közülük 8 csoportot magyar anyanyelvű gyermekek alkotnak, s az ezekkel való foglalkozás magyar nyelven folyik, azzal, hogy naponta, általában a játékidő alatt, 10–20 perces szerb nyelvű foglalkozást szerveztünk számukra. Két csoportot szerbhorvát anyanyelvű gyermekekből alakítottunk. Ezekben a csoportokban napi 20–30 perces magyar nyelvű foglalkozást szerveztünk azokkal a gyermekekkel, akiknek a szülei ehhez egyetértésüket adták.

A foglalkozások megszervezése során elsősorban szociolingvisztikai szempontokat érvényesítettünk. Az óvodai csoport szociolingvisztikai jellemzőit kérdőíves módszerrel térképeztük fel. A kérdőívet a szülők

töltötték ki, s a kérdések arra vonatkoztak, milyen fokon beszéli vagy érti a gyermek a magyar és a szerbhorvát nyelvet, s milyen mértékben használja ezeket a nyelveket a mindennapi kommunikációban. Mércéket állapítottunk meg annak értékelésére, milyen ütemben fejlődnek a gyermek kommunikációs és narratív képességei az anyanyelv és a környezeti nyelv vonatkozásában. A nem anyanyelven való kommunikálás képességének megítélésekor fontos mércének tekintettük a gyermek nyelvi magatartását a felnőttel való interakció során. Megítélésünk szerint e képesség fejlődésében három jól elkülönülő szakasz állapítható meg:(1) a kétnyelvű kommunikálás szakasza, (2) a felnőtt nyelvi magatartásához való alkalmazodás átmeneti szakasza és (3) a felnőtt nyelvi magatartásához való teljes alkalmazkodás szakasza.

Kutatási tervünk mellékelt vázlatrajza szerint az első szinten az óvoda társadalmi környezetének etnikai és demográfiai struktúrája, valamint a csoportot alkotó gyermekeknek és az egész csoportnak a szociolingvisztikai jellemzői kerülnek meghatározásra, a második szinten pedig az óvodai foglalkozások szervezésének elveit és e foglalkozásoknak a kétnyelvűség fejlődésére gyakorolt hatását kell definiálni. A harmadik szinten a leírt tevékenységeknek és kutatási eljárásoknak a gyermek nyelvi magatartására gyakorolt hatását kell kiértékelni az adott óvodai csoport, illetve az e csoportot alkotó egyének vonatkozásában.

A KÖZÉPISKOLAI TANULÓIFJÚSÁG NYELVHASZNÁLATA

Első csoport (Zenta)		L1%	L2%	L1%	L2%
A családban	anyjukkal	97	1		
	apjukkal	93	1		
	testvérükkel	x	x		
		L1 beszélgetőtárs		L2 beszélgetőtárs	
Az iskolában		82	2	6	69
Baráti körben		84	4	32	28
Nyilvános helyen		90	2	31	43
Kettesben		86	2	34	29

Második csoport (Újvidék)		L1%	L2%	L1%	L2%
A családban	anyjukkal	91	2,5		
	apjukkal	93	1		
	testvérükkel	96	0		
		L1 beszélgetőtárs		L2 beszélgetőtárs	
Az iskolában		88	0,5	3	88
Baráti körben		87	3	27	38
Nyilvános helyen		78	16	24	61
Kettesben		78	2	26	38
Harmadik csoport (Szabadka)		L1%	L2%	L1	L2%
A családban	anyjukkal	95	0,4		
	apjukkal	91	0,7		
	testvérükkel	x	x		
		L1 beszélgetőtárs		L2 beszélgetőtárs	
Az iskolában		80	4	5	74
Baráti körben		86	2	37	32
Nyilvános helyen		83	7	34	44
Kettesben		85	3	38	23
Negyedik csoport (Újvidék)		L1%	L2%	L1%	L2%
A családban	anyjukkal	65	20		
	apjukkal	63	20		
	testvérükkel	41	33		
		L1 beszélgetőtárs		L2 beszélgetőtárs	
Az iskolában		22	75	2	97
Baráti körben		53	36	9	82
Nyilvános helyen		44	54	7	89
Kettesben		54	37	9	87

A FELNŐTT–GYERMEK INTERAKCIÓ FEJLŐDÉSI SZAKASZAI

Első szakasz:KÉTNYELVŰ KOMMUNIKÁCIÓ

(a) A gyermek megérti az L2-n hozzá forduló felnőttet, de az L1-en reagál rá.

(b) A gyermek *igen*nel vagy *nem*mel felel a felnőtt kérdésére.

Második szakasz: ÁTMENET A FELNŐTT NYELVI MAGATARTÁSÁHOZ VALÓ ALKALMAZKODÁS FELÉ

(a) Az L1-en való nyelvi megnyilatkozásai során a gyermek kölcsönöz az L2-ből.

(b) A gyermeknek az L2-n egyelemű megnyilatkozásai vannak.

(c) A gyermek nyelvi megnyilatkozásai vegyesek.

Harmadik szakasz: ALKALMAZKODÁS A FELNŐTT NYELVI MAGATARTÁSÁHOZ

(a) A gyermek olyan mondatokat alkot az L2-n, amelyekben az L1-ből vett kölcsönzések is előfordulnak.

(b) A gyermek L2-n való megnyilatkozásaiban L1-ből származó grammatikai és/vagy szemantikai transzferek jelentkeznek.

(c) A gyermek nyelvi megnyilatkozásai anyanyelvi szintűek.

ÓVODAI KÉTNYELVŰSÉG

A KUTATÁSOK FELTÉRKÉPEZÉSE

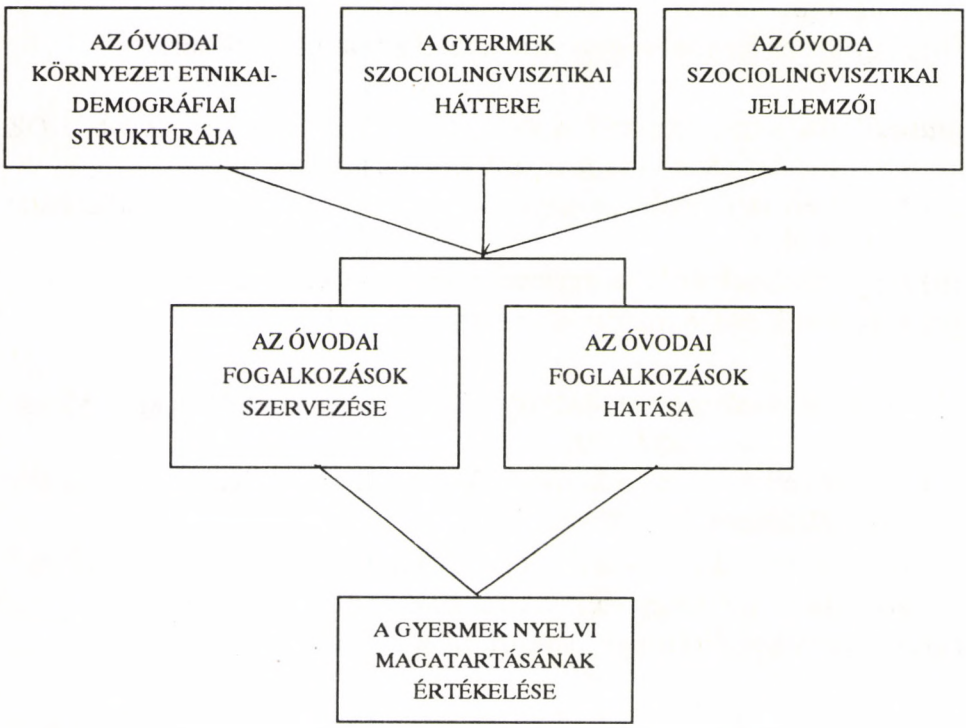

Nyelvcsere, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához

BARTHA CSILLA

A nyelvi kontaktushelyzetek egy igen jellemző típusa az úgynevezett emigráns kétnyelvűség. Alig van olyan ország a világon — még hivatalosan egynyelvűnek deklarált államokban is —, ahonnan a kétnyelvűségnek ez a fajtája hiányozna, noha a 80-as évekig a jelenséget majdnem kizárólag az Egyesült Államokra jellemző kisebbségi nyelvi szituációként értékelték. Az utóbbi időben azonban a migráció a társadalomtudományok egyre megkerülhetetlenebb kérdésévé válik, így az ettől aligha elválasztható nyelvi, nyelvhasználati, nyelvpolitikai, illetőleg oktatási kérdések joggal foglalnak el központi helyet a tárgy kutatásában. A 20. század végének gyors politikai–ideológiai–gazdasági átrendeződésével szorosan együttjáró új „népvándorlás" Európában, így Magyarországon is különösen fontossá teszi e lassan már tipikusnak nevezhető helyzet elemzését. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a problémának elméleti és módszertani szempontból is vannak magyar vonatkozású előzményei: elég, ha a kisebbségben élő magyarságnak arra a jelentős hányadára gondolunk (például a kanadai, ausztráliai, amerikai, illetve nyugat-európai magyar csoportok), akik évtizedek óta emigráns kétnyelvűségben élnek. De mi jellemző valójában erre a nyelvi szituációra? Melyek azok a vizsgálati szintek, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy általuk e kétnyelvűségtípust megfelelően értelmezhessük? A következőkben a nyelvcsere, az emigráns nyelvi kontinuum, valamint a nyelvvesztés fogalmának szociolingvisztikai szempontú körülhatárolásával ezekre a kérdésekre próbálok választ találni.

Interetnikus kommunikációs stratégiák

Függetlenül attól, hogy a migráció hátterében gazdasági, vallási, etnikai, politikai, netán katonai mozgatóerők állnak, az így kisebbségi helyzetbe került etnikai közösségnek az alábbi két ténnyel általában egyszerre kell szembesülnie: 1) a befogadó ország nyelvét többnyire nem beszéli; 2) egzisztenciális biztonsága, beilleszkedésének, szocio-ökonómiai státusa növekedésének esélyei az új társadalomtól és annak intézményrendszereitől függ. Más szóval: szinte elkerülhetetlen a másik, domináns nyelvvel, vagyis az olyan beszélőkkel való konfrontáció, akik nem ismerik az új bevándorlók nyelvét. A konfliktust kom-munikációs szempontból a következő módokon lehet feloldani (vö. Fase et al. 1992:4-5):

a) A kisebbségi csoport azt az utat próbálja járni, hogy kerüli a kommunikációt azokkal, akik az ő nyelvét nem beszélik. Természetesen szituációnként is változik, hogy ez az elkerülő magatartás mennyire lehet teljes.

b) A kisebbségi csoport arra törekszik, hogy kiépítse a kommunikációt a saját nyelvén. Ennek sikeressége nagy mértékben függ a befogadó állam nyelvpolitikai stratégiájától:a kisebbségi nyelv használatának hatókörét a szegregáció vagy az integráció irányában jelöli-e ki. Csak első látásra tűnik paradoxonnak, hogy a kisebbségi nyelv használatának engedélyezése bizonyos helyezetekben serkenti a csoportközi kommunikációt, megnövelve ezzel az integráció esélyét.

c) A leggyakoribb norma a csoportok közötti kommunikációban a domináns közösség nyelvén való érintkezés.

d) A legritkább választások közé tartozik az a forma, amikor a két csoport tagjai egy harmadik nyelven érintkeznek. Amíg ugyanis a lingua franca vagy pidzsin nyelvek használata teljesen normatív a többnyelvű államokban (pl. Afrika országai), addig egy szociológiai dominanciát és alárendeltséget feltételező emigráns helyzetben kivételes inkább csak egyéneket érintő jelenség.

A fenti négy interetnikus kommunikációs stratégia egymástól függetlenül, a kisebbségi csoport kizárólagos érintkezési módjaként is előfordulhat egy-egy konkrét időpillanatban. Ha azonban a bevándorlást

közvetlenül követő, majd a letelepedés utáni szakaszokat és a különböző migrációs, valamint nemzedéki csoportokat együttesen vizsgáljuk ebben a keretben, azt látjuk, hogy a, b és c nem diszkrét pontokként, hanem *folyamatként* ábrázolható. Azokban a közösségekben, ahol a csoportközi kommunikáció normáinak változása —>a —>b —>c irányú, ott ez a tendencia a csoportok közötti érintkezés szintjén a nyelvcsere felé mutat. Következésképpen az emigráns kontak-tus-helyzetek egyik központi kategóriája a **nyelvcsere**.

Nyelvcsere emigráns helyzetben

Gal (1979:17) definíciója szerint a nyelvcsere „a szinkrón változatok társadalmilag motivált újraelosztása különböző beszélők és különböző társadalmi környezetek szerint". Emigráns kontextusban tovább árnyalható ez az általános érvényű meghatározás, melyhez megfelelő kiindulás Bourdieu (1977) „szimbolikus csere" elméletének (economy of symbolic exchanges) *nyelvi piac* (linguistic market) fogalma, mely szerint a nyelv/nyelvek **nyelvi piaco**kon (linguistic market) jelennek meg; a nyelvek tényleges értéke szimbolikus társadalmi értéküktől függ.

Esetünkben tehát a társadalmi érintkezések két nyelvi piacon jelennek meg: az előbbiekben bemutatott stratégiák arra a „piacra" (P_1 = külső nyelvi piac) vonatkoznak, amelyen az emigráns és a domináns csoport kommunikációja zajlik; a másodikban pedig az emigráns csoport tagjai egymással érintkeznek (P_2 = belső nyelvi piac). A vál-tozatok újraelosztása (nyelvcsere) tehát ezen a két színtéren történhet. Emigráns helyzetben P_1-en ez a váltás szükségszerűen bekövetkezik (külső vagy interetnikus nyelvcsere), hiszen ha egy csoport tartósan letelepedik egy új környezetben, előbb-utóbb elkerülhetetlen a befogadókkal való érintkezés. Jaspaert és Kroon (1991:78) kiemeli, hogy a „[nyelv]csere e formájának társadalmi motivációja a migráció tényén nyugszik és nem az etnikai csoport tagjainak egyéni szociális vonásain".

Noha P_1 és P_2 természetesen nem független egymástól, a külső nyelvi piacon megjelenő nyelvcsere nem eredményezi feltétlenül a

kisebbségi nyelv visszaszorulását a csoporton belül. Sőt, ha a belső kommunikációs normák érintetlenek maradnak, akkor a közösség nyelvi helyzetére a stabil kétnyelvűség (diglosszia) jellemző.

A nyelvcsere klasszikus megvalósulása — amelyet az előző típustól a csoporton belüli (intraetnikus) jelzővel különböztethetünk meg — az, amikor a kisebbségi nyelven való kommunikáció a csoporton belül is teljesen eltűnik. A nyelvcsere e formájánál kérdéses, hogy a többségi nyelv választásával a kisebbségi csoport meg tudja-e egyáltalán tartani csoport-státuszát (vö. Fase et al. 1992:6).

Minthogy a nyelvcserét egy közösség életében végbemenő társadalmi és nyelvi változásnak kell tekintenünk egyszerre (Gal 1991: 66–67), így vizsgálata is többféle megközelítési módszer egyidejű alkalmazását igényli. **Társadalmi aspektusa** leginkább a **nyelvi környezettan** vagy nyelvi ökológia (ecology of language, vö. Haugen 1972) multidiszciplináris szempontrendszerének bevonásával értelmezhető; a **nyelvi változás** tanulmányozásához viszont a nyelvi tények két csoportja, nevezetesen a **nyelvhasználat** és a **nyelvtudás** felől közeledhetünk.

Az előbbiben bekövetkezett változások reprezentálják magát a nyelvcserét, az utóbbiban tapasztalhatók pedig — a beszélő oldaláról — az L_1 (= anyanyelvi/első nyelvi) **nyelvvesztés** (language loss, language attrition) fogalmában összegezhetők.

Más szóval, a nyelvcsere-szituációk értelmezéséhez különböző kontextusszintenként közeledhetünk. Nézzük ezeket egyenként!

A **történelmi–társadalmi kontextust** magában foglaló ökológiai szempont bevonása nélkülözhetetlen, hiszen tudjuk, hogy míg látszólag ugyanolyan vagy hasonló történeti–társadalmi–gazdasági elrendezés egyik helyen a nyelv megőrzésének kedvez, addig máshol megszűnéséhez vezet. Megjegyzendő azonban, hogy az emigráns kétnyelvűség és a nyelvcsere „együtt-előfordulása" nem implikálja, hogy ez utóbbi 1) őshonos közösségekben nem jelenhet meg: ilyen a skót délvidéki gael nyelv esete (Dorian 1980; 1983) vagy a magyar Burgenlandban (Gal 1979) stb.; 2) sőt, az sem igaz, hogy nincs olyan emigráns csoport, amely a visszaszorulással szemben ne tanúsíthatna aktív ellenállást az anyanyelv megőrzése érdekében: a pennsylvaniai német (Pennsyl-

vanian Dutch, illetőleg Old Order Amish, vö. Kloss 1966; Hostetler 1968) vagy a Puerto Rico-i, illetve a mexikói spanyol bevándorlók az Egyesült Államok területén (vö. pl. López 1982; Veltman 1983). A példák újfent azt erősítik, hogy a nyelvi környezettan, vagyis az általános tendenciák mellett az adott kontaktushelyzet speciális vonásainak kiemelése teszi valóban lehetővé, hogy a nyelvmegőrzés–nyelvcsere dinamikáját tanulmányozhassuk.

A nyelvcserét **nyelvi oldalról** célszerű először a **beszélőközösség szintjén** értelmezni: milyen szabályok érvényesülnek a nyelv-választásban, hogyan változnak meg ezek; milyen tényleges és szim-bolikus szerepet tölt be az egyik, illetőleg a másik nyelv a mindennapi érintkezésben; mi jellemzi az érintkező két (esetleg több) nyelv használatának mennyiségi eloszlását, a kódok közötti funkcionális munkamegosztást. Ha ugyanis a közösség tagjai egymás között is látványosan többször részesítik előnyben az új, környezeti nyelvet szituációtól, témától, helytől stb. függetlenül, akkor az a nyelvcsere egyértelmű indikátoraként értékelhető. Ez gyakran annak a következménye, hogy a közösség értékrendszerében a környezeti nyelv egyre magasabb presztízsűvé válik, ily módon a vizsgálatnak ezen a szintjén kulcsfontosságú lehet azt is elemeznünk, vajon milyen attitűdök, ideológiák fűződnek a szóban forgó nyelvekhez és beszélőikhez.

A harmadik szint szorosan kötődik az előzőhöz, ugyanis a nyelvi funkciók, a nyelvhasználati szokások és nyelvhasználati normák drámai átrendeződése nem hagyja érintetlenül a **nyelv struktúráját**. Ez a változás azonban a bevándorló és a már ott született generációkhoz tartozó beszélők nyelvhasználatában különböző módon és mértékben van jelen.

Az eddigiek értelmében az **emigráns kétnyelvűséget** úgy határozhatnánk meg, mint egy *migrációval kisebbségi helyzetbe került etnikai közösség nyelvhasználati szokásaiban végbemenő olyan változást, ahol az eredetileg egynyelvű (L_1 anyanyelvű) beszélők a kétnyelvűség átmeneti fázisa után néhány nemzedék alatt újra egynyelvűekké válnak oly módon, hogy L_2 használata a kisebbségi csoporton belüli társadalmi–nyelvi érintkezés kizárólagos normájává válik.* Egy amerikai magyar közösség há-

rom generációjában — Detroitban — a fenti folyamat sematikusan így ábrázolható (vö. Bartha 1993):

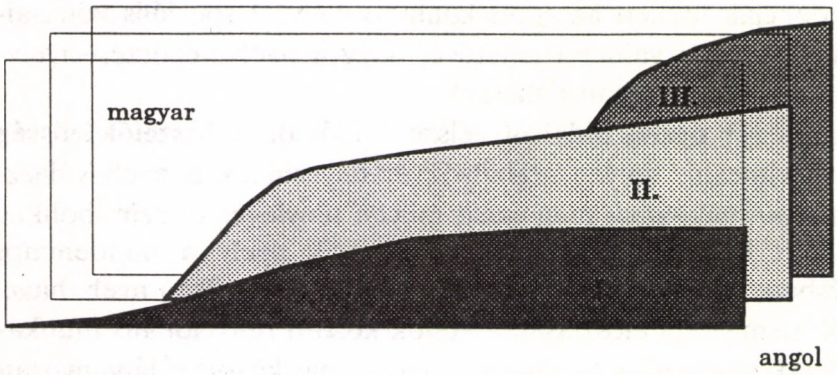

Az emigráns nyelvi kontinuum és a nyelvvesztés

Az egyéni kétnyelvűség éppúgy vizsgálható szocio-, mint pszicholingvisztikai aspektusból. E két megközelítési mód az *elsajátítás környezete* faktornál érintkezik leginkább, hiszen a környezet szignifikáns szerepet játszik egy nyelv elsajátításának módjában és mértékében is. A nyelvelsajátítási stratégiák négy alapvető elrendezés által definiálhatók (vö. Gonzo – Saltarelli 1983:183):

1. „Anyanyelvi": L_1 elsajátítása L_1 környezetben
2. „Emigráns nyelvi": L_1 elsajátítása L_2 környezetben
3. „Második/idegen nyelvi": L_2 elsajátítása L_1 környezetben
4. „Természetes második nyelvi": L_2 elsajátítása L_2 környezetben

A szóban forgó szituáció a 2. elrendezésnek felel meg, ahol az egyes beszélőkre jellemző L_1 ugyanúgy egy kontinuum mentén ábrázolható, mint a közösség egészét jellemző kétnyelvűség három nemzedék alatt.

Az emigráns nyelvi kontinuumot — Gonzo – Saltarelli (1983:182) alapján — négy további elrendezésre oszthatjuk, amelyek egyben a nyelvi egyszerűsödés, illetve nyelvvesztés négy állomását jelzik.

	0.	I.	II.	III.
	sztenderd (standard)	elhalványulás (fakulás) (fading)	pidzsin	széttöredezés
generáció	1	1	2	3
nyelvi környezet	L_1	L_1 emigráns	L_1 emigráns L_2 emigráns	L_2 emigráns
lexikon (memória)	teljes	elvesztés	korlátozott	szelektív
szabályok	teljes	elhalványulás (fakulás)	korlátozott	szelektív
funkciók (kommunikatív)	teljes	csökkentett	korlátozott	alkalomszerű
önfigyelés (normatív)	erős	gyengülő	gyenge	leggyengébb
interferencia	minimális	lényeges	tetemes	túlnyomó
fejlődés	egyszerűsödés nehézkesség	egyszerűsödés	egyszerűsödés újrastrukturálódás felcserélés	egyszerűsödés újrarendeződés felcserélés

Az emigráns nyelvi kontinuum Gonzo – Saltarelli 1983:182. 1. sz. ábrája alapján

A táblázat az emigráns nyelvek egyénenként és nemzedékek szerinti változását szemlélteti a baloldali oszlop szempontjai alapján. A bevándorlók az első és a második fokozatban jelennek meg; a 0 fokozat a kivándorlás/bevándorlás állapota, ahol a beszélők még birtokában vannak az anyanyelvi környezetben élő anyanyelvi beszélőkre jellemző nyelvi és kommunikatív kompetenciának. Itt a nyelv a közösség magas normatív kontrollja alatt áll, s nem kell számolnunk erős kontaktusnyelvi befolyással.

Aligha lehetséges annak meghatározása, hogy egy első generációs beszélő pontosan mikor „lép át" a *fakulásnak* nevezett fázisba, hiszen,

mint korábban már volt szó róla, beszélőnként számtalan — gyakran nem nyelvi — faktor késleltetheti vagy gyorsíthatja a nyelvi rendszer egyszerűsödésének folyamatát.

Az egyszerűsödés azonban az első generációban sohasem végződik teljes nyelvvesztéssel: minden szinten tetten érhetők gyengülési tendenciák, legmarkánsabban azonban a lexikai kompetencia csökkenésében, majd pedig a lexikon részleges elvesztésében nyilvánul meg. Dorian (1983:163) a lexikon redukcióját egy megszűnőben lévő nyelv beszélői esetében univerzálénak, Gonzo – Saltarelli (1988:185) pedig az emigráns nyelvi kontinuum legtipikusabb jegyének véli.

Fontosnak tartom kiemelni: minthogy emigráns helyzetben a kisebbségi csoport vagy közösség anyanyelvre irányuló *normatív* kontrollja fokozatosan csökken, s mivel a nyelvvesztés folyamata már az első nemzedékben megkezdődik, ezért a *második generáció nyelvelsajátításának inputja ez az emigráns nyelv*. Így nem csak a környezeti nyelv direkt hatása magyarázza, hogy a kint született beszélők L_1 nyelvi kompetenciája nagy mértékben eltér azon beszélőkétől, akik L_1 nyelvi környezetben élnek.

Attól függően, hogy az elsajátításban közvetlen szerepet játszó szülői nyelv milyen mértékben ment át változásokon, a második nemzedék beszélői legalább két csoportba sorolhatók:

1) Akik gyermekkorban folyékonyan beszélték L_1-et, de lassan elveszítették a készségeket;

2) Akik már gyermekkorban sem sajátították el „tökéletesen" szüleik nyelvét, így készségeik soha nem fejlődtek ki teljesen.

Látható tehát, hogy a „nem-perfekt" beszélők nyelvi rendszerén belüli eltérések egyrészről a nyelvvesztéssel és a hiányos elsajátítással, másrészről L_2 intenzív befolyásával magyarázhatók. A hiányos elsajátítás természetesen lehet a szülői nyelvvesztés következménye is. *Az emigráns L_1 nyelvvesztés tehát egy összetett, mind a nyelvfelejtés, mind a hiányos elsajátítás, esetleg L_2 intenzív befolyásának következtében megjelenő változás, melynek végeredményeként az egyén részlegesen vagy teljesen elveszíti első nyelvi kompetenciáját és készségeit.*

A szakirodalom megkülönböztet funkcionális és strukturális nyelvvesztést is (vö. Huls és de Mond 1992:103). A **funkcionális nyelv-**

vesztés a nyelvcsere-folyamatnak azzal az egyénre vetített tulajdonságával azonosítható, amikor is a beszélők L_1-használatának *mennyisége* visszaszorul, s ezzel egy időben az anyanyelv nagyfokú funkcionális egyszerűsödésen megy át: már csak informális helyzetekben (pl. családi szféra), de ott is csökkenő hatékonysággal működik. E megközelítés szerint a folyamat két szinten is megragadható:

a) *egyénenként*, amikor az életkortengely mentén egyre kevesebb azoknak a szituációknak a száma, amelyekben L_1 az egyedüli használati nyelv, illetve ahol megjelenhet, ott sem kizárólagos;

b) *két nemzedéket összevetve*: a második generáció lényegesen ritkábban kommunikál L_1-en.

Strukturális nyelvvesztés alatt a nyelvi rendszerben bekövetkező *minőségi* változások értendők, azok, amelyek az egyes beszélők nyelvi produkcióiban érhetők tetten. Az elemzésnek ezen a szintjén azonban számos buktatóval kell szembesülnünk. Problematikus annak eldöntése, hogy egy konkrét vizsgálat során regisztrált eltérések vajon a performancia vagy a kompetencia szintjén értelmezhetők. Továbbá gondot okoz az is, hogy egy nyelv sztenderd és emigráns változatának összevetése önmagában nem képes pontosan megragadni a belső változás folyamatát.

Nem könnyű válaszolni arra a kérdésre sem, hogy a regisztrált elmozdulások vajon a nyelvvesztésnek, a hiányos elsajátításnak vagy magának a két nyelv érintkezésének köszönhetők. Egyrészről strukturális változás, egyszerűsödés L_2 direkt befolyása nélkül is bekövetkezhet, másrészről mind a nyelvvesztés, mind a hiányos elsajátítás „űröket" teremt, amelyeket különféle stratégiák ellensúlyozhatnak: ilyen például az analógia, a túláltalánosítás vagy az emigráns nyelvekre annyira jellemző vonás, az analitikus formák térnyerése a szintetikusakkal szemben (nyelven belüli stratégiák); gyakran pedig az L_1 szabályoknak L_2-beliekkel való helyettesítése (nyelvek közötti stratégia).

Az egyéni nyelvhasználatban megjelenő változások értelmezésének kiindulópontja is csak az az alaphelyzet lehet, mely szerint a nyelvhasználat majd minden színterén növekszik a kontaktus L_2-vel, miközben L_1-gyel egyre inkább csökken. E két faktor *együttesen* „eredményez törést a nyelvi tradíciókban" (Andersen 1982:87), s emeli

azoknak a „helyeknek" a számát, ahol a hiányok kitöltésére a beszélőknek valamilyen L_1, illetőleg L_2 alapú kompenzációs stratégiát kell alkalmazniuk. A beszélő gyakran él intralingvális megoldásokkal is, ugyanakkor a *kitöltés természetes módja a második nyelv elemeinek az első nyelvre történő adaptációja* a fonetikai/fonológiai szinttől a pragmatikaiig. A nyelvvesztés leírásában tehát központi helyet kell kapniuk a — másik nyelvvel való érintkezés hatásának köszönhető — úgynevezett kontaktusjelenségeknek is, mint például a nyelv minden szintjére kiterjedő kölcsönzés és kódváltás, amelyek különböző megvalósulásai beillesztő, hiánytöltő szerepük mellett egy-egy beszélőközösség identitásának szimbólumává, kommunikatív normájává válhatnak.

E jelenségek természetesen *per se* is tanulmányozhatók, de az olyan kérdésekre, mint hogy egy adott kétnyelvű közösségben hol tartanak, hogyan és miért mennek végbe a fenti folyamatok, vannak-e más közösségekre, illetőleg nyelvpárokra nem jellemző speciális vonásaik stb. csak akkor adhatunk kielégítő választ, ha a bemutatott kontextusszinteket együttesen vizsgáljuk.

IRODALOM

Andersen, R.W. (1982). Determining the linguistic attributes of language attrition. In: Lambert – Freed (1982:83–118).

Andersen. R.W. szerk. (1983). *Pidginization and creolization as language acquisition.* Rowley Mass: Newbury House.

Bartha Csilla (1993). *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései.* Budapest. (Kézirat).

Bourdieu, P. (1977). The economics of linguistic exchanges. *Social Science Information* 16:645–668.

Dorian, N.C. (1980). Language shift in community and individual: The phenomenon of the Laggard semi-speaker. *International Journal of the Sociology of Language* 25:85–94.

Dorian, N.C. (1983). Natural second language acquisition from the perspective of the study of language death. In: Andersen (1983:158–167).

Fase, W. – Jaspaert, K. – Kroon, S. (1992). Maintenance and Loss of Minority Languages: Inroductory Remarks. In: *Fase et al.* (1992:3–13).

Fase et al. (1992).: Fase, W. – Jaspaert, K. – Kroon, S. szerk. (1992): *Maintenance and Loss of Minority Languages*. Amsterdam–Philadelphia: Benjamins.

Fishman, J.A. szerk. (1966). *Language Loyalty in the United States: The Maintenance and Perpetuation of Non–English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups*. The Hague: Mouton.

Gal, S. (1979). *Language shift: Social determinants of linguistic change in Bilingiual Austria*. New York: Academic Press.

Gal, S. (1991). Mi a nyelvcsere és hogyan történik?. *Regio. Kisebbségtudományi Szemle* 1:66–76.

Gonzo, S. – Saltarelli, M. (1983). Pidginization and linguistic change in emigrant languages. In: Andersen (1983:181–197).

Haugen, E. (1972). The ecology of language. In: Haugen (1972:325–339).

Haugen, E. szerk. (1972). *The ecology of language*. Stanford: Stanford University Press.

Hostetler, J. (1968). *Amish society*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Huls, E. – De Mond, A. van (1992). Some aspects of language attrition in Turkish families in the Netherlands. *Fase et al.* 99–115.

Jaspaert, K. – Kroon, S. (1991). Social determinants of language shift by Italians in the Netherlands and Flanders. *International Journal of the Sociology of Language* 90:77–96.

Kloss, H. (1966). German–American language maintenance efforts. In: Fishman (1966:206–252).

Lambert, N.D. – Freed, B. szerk. (1982). *The Loss of Language Skills*. Rowley, Mass.: Newbury House.

Lopez, D.E. (1982). *The maintenance of Spanish over three generations in the United States*. Los Alamitos: National Center for Bilingual Research.

Veltman, C. (1983). *Language shift in the United States*. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton.

Nyelvpolitikai keret a kisebbségi nyelvhasználat kérdésköréhez

SZÉPE GYÖRGY — ZIMMERMANN CLAUDIA

1. Kezd kialakulni egy „európai" konszenzus abban, hogy (az anyanyelvén kívül) két másik nyelvnek (általában „idegen" nyelv) ismerete lesz szükséges az európaiak számára. (Értelmiségi pályákon és bizonyos szakmákban pedig inkább három nyelv.) Ez még a nyolcvanas évek elején a helsinki zárónyilatkozat idegen nyelvekre vonatkozó részei által előidézett mozgás következménye.[1]

Ez a modell azonban ilyen formában csak azokra vonatkozik, akiknek az állam hivatalos nyelve az anyanyelve: Magyarországon a magyar anyanyelvűekre.

A „kisebbségi" anyanyelvűek esetében kétféle elképzelés van forgalomban. Az egyik szerint a kisebbségi anyanyelven felül elég egy „külföldi (idegen)" nyelvet tanulni, hiszen az a kisebbségiek számára az állam hivatalos nyelve voltaképpen „idegen" nyelvnek számít. (Tudjuk, hogy nem ez a helyzet: az állam nyelve gyakran „második nyelv" [angolul: „second language"], nem pedig „idegen nyelv" [angolul: „foreign language"].) A másik vélemény szerint mindenkinek jogában áll két „külföldi (idegen) nyelvet tanulni a kisebbségi anyanyelvén s a többségi államnyelven felül.

Mi *távlatilag* a második vélemény mellett állunk nyelvpolitikai és nyelvi jogi vonatkozásban. A *jelen helyzetben Magyarországon* (és talán nemcsak itt) azonban a nemzetiségiek eredményes első idegennyelv-tanulását tartjuk kulcsfontosságúnak. (Természeten mindez csak az anyanyelv használatának teljes körű biztosítása *után* értendő; ez azonban nem tárgya ennek a konferenciának.)

2. Megvizsgálunk egy konkrét helyzetet: a magyarországi német kisebbség idegennyelv-tanulását. (Ez nyelvpolitikai felfogásunk szemléltetésére is szolgál.)

Jelenleg két eset van: az „anyanyelv" (családi nyelv, otthoni nyelv) vagy elérhető az adott településen az iskolázás nyelveként, vagy nem érhető el különféle okokból (amelyek tárgyalása nem része ennek az előadásnak). Ha nem érhető el, akkor megvan az a gyengébb lehetőség, amelynek keretében — épp a német — „tanulható" az iskolában vagy nemzetiségi nyelvként, vagy „idegen" nyelvként. (Természetesen ez az utóbbi eljárás a fenti szempontjaink alapján nem fogadható el, csak ideiglenes kisegítő jelleggel.)[2] Amennyiben egyik út sincs nyitva (vagy valamilyen oknál fogva nem kívánják igénybe venni), akkor a felsőoktatási nyelvórák keretében lehet foglalkozni a némettel, ami ebben az esetben már „idegen nyelv".

Itt jegyezzük meg, hogy az állam hivatalos nyelve — a mi esetünkben a magyar — általában minden állam minden nyilvános iskolájában elérhető valamilyen formában.

De mi van a nemzetiségiek idegennyelv-tanulásával? (Idegen nyelvek — elsősorban az úgynevezett világnyelvek — ismerete nélkül ugyanis a nemzetiségiek — mindenféle egyéb hátrány mellett — csak az adott állam hivatalos nyelve (vagy „anyaországuk" nyelve — „anyanyelvük országa") révén tudnak közvetett kapcsolatba kerülni a külvilággal; egyik út sem optimális.

3. Az egyik szerző (ZIMMERMANN CLAUDIA) maga is német–magyar kétnyelvű, a Janus Pannonius Tudományegyetem tanársegéde) két intézmény keretében is kísérletet tett arra, hogy a magyarországi német anyanyelvű tanulók az anyanyelvükből, a németből kiindulva tanuljanak angolul, ne pedig a magyarból kiindulva kelljen ezt a feladatot végezni. Először a pécsi német nemzetiségi gimnáziumban, majd a pécsi egyetem bölcsészkari idegennyelvi lektorátusán végezte el ezt az „akciókísérletet". (A kísérlet egészéről más keretben készül beszámoló.)

A német nemzetiségi anyanyelvből való kiindulás (a) gyorsabb kezdést; (b) egyenletesebb előrehaladást; (c) és jobb eredményeket hozott az angol nyelv elsajátításában. Az eredmények kiterjednek a szorosan vett nyelvtanulásra, valamint az ezzel együttjáró motivációs és attitűdbeli tényezőkre. Természetesen azt is figyelembe kell venni

ezzel kapcsolatban, hogy a németnek nemcsak nemzetiségi nyelvi státusa van, hanem Európa nagy részében, így Magyarországon szintén élvezi a „világnyelv" presztízsét is.

4. Különleges helyzetben vannak a *kétnyelvűek*, amikor többedik: *harmadik*, *negyedik* nyelvüket tanulják, hiszen „két pillérre" támaszkodhatnak. A két pillérnek azonban a célnyelvhez való tipológiai és pszichológiai viszonyoktól függően eltérő lehet a szerepe, s egyáltalán nem biztos, hogy csak az anyanyelv vagy a domináns nyelv lesz ebben a főszereplő. Bizonyos esetekben a magyar anyanyelv mellett a (nem magyar) „másodanyanyelv" vagy „második nyelv" fontosabb lehet.

A kétnyelvű beszélő — a nyelvek szerkezetétől függetlenül — eleve jobb eséllyel indul: nagyobb nyelvi és nemnyelvi ismeret- és készséghalmazzal. Két nyelvi rendszeréből többet tud felhasználni, általánosítani, több és változatosabb, összetettebb nyelvtanulási stratégiával rendelkezik, flexibilisebb a problémamegoldásban, és a forma és jelentés megkülönböztetése terén is nagyobb a gyakorlata. Mindez felgyorsítja, megkönnyíti a nyelvtanulás folyamatát, időt és energiát takarít meg a tanuló szempontjából.

Pit Corder a következőkben foglalja össze a „több mint egy nyelv" ismeretének előnyeit: „Minél több nyelvről tudunk valamit, annál többféle »*heurisztikus* hipotézis«ünk lesz az *idegen nyelv* strukturális sajátosságairól". A továbbiakban Corder arra hívja fel a figyelmet, hogy „ne feledjük, nem az anyanyelvnek lehet segítő szerepe, hanem más nyelveknek is, amelyeket a tanuló — bármilyen tökéletlenül is, de ismer, abban a mértékben, amennyire strukturálisan hasonlítanak a célnyelvre. ... Ebben az esetben a tanulónak több kész hipotézise lesz a célnyelvi adatok feldolgozásához.[3] A „magyar–egyéb" kétnyelvűek további nyelvtanulásában, amelynek során a második nyelv általában indoeurópai nyelv, nyilván közelebb áll egymáshoz a második és a harmadik nyelv, mint a magyarhoz.

A német mint második nyelv különleges szerepet játszik, hiszen kettős jellegű: kisebbségi (nyelvjárási), illetve nemzetközi (sztenderd) formában létezik Magyarországon. A magyarországi német nem-

zetiségű beszélőket ebből a szempontból a következő csoportokra lehet felosztani. Az első csoportba tartozók egyre kisebb százalékban tanulják anyanyelvként a németet, azt több esetben „nagyanyai nyelvként" sajátítják el, a magyar anyanyelvvel párhuzamosan vagy valamivel később. Egy következő csoportot alkotnak azok a beszélők, akik környezetük hatására értenek ugyan németül, de — sajnos — már nem beszélnek. Ők átmenetet képeznek a kisebbségi (természetes) kétnyelvűek és a mesterséges kétnyelvűek között azok, akik a nemzetiségi óvodai, illetve iskolai keretek között tanulták a német nyelvet: már mint „félig idegen" nyelvet. Az utolsó csoportot azok alkotják, akik csak „normál" gimnáziumi nyelvoktatásban vettek részt, és a németet csak sztenderd formájában, tehát mint nemzetközi nyelvet tanulták, vagyis mint „idegen" nyelvet.[4]

Ezekre az eltérő német alapokra felépülő többnyelvűség képezte a vizsgálódások tárgyát, pontosabban a németül tudók angoltanulása, hiszen jelenleg Magyarországon az angol a leggyakrabban tanult második (illetve harmadik) idegen nyelv. Ebben a speciális helyzetben az immár két ismert nyelv segítségére lehet számítani a következő nyelv tanulásában. Ennek során annak jut a nagyobb szerep, amelyik jobban hasonlít a célnyelvre; s meglehet, hogy az nem a magyar anyanyelv (valódi kétnyelvűek esetén a domináns nyelv). A magyar–német természetes vagy mesterséges kétnyelvűek esetében egyaránt a német fogja segíteni az angol nyelv elsajátítását (az objektív, tipológiai távolság miatt). A kétnyelvűség mesterséges vagy formális volta igen eltérő jelenségekhez vezethet az attitűd és az úgynevezett pszichotipológia figyelembevétele esetén. Mindenképpen a természetes kétnyelvű van előnyösebb helyzetben, aki nemcsak tipológiailag, hanem érzelmileg is rokonnak érzi a két nyelvet. Közülük jó néhányan örültek annak, hogy a kísérletben a német nyelv volt az angoltanítás során „közeg" (vagyis a kiinduló nyelv).

Ebben a *trilingvális* helyzetben adott tehát a (finnugor) magyar nyelv mellett két germán nyelv, melyek genetikailag rokonok, bár tipológiailag — elsősorban a magánhangzórendszerükben és ezzel összefüggő vonatkozásokban — eléggé eltávolodtak már egymástól. Mégis jelentős ebből a szempontból a közös germán alapszókincs és jó

néhány nyelvtani kategória is. Mindenesetre a magyarral szemben a két utóbbi nyelvben sokkal több rokon vonás van; s a németül tudók az angoltanulást, annak kezdeti fázisában, igen könnyűnek tartják, és gyors fejlődést mutatnak. (Itt meg kell jegyezni, hogy a második világháború előtt a magyarországi értelmiségiek általában bizonyos némettudás után kezdtek angolul tanulni, s vannak emlékeik arról, hogy ők is gyors fejlődést mutattak az angoltanulás kezdeti szakaszában.)

A diakrón (történeti–genetikai) tényezők mellett szinkrón jelenségek is elősegítik a németek számára az angol tanulását; így például számos — elsősorban szókincsbeli — jövevényelem található a németben az egyre inkább terjedő „angol mint nemzetközi nyelv"-ből.

Az objektív nyelvi távolság tehát a német és az angol között kisebb, mint a magyar–angol közötti.

5. A nyelvelsajátítás során bizonyos pszichológiai („szubjektív") tényezőket is figyelembe kell venni, bármilyen pozitívak is a fentebb bemutatott „objektív" tényezők. Erre alkalmas eszköz a *pszichotipológia*, amely a nyelvtanuló elképzeléseit definiálja arról, mennyire tűnik hasonlónak, számára közelinek a második nyelv. Ez meghatározza, hogy az objektív hasonlóságot, közelséget mennyire használja fel a tanuló a *transzfer* (ismeretátvitel) folyamatában. A transzferálhatóságot tehát befolyásolja az, hogy mennyire hajlamos a tanuló elemeket transzferálni az egyik nyelvből a másikba. A tanuló értékelheti azt is, hogy egy adott nyelv közelebb van a célnyelvhez, mint az anyanyelv vagy domináns nyelv, és ennek következtében szívesebben visz át a másik idegen nyelvből és a harmadik idegen nyelvbe elemeket, mint az anyanyelvből az idegen nyelvbe. Tehát minél kisebb két nyelv között a távolság, annál nagyobb a transzfer a nyelvelsajátítás közben.

A fentiek miatt vált a kísérletben a németül tanuló diákok számára (tehát nemcsak a német nemzetiségi diákok számára) a német az angoltanulás közvetítő nyelvévé.

Kellerman és Sharwood-Smith nyomán a „multilingvális transzfer"-t olyan problémamegoldó eljárásnak tekintjük, amely egy célnyelvi problémát az első vagy második nyelvet felhasználva old

meg.[5] A transzfer az artikulációs-fonológiai szinttől egészen a szemantikai szintig minden nyelvi területre hat, bár legszembetűnőbb a szókincsben. S a transzfer jelensége éppen „megfordított változata", az *interferencia* (vagy „negatív transzfer") révén fedezhető fel, s a nyelvek egymásra hatása ilyen közvetett módon a legérzékelhetőbb; ez figyelmeztet arra, hogy a transzfernek negatív eredményei is lehetnek, a nyelvek kölcsönhatása révén hibák is keletkezhetnek. Hiszen a hasonlóság tévutakra is vezethet; de még ezek a hibás formák is érthetők, mivel közelebb vannak a célnyelvhez, mint az anyanyelv (a mi esetünkben a magyar) által indukált hibák.

6. Az angolul tanuló német szakos diákoknál mind pozitív, mind negatív jelenségek megfigyelhetők voltak. Azok voltak a legérdekesebb és legszembetűnőbb hibák, amelyek igen erős német hatást mutatnak. Ilyen módon a hibák által betekintést nyerhetünk a tanulók stratégiáiba, amelyekben igen erős forrás a német nyelv.

Rendszerint érdekesek a tanulók vallomásai is, amelyek elsősorban a pszichotipológiai aspektusokat emelik ki. Beszámolóikban rendkívül gyakran használják a „hasonló" jelzőt, amikor az angol és a német tanulásáról írnak. Az általuk felfedezett hasonlóságok a szókincsen kívül jónéhány olyan szerkezetre utalnak, amelyek a magyarból hiányoznak: a létige két fajtája, a birtoklást kifejező külön ige, a módbeli segédigék rendszere és a prepozíciók.

Egyikük ezt írta: „Azt hiszem, segített az, hogy ismertem német fordulatokat, szabályokat. Így meg tudtam oldani olyan problémákat, amelyek a magyar és az angol nyelv különbözősége miatt megoldatlanok maradtak volna." S pontosan ez a „megoldatlanság" tapasztalható németül nem (vagy alig) tudó angolul tanuló diákok esetében. Nem szabad azonban megfeledkezni a hasonlóság okozta gondokról, csapdákról sem. Ez azt jelenti, hogy a tanulók túlságosan hagyatkoznak „nem célnyelvi" ismereteikre, tehát célnyelvhez közel eső ismert nyelvre, ebben az esetben a németre. A kísérletben résztvevő tanulók angol nyelvi hibáinak többsége a német nyelv hatásának tulajdonítható; ezek a hibák kiterjednek a fonológiai szinttől a morfológiai–szintaktikai szinten át a szókincsre.

Egy másik tanuló ezt írja: „Sokszor gyártok helytelen angol szavakat a német alapján, mert megszoktam, hogy olyan sok szó hasonlít." Egy további így ír: „német szórendet használok gyakran. Főleg a mellékmondati szórendet használom szívesen." Néhány diák a német nyelvről mint az angoltanulás eszközéről írt. „A német ismeretek nagyon sokat segítettek ... a hasonlóság miatt könnyebb a szavakat tanulni ... végülis elmondhatom, hogy ez a két nyelv a tanulásban alátámasztja egymást ... a nyelvi gondolkodásban a német segít ... nagyon érdekes volt a két nyelvet együtt tanulni ... sőt, nagyon sok új német szót tanultam így."

Talán legnagyobb sikernek az tekinthető, amikor az egyik tanuló, akinek második nyelve az — otthon is beszélt — német, tehát természetes kétnyelvű — azt mondta, hogy vett egy német–angol szótárt és angoltanuláshoz azt használja.

Az eddigiekben e közvetítőnyelves tanulás pszichotipológiai és attitűdbeli oldalairól volt csupán szó, a kutatások következő szakaszában a németül tudó/nem tudó tanulóknak angoltanulásuk során elért konkrét nyelvi teljesítményük összevetésére kerül sor.

7. A fenti eljárás következményeként a magyarországi német nemzetiségi iskolákba járók számára nemzetiségi anyanyelvük az idegennyelvtanulásban nem „hátrány", hanem „előny" lehet.

Ilyen kiindulásból egy további idegen nyelv megtanulása is könnyebb lehet (ennek részleteibe azonban ehelyütt nem kívánunk belebocsátkozni).

A tapasztalatok alapján ez az eljárás — részletesebb kidolgozás után — máris bevezetésre ajánlható a magyarországi német nemzetiségi iskolák számára, valamint — mutatis mutandis — megfontolásra ajánlható más nemzetiségi iskolák számára is.

Egy más természetű friss adat. Az oroszországi finnugor autonóm köztársaságokban elkezdték egyes iskolákban a magyart mint speciális (rokonnyelvi) motivációjú idegen nyelvet tanítani; az eredményekről még nem kaptunk híreket.

JEGYZETEK

1. Legutóbb: E. Batley, M. Candelier, G. Hermann–Brennecke, Szépe György (1993). *Language Policies for the World of the Twenty–First Century.* Paris: FIPLV.
2. Szépe György (1985). Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás. *Magyar Nyelv* 81: 267–279.
3. S.P. Corder (1981) *Error Analysis and Interlanguage.* Oxford: Oxford University Press, p. 72.
4. A motivációs típusokra vö. Vivian Cook (1991). *Second Language Learning and Teaching.* New York: Edward Arnold, „Learners as individuals" című fejezetével.
5. E. Kellerman – M. Sharwood (1986). *Crosslinguistic Influence in Second Language Acquisition.* New York: Pergamon Press.

Kétnyelvűség – nyereség vagy zsákutca?

GYIVICSÁN ANNA

«...általánosan elfogadott nézet, hogy bármi legyen a nyelv eredete, formáját, fejlődését a használatnak köszönheti.»
Sumner, Népszokások, 20.

1. A mai Magyarország területén élő nemzetiségek körében a XIX. század végén és a XX. század folyamán egy sajátos, de igen kedvezőtlen, sőt kimondottan hátrányos kétnyelvűség modellje alakult ki. Ebben a modellben a kisebbségek nyelve a diglosszia stádiumába került.

E kedvezőtlen modell létéhez a magyarországi nemzetiségek diaszpóra jellege is nagymértékben hozzájárult, hiszen ez a szétszórtság akadályozta — s még napjainkban is korlátozza — a nyelvszigetek közötti belső kulturális kommunikációt, illetve egy bizonyos fokú kulturális önellátást. S mindez fokozottabban vonatkozik a nyelvre mint a társadalmi és kulturális kapcsolatok egyik legalapvetőbb eszközére. E negatív irányú diglosszia a XIX. században és a XX. század első felében kizárólag a társadalmi életben érvényesült, azonban az utóbbi négy évtizedben az alárendelt (nemzetiségi) nyelvi szerep a családra is kiterjedt.

2. A kérdés az, hogy ebből a kedvezőtlen helyzetből miképpen lehet „megteremteni" („újrateremteni") egy olyan kétnyelvűséget, amely „társadalmi rangot" hordoz s a szubjektív szférában is újra kezd élni, mégpedig oly módon, hogy ne csak egy szűkebb „elit", hanem egy teljesebb nemzetiségi közösség kultúrájának egészséges és hasznos mozgatója legyen.

A fenti problémakört az **1.** és **2.** alpontjaiként a magyarországi szlovákok példáján mutatom be.

1.1. A nyelvi értékváltozások folyamatában döntő tényezőként szerepel a magyarországi nemzetiségi nyelvek történetében a nyelvek sajátos, kiemelt társadalmi szerepe Kelet-Közép-Európában. Ismert, hogy e régióban a XVIII. század végétől a XIX. század végéig, egy évszázadon át, a nemzeti mozgalmakban kiemelt szerepe volt a kultúrának és a nyelvnek; a nyelv politikai szerepet kapott, a politikai harc részévé vált. Az említett évszázadban a formálódó nemzeteknek keményen kellett megküzdeniük saját nyelvük és kultúrájuk társadalmi érvényesüléséért. Olyan légkör alakult ki, melyet némi túlzással talán úgy lehetne jellemezni, hogy „akinek a nyelve győz, azé a hatalom". Ez a folyamat, s a kialakult kedvezőtlen miliő nem kerülte el a magyarországi szlovák nyelvszigeteket sem, amelyek a két — magyar és szlovák — nemzeti, s ezen belül nyelvi és kulturális mozgalom, illetve a mozgalmak között kialakult küzdelmek és viszálykodások kereszttüzébe került; sokszor kihíva-okozva a nemzeti közösség és egyén ambivalens reakcióit, magatartását. Ezek a negatív történeti gyökerek, kulturális élmények még napjainkban is motiválják a nyelvi értékeket, s akadályozzák azt is, hogy kialakuljon egy kiegyensúlyozott szlovák–magyar kétnyelvűség a hazai szlovákság körében.

1.2. A történeti Magyarországon az 1860-as években kezdett kiépülni a polgári intézményi rendszer a kulturális, a politikai és a gazdasági szférában. Ebben az intézményi hálózatban a magyar nyelv és a magyar kultúra játszotta a közvetítő szerepet. Ez a társadalmi polgári modernizáció az itt élő más nemzetek és etnikumok számára nem teremtette meg az alternatívákat, nem adta meg a választás lehetőségét, hogy megújítsák saját kultúrájukat, s ezen keresztül nyelvüket is. Ettől kezdve a nyelvszigeteken élő szlovákok körében — bár kezdetben még lassú ütemben — kezdődött el az anyanyelvi értékvesztés folyamata, a kétnyelvűség kialakulása, s ennek következtében a nyelvi viselkedési normák megváltozása is, melyek egyik legjellemzőbb vonása az anyanyelvi értékzavarok megjelenése.[1] Ez a folyamat vezetett el az aszimmetrikus (diglossziás) kétnyelvűség kialakulásához, amelyben a szlovák nyelv belső görcsökkel, szorongásokkal együtt létezik. S ezeket mind a mai napig nem sikerült feloldani.

1.3. Feltételezéseink szerint a negatív nyelvi értékrend a szlovák nyelvszigeteken a két világháború közötti időszakban erősödhetett fel, bár a „szabadkozás–magatartás" aktív közlési formát az utóbbi négy évtizedben nyerte el, amikor a közösség egyre többször került szembe a szlovák irodalmi nyelvvel, s a nyelv modern, intézményesített formáival.[2] Mindezt pedig már akkor élte meg, amikor saját helyi nyelve a legtipikusabb diglosszia stádiumában volt, akkor, amikor a szlovák nyelv — kevés kivételtől eltekintve — a társadalmi élettől teljesen elszigetelten a közösség, a család és az egyén legbelsőbb ügyét, a közösség külső kapcsolataira ki nem vetíthető kommunikációját szolgálta. Ebben a visszafejlődési stádiumban, ilyen modellben néhány kisebb közösségnél vagy egy nagyobb szlovák közösség egyes rétegeinél él még ma is a helyi nyelvjárás, oly módon, hogy sem a négy évtizedes szlovák irodalmi nyelvi oktatás, sem pedig az anyanyelvi művelődés más formái ezt a hátrányos nyelvi kommunikációs modellt nem tudták megváltoztatni.

1.3.1. Az anyanyelvi értékvesztés folyamata és a magyar nyelv térhódítása a népszámlálások anyanyelvi bevallási adataiban [A], illetve az anyanyelvi adatok demográfiai mutatóiban — tehát a korosztály és az anyanyelv kapcsolatában [B] is tükröződik.

[A] A mai Magyarország területén élő szlovákok száma anyanyelv szerint 1880–1990 között a következőképpen alakult:

1880: 213.249
1900: 192.227
1910: 165.317
1920: 141.877
1930: 104.786
1941: 75.877
1949: 25.988
1960: 30.690
1970: 21.176
1980: 16.054
1990: 12.745.

Százalékos kimutatásban e negatív változás arányairól néhány számadat: 1880 és 1930 között, tehát 50 év alatt a szlovák anyanyelvűek száma 213.249-ről 104.809-re, több mint 50%-kal csökkent. 1930 és 1945 között, alig tíz év alatt pedig már 29,3% a csökkenés (104.819-ről 75.000-re).

Mind a történeti statisztikai folyamatból, mind pedig a százalékos arányokból kitűnik, hogy olyan paradox nyelvi — s feltehetőleg kulturális — értékvesztés következett be, amelyre „exakt" magyarázatot — akár sokoldalú, interdiszciplináris módszerek igénybevételével is — nem lesz könnyű adni. A válaszadást az is nehezíti, hogy a többi magyarországi nemzeti és etnikai kisebbség körében nem következett be ez a nagymérvűen kedvezőtlen nyelvi és kulturális változás. Ugyanis, ha a magyarországi szlovákok és a többi hazai nem-zetiség anyanyelvi népszámlálási adatait összevetjük, az összevetés azt mutatja, hogy a legnagyobb mértékben a szlovákok adatai zuhannak, s túlzottan ellentmondó, ambivalens módon hullámzanak.

[B] Az anyanyelvi értékvesztést alátámasztják a népszámlálások alapján elemzett korosztály megoszlások. A 3. század jegyzetben közölt táblázat az 1970-es népszámlálás anyanyelvi bevallási adatait, magyar és szlovák vonatkozásait, illetve kormegoszlásait mutatja be. Az adatok mélyebb elemzése nélkül is szembetűnő, hogy a szlovákoknál az anyanyelvet vállaló és hordozó legnagyobb létszámú korosztály a legidősebbek generációja, míg a magyar anyanyelvűeknél legnagyobb létszámúak a társadalmilag legaktívabb generációk, a 15–39, ill. 40–59 évesek. Szlovák anyanyelvűeknél a fiatalabb generációk egyre fogyó számsort jelentenek, amelyben a legfiatalabbak (0–14 évesek) a többi korosztályhoz viszonyítva a legkisebb létszámú — a többi generációs csoport mellett „torzóként" létező — csoportot alkotnak. A fiatal korosztályok száma mind az 1980-as, mind az 1990-es népszámláláskor tovább csökkent. Ez viszont azt jelenti, hogy a kultúraközvetítés–kultúraátadás klasszikus („ösztönös") formája, a családon belüli kulturális transzmisszió — legalábbis a statisztikai mutatók szerint — veszélybe került, s valószínűleg már több szlovák közösségnél meg is szűnt: a fiatal generációk ezen a klasszikus úton

nem váltak, illetve nem válnak a szlovák kultúra és a szlovák nyelv hordozóivá.

1.3.2. A fenti számok részben reális helyzet tükörképei. Ugyanis az iskolás korú gyerekek már kb. két évtizede nem ismerik a helyi nyelvjárást, nem is fogadják be, legfeljebb passzív tudásként. (De már ez utóbbi jelenség is inkább kivételes.)

A gyerekek, a fiatalok nyelvi viselkedésének megváltozása az egyes szlovák településeken már az 1930-as, főként azonban az 1940-es évek folyamán megkezdődött. Családszociológiai vizsgálataim azt jelzik, hogy ez a változás nagyon gyakran a családon belül indult meg.[4]

2.1. A bemutatott negatív változási folyamat vajon adhat-e reményt arra, amit a bevezető rész **2.** pontjában felvetettem: van-e egyáltalán lehetőség arra, hogy a magyarországi szlovákok körében egy „egyenrangú(bb)" szlovák–magyar kétnyelvűség alakuljon ki és működőképes is legyen.

2.2. Az a kép és nyelvi állapot, amelyet az **1.** pont alpontjaiban elemeztem, 1965–1975 között már minden szlovák település vonatkozásában — általánossá vált, mégpedig oly módon, hogy a magyar nyelv társadalmi szerepe intézményi kereteken kívül is felerősödött, s a szlovák nyelv közösségi szinten hátrányos funkcióban maradt fenn, még annak ellenére is, hogy az utóbbi évtizedekben néhány településen, intézményekben a szlovák nyelv társadalmi szerepe újra érvényesülni kezdett. A közösség dialektusa a teljes krízis, az elhalás stádiumába került. Annak ellenére is, hogy az 50 évesektől felmenő generációk körében még családi és szűkkörű közösségi szerepe van. Azoknak a nyelvjárásoknak a krízisről és elhalásáról van szó, amelyekre eddig az aszimmetrikus szlovák–magyar kétnyelvűség épült.

2.3. A szlovák–magyar kétnyelvűségi lét 1949 után új forrásbázist kapott. Kiépült — ha mindmáig nem is teljes mértékben — a szlovák vagy szlovák jellegű oktatási hálózat (óvodától a főiskolai tanszékig) és az iskolán kívüli kulturális intézmények (klubok, újság, könyvkiadás, médiák szlovák adásai stb.), amelyek a szlovák irodalmi nyelv közvetítői lettek.

Már ennek az új kulturális modellnek köszönhetően alakult ki egy új nyelvi rendszer, illetve egy új szlovák–magyar kétnyelvűségi funkció: szlovák DIALEKTUS(ok): Szűk családi, de szűkebb közösségi kommunikációs nyelvként is él; a magyar köznyelvi kommunkáció ebben a körben is — kevés kivételtől eltekintve — elterjedt;

szlovák KÖZNYELV: mint kollektív kommunikációs nyelv a szlovák közösségeknél teljesen hiányzik; szűkkörű szlovák értelmiség — főként a szlovákiai egyetemeken és főiskolákon végzettek közvetítésével — a magyar köznyelvvel együtt használja;

szlovák IRODALMI NYELV: az iskola és a kulturális intézmények közvetítő nyelve; a magyarországi szlovák érelmiség — kutatók, írók, pedagógusok, népművelők — munka- és alkotó nyelve. Ez a réteg — természetesen a magyar kultúra és a magyar nyelv „teljeskörű" birtokosa. Társadalmi kommunikációjában a magyar nyelv és a magyar kultúra a **domináns**.

Az, hogy ez a zsenge nyelvi rendszer élővé váljon, állandó ösztönző erőre és nyelvi tervezésre lenne szükség. A közelmúltban ez a rendszer működése számára biztató jogalapot kapott, ugyanis az 1993. október 20-án Magyarországon hatályba lépő nemzetiségi törvény széleskörű közigazgatási, művelődési és oktatási autonómiát biztosít a nemzetiségi közösségeknek. Az anyanyelv használatát a törvény a társadalmi élet szinte minden szférájában lehetővé teszi. Ez utóbbi realizálását a szlovákok esetében nehezíteni fogja — amire már többször utaltam —, hogy az iskolában tanult szlovák irodalmi nyelv csak igen kis létszámú értelmiségnél tette lehetővé a szlovák köznyelv megismerését és igen korlátozott használatát.

A szlovák nyelv társadalmi szerepének „újraalakításánál" azonban újabb gátló tényezővel is kell számolni. Az 1989 óta végbemenő társadalmi változások nyomán ugyanis az oktatási intézmények valamennyi szintjén a nyugati nyelvek tanítása lett az egyik elsődleges feladat. A „kisnyelvek" oktatása, s az iránt való érdeklődés fokozatosan háttérbe szorult, ezzel párhuzamosan a szlovák nyelvet tanulók létszáma

csökkenni kezdett. Amíg pl. 1988-ban 76 iskolában 7637-en tanulták a szlovák nyelvet, addig 1992-ben 67 iskolában már csak 5527-en.

A magyarországi szlovákok aszimmetrikus kétnyelvűségének bemutatása után meg kell mondanunk, hogy a nemzetiségi nyelvek számára is érvényes az az általános nyelvi törvényszerűség, hogy minden nyelv fejlődésének forrása és egyúttal záloga: a nyelv lehető legkiterjedtebb társadalmi szerepe, értve ezen a nyelv írott és beszélt formájának használatát a politikai, a gazdasági életben, a kultúrában, a mindennapi kommunikációban, a családban stb. Teljes életet a nyelv csak így élhet! Ha ebből a láncolatból valami hiányzik, már torzul a nyelv fejlődésében.

Vajon a diaszpórában élő magyarországi szlovákok számára még mit lehetne megteremteni, nyújtani, intézményekkel segíteni, hogy nyelvük társadalmi szerepe, értéke legalább részben növekedjék? Amennyiben ez az óhajtott változás nem következik be, valóban zsákutcává válik a hazai szlovákság aszimmetrikus kétnyelvűsége.

JEGYZETEK

1. Erről bővebben: Gyivicsán Anna (1993a).
2. A kérdés teljesebb feldolgozása: Gyivicsán Anna (1993b).
3. Anyanyelvi bevallási adatok – 1970

Kor	Magyar	Szlovák
	Férfiak	
0–14	1,044.334	870
15–39	1,772.168	2.473
40–59	1,128.614	2.897
60–X	70.757	3.106
Összesen	**4,015.873**	**9.346**

Kor	Magyar	Szlovák
	Nők	
0–14	985.535	809
15–39	1,761.649	2.605
40–59	1,252.245	3.527
60–X	926.770	4.642
Összesen	**4,926.199**	**11.583**
	Nők–férfiak összesen	
	9,577.072	**20.929**

4. Gyivicsán (1993b) „A nyelvi és kulturális értékrend megjelenési formái és változásai, családmodellek (130–149) és A kétnyelvűvé válás sajátos folyamata (164–174) című fejezetek.

IRODALOM

Gyivicsán Anna (1993a). *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok.* Budapest: Teleki László Alapítvány.

Gyivicsán Anna (1993b). Az anyanyelvi értékvesztés folyamata a magyarországi szlovák nyelvszigeteken. *Hungarológia* 3:35–39. (A nyitrai nemzetközi nyelvészeti konferencia [1992. szept. 17–18.] előadásai.)

A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben

GÖNCZ LAJOS

Bevezetés

A kulturálisan és nyelvileg heterogén közösségek pedagógiai gyakorlatában fontos kérdésként merül fel az oktatási folyamat nyelvi kimenetele. Az ilyen közösségek iskoláiban ugyanis az alkalmazott tannyelv vagy tannyelvek segítségével mind a többségi, mind a kisebbségi tanulóknál serkenthető az egynyelvűség illetve a kétnyelvűség (és a hozzá társuló bikulturalizmus) különböző típusainak kialakulása, vagyis befolyásolható az abban a környezetben használt nyelvek megőrzése, elvesztése vagy elsajátítása. Ezt a kérdéskört a két- vagy többnyelvű közösségek iskolai gyakorlatának lehetséges formáival foglalkozó oktatási modellek ismertetik. Ezek tipológiák formájában, összefüggésbe hozva az oktatás módszereit (az alkalmazott pedagógiai eljárásokat) és nyelvi céljait, ismertetik, milyen nyelvi eredmény várható a modell egyes oktatási programjainak hatására. Ugyanaz az oktatási program ugyanis különböző feltételeket teremt a tanulók nyelvi fejlődéséhez attól függően, hogy az adott közösség nyelvi kisebbségi csoportjához vagy a többségi csoporthoz tartoznak-e, és milyen tannyelven vagy tannyelveken folyik az oktatás.

Az alábbiakban bemutatunk egy, az oktatás nyelvére illetve nyelveire alapozó, többnyelvű közösségekre kidolgozott skandináv oktatási modellt és azokat a pszichológiai és pszicholingvisztikai ismereteket, amelyek segítségével megmagyarázható a modellt képező oktatási programok hatása a tanulók nyelvi, értelmi és szocio-emocionális

fejlődésére, valamint az oktatás hatékonyságára. Hivatkozunk néhány olyan, a Vajdaságban végzett empirikus kutatás eredményeire is, amelyekben az egyes programok fejlődésre kifejtett hatásai is tükröződnek.

Tove Skutnabb-Kangas többnyelvű közösségekre kidolgozott oktatási modellje

A nyelvileg heterogén közösségekre eddig számos oktatási tipológiát dolgoztak ki, amelyek leírását megtalálhatjuk Skutnabb-Kangas (1983) és Hamers — Blanc (1989) monográfiáiban. Többségük (pl. Fishman, Mackey és Gonzales tipológiái) a 70-es években jött létre, míg a ma talán legismertebb Skutnabb-Kangas-tipológia a 80-as évek elején keletkezett. A tipológiákra általában jellemző, hogy rendkívül összetett jelenségekre vonatkoznak, nagy fogalmi aparátussal és nehezen operacionalizálható fogalmakkal dolgoznak, elkerülhetetlenül tükrözik szerzőik személyes hozzáállását a nyelvcsere, a beolvadás, a nyelvi pluralizmus jelenségeihez, illetve annak a közösségnek a nyelvi politikáját, amelyben létrejöttek és a „tudományos objektivitás" szigorú kritérumainak nehezen tudnak eleget tenni. Megfelelő körültekintéssel kezelve őket mégis hasznos irányelveket nyújthatnak valamely két- vagy többnyelvű közösség oktatási gyakorlatának a tervezésében. Ez különösen érvényes a Skutnabb-Kangas által kidolgozott tipológiára, amely leginkább támaszkodik a kétnyelvűség kapcsán begyűjtött tudományos ismeretekre és vonatkoztatható a nemzetiségi csoportokra, bevándorlókra, migránsok csoportjaira is. Véleményünk szerint jól indokolhatóan látja előre az oktatással kialakított nyelvi hatások következményeit a tanulók személyiségfejlődésére. Egyben bizonyos megoldási lehetőségeket kínál nem csak a nyelvi kisebbségi, hanem a nyelvi többségi csoport tanulói számára is, mert mindkét csoport érdekeit figyelembe véve rámutat azokra a megoldásokra is, amelyek a tanulók egyes kategóriáira nézve nem kívánatosak, de azokra is, amelyek mind a többségi, mind a kisebbségi csoportok tanulói számára megteremtik a feltételeket adottságaik teljesebb kibontakozásához.

Korábbi munkáinkban már bemutattuk ezt a tipológiát (Göncz 1988, 1990, 1991a, 1991b és 1991c), ezért ehelyütt csak olyan terjedelemben ismertetjük, amely lehetővé teszi, hogy a benne leírt programoknak a tanulók személyiségfejlődésére gyakorolt hatásaival foglalkozzunk (l. az I. sz. függeléket).

Különbséget téve a program nyelvi organizációja (egy vagy két tannyelv használata) és az oktatás nyelvi céljai (egynyelvűség vagy többnyelvűség) között és figyelembe véve, hogy az adott közösség kisebbségi vagy többségi tanulóiról van-e szó, akik (első nyelvüket illetően) nyelvileg homogén vagy nyelvileg heterogén osztályokba járnak, a tipológia hét oktatási programot tartalmaz. Ezek közül három az egynyelvűség fejlesztését serkenti a közösség domináns nyelvén, egy úgyszintén az egynyelvűséget támogatja, de a közösség kevésbé használt nyelvén, három pedig a kétnyelvűség különböző típusainak a fejlődéséhez teremti meg a feltételeket. Az oktatás nyelvét, illetve nyelveit a tipológiában kétféleképpen lehet értelmezni: egyrészt mint független változót, amely egynyelvűséget vagy kétnyelvűséget eredményez, másrészt mint közbülső (mediációs) változót, amely közvetít az oktatás társadalmi céljai és nyelvi kimenetele (effektusai) között. Az oktatás nyelvi artikulációját és nyelvi effektusait figyelembe véve a tipológia négy lehetőséggel számol:

1. Egynyelvű oktatás (egy tannyelv), amely az **egynyelvűség** kialakulását ösztönzi.
2. Kétnyelvű oktatás (két tannyelv), amely távlatilag szintén az **egynyelvűség** kialakulását serkenti.
3. Egynyelvű oktatás (egy tannyelv), amely két nyelv fejlődéséhez, azaz a **kétnyelvűség**hez teremti meg a feltételeket.
4. Kétnyelvű oktatás (két tannyelv), amely két nyelv, vagyis a **kétnyelvűség** fejlődését támogatja.

Egy tannyelv használata az oktatásban, amely egynyelvűséget ösztönöz (az első lehetőség), három program segítségével valósítható meg. A **hagyományos** programmal, a nyelvi **„befullasztási"** vagy **„alámerülési"** (angolul: submersion) programmal és a **szegregációs** (elkülönítési) program segítségével.

A **hagyományos** programok a többségi nyelvet beszélő tanulókra vonatkoznak, és ez a nyelv az oktatás nyelve is. Az ilyen program egynyelvűséget eredményez a többségi nyelvben, mert valamely idegen nyelvnek vagy nyelveknek mint tantárgynak a tanítása ritkán eredményez magas szintű kétnyelvűséget.

Azoknál a tanulóknál, akik a családban a közösség ritkábban használt nyelvét sajátították el, az iskola az egynyelvű fejlődést két programmal serkentheti. A **„befullasztási"** vagy **„alámerülési"** programoknál (nevezhetnénk őket „elmerülési" programoknak is) a tannyelv a többségi nyelv, de nyelvileg heterogén osztályokban (a kisebbségi tanulóknak nincs más választási lehetőségük). Ezek az adott közösségben többségi nyelvként jelentkező nyelv fejlődését serkentik. A **szegregációs programok**nál a tannyelv a kisebbség nyelve, és a közösség domináns nyelvét nem vagy alig tanulják. A nyelvi fejlődés iránya így az egynyelvűség a kisebbségi nyelvben. E két utóbbi program nem teremti meg a feltételeket a kisebbségi tanulók nyelvi, általános értelmi és szocio-emocionális fejlődésének zavartalan alakulásához.

A második lehetőség (kétnyelvű oktatás, amely az egynyelvűséget ösztönzi) **tranzitív** (átirányítási) programok segítségével valósul meg. Ezekben a kisebbségi tanulóknak szánt programokban az oktatás kezdetben két nyelven valósul meg, míg később a tanulókat „átirányítják" a többségi nyelven folyó oktatásra. Ezek a programok távlatilag a többségi nyelv fejlődését és a nyelvcserét serkentik, és nemkívánatos hatásaik lehetnek a nyelvi, a kognitív, a szocio–emocionális fejlődésre, és az oktatás megfelelő hatékonyságát sem biztosítják.

Az egynyelvű oktatás, amely a kétnyelvűséget eredményezi (a harmadik lehetőség), két program segítségével valósulhat meg. Az elsőt a második nyelvbe való **„belemerülési" programok** képezik (angolul: submersion), amelyeknél a többségi tanulók egy bizonyos életkorig a kisebbség nyelvén tanulnak, így ez a nyelv, a tanulók második nyelve, magasan felfejlődik, és ezt a megfelelő kognitív és szocio–emocionális fejlődés is követi. Az első nyelv fejlődésében sem mutatkozik lemaradás, mert az az iskola segítsége nélkül is stimulálva van (a családban és a szélesebb környezetben) és később az iskolában is tanulják: pl. a második vagy harmadik osztálytól tantárgyként, majd

egyes tantárgyaknál tannyelvként is bevezetik. Így az általános iskola végén kb. a tantárgyak felét a kisebbség nyelvén, a másik felét meg első nyelvükön tanulják a tanulók. A másikat az **anyanyelv megőrzésére irányuló programok** adják, amelyek a kisebbségi tanulóknál fejlesztenek ki kétnyelvűséget: az oktatás itt a kisebbségi tanulók számára anyanyelvükön folyik kisebbségi tanulókból összeállított osztályokban, de intenzíven tanulják, elsősorban külön tantárgyként, a környezet domináns nyelvét is. E programok nyelvi, kognitív és oktatási hatásai kielégítőek.

Az **utópisztikus kétnyelvűségi programok** (negyedik lehetőség) szintén megteremtik a feltételeket a kétnyelvűség fejlődéséhez. Ezeknél a tanítást mindkét nyelvcsoport tanulói számára együtt szervezik. Ha reálisan felbecsülik, hogy melyik nyelvnek van szüksége az iskola nagyobb támogatására, mert fejlődéséhez az iskolán kívüli hatások kevésbé alkalmasak, és ezt a nyelvet és kultúrát a programban előnyben részesítik, magas fokú kétnyelvűséget és bikulturalizmust eredményezhetnek.

Amennyiben a kétnyelvűség kialakulását tekintjük kívánatos célnak, az első két lehetőség nincs összhangban a tanulók azon szükségleteivel, amelyeket ki kellene elégíteni e cél elérése érdekében, és nem teremti meg számukra a feltételeket, hogy két nyelvet magas fokon elsajátítsanak, ugyanakkor a kisebbségi tanulóknál a fejlődés egyéb vonatkozásaihoz sem biztosítanak megfelelő feltételeket. A harmadik és negyedik lehetőségnél adva vannak a feltételek két nyelv fejlődéséhez.

Az elmondottakból következik: ha valóban kétnyelvűséget akarunk kifejleszteni az iskola segítségével, az iskolának mint intézménynek annak a nyelvnek és kultúrának a fejlődését kell jobban támogatnia, amelynek hatásai a tanulót az iskolán kívül kisebb mértékben érik.

Ha elemezzük a vázolt tipológiát, felfigyelhetünk néhány, az első pillantásra szokatlannak tűnő tényre. Így pl. néha egy tannyelven folyó oktatással (esetünkben a kisebbségi tanulók anyanyelvű oktatásával) a kétnyelvűség magasabb foka fejleszthető ki, mint a két nyelven folyó oktatással. Úgyszintén, az a helyesnek tartott vélemény, hogy az a legjobb, ha a tanuló az anyanyelvén részesül oktatásban, szintén nem érvényes a többségi tanulók esetében (a „belemerülési" programok-

nál), ha a kétnyelvűség a cél. Szokatlan az is, hogy a család–iskola viszonylatában történő nyelvváltás a kisebbségi tanulóknál gyakran nemkívánatos hatásokat eredményez mind a beszéd-, az értelmi- és a szocio-emocionális fejlődésben, mind az oktatás hatékonyságában, a többségi tanulóknál viszont magas fokú kétnyelvűséget és a tanulók képességeinek megfelelő iskolai teljesítményt. Ezeket a látszólagos ellentmondásokat azonban a kétnyelvűség lélektana már elfogadható módon fel tudja oldani, mert hivatkozhat azokra a tudományos ismeretekre, amelyekkel az egyes oktatási programok személyiségfejlődésre gyakorolt hatásai jól megmagyarázhatók.

Az oktatási programok személyiségfejlődésre gyakorolt hatásainak magyarázata

A kétnyelvűség pszichológiájában ma már rendelkezünk az ismeretek olyan tárházával, amelyből viszonylag jól lehet következtetni a személyiségfejlődés irányaira különböző kétnyelvűségi helyzetekben. Segítségükkel értelmezhetők az oktatási programok említett következményei. Hogyan alakul mind a beszéd-, mind az általános értelmi és a szocio-emocionális fejlődés az egyes oktatási programok által megteremtett feltételek nyomán és mennyire lesznek az iskolai teljesítmények összhangban a tanulók adottságaival (vagyis mekkora lesz az oktatás hatékonysága), előreláthatjuk, ha azokra az ismeretekre hivatkozunk, amelyek az ún. additív és szubtraktív kétnyelvűségi helyzetek következményeit magyarázzák, illetve ha figyelembe vesszük a nyelvek kölcsönhatásaira utaló ismereteket. Az utóbbiakat az ún. küszöb-hipotézis kapcsán és a nyelvek fejlődésében jelentkező kölcsönhatások hipotézisében fogalmazták meg.

Az additív és szubtraktív kétnyelvűségi helyzetek, amelyek rendszerint együtt jelentkeznek a magasabb és alacsonyabb szocio-ökonómiai státussal, eltérő módon befolyásolják a lelki fejlődést (Lambert 1975). Additív helyzetről akkor beszélünk, ha a nyelvek és kultúrák az adott környezetben magas vagy legalábbis megközelítőleg azonos státussal bírnak. Ilyen esetben a kétnyelvűséget, valamint a bikulturalizmust a közösség kívánatos személyiségtulajdonságnak tartja,

az így szerzett kétnyelvűségi tapasztalat hatására a lelki fejlődés nem sérül, sőt a kétnyelvűvé váló egyének beszéd- és kognitív potenciáljai teljesebben is realizálódhatnak, mint egynyelvű helyzetben. Azonban ha a nyelvek és kultúrák státusa eltérő, és a környezet az egyiket kívánatosabbnak tartja a másiknál, a szocio-emocionális és kognitív fejlődés nemkívánatos irányt vesz.

A kétnyelvűség következményeinek molekulárisabb magyarázatait a küszöb-hipotézis és a nyelvek fejlődésében jelentkező kölcsönhatások hipotézise adja. Mindkettőben azt hangsúlyozzák, hogy a kétnyelvűség hatásai a kialakult kétnyelvű kompetencia szintjétől függnek, mert az határozza meg a kétnyelvű egyén kapcsolatának a hatékonyságát a környezettel. Tudni kell, hogy valamely nyelvben elért kompetenciának két fontos vonatkozása van: a felszínes nyelvi kompetencia (angolul BICS – basic interpersonal communicative skills) és a kognitív nyelvi kompetencia (angolul CALP – cognitive academic language proficiency). A felszínes kompetencia a beszéd viszonylag könnyen mérhető megnyilvánulásaiban jut kifejezésre (pl. kiejtésben, az alapszókincs és az alapvető grammatikai szabályok ismeretében), és lehetővé teszi a mindennapi élethelyzetekben folytatott kommunikációt. Ilyenkor a helyzet nemverbális elemei is segítik a szóbeli közlés megértését. A kognitív nyelvi kompetencia viszont a nyelvnek mint a gondolkodás eszközének a használatát jelenti, vagyis azt a képességet, hogy összetett intellektuális műveleteket végezzünk a nyelv segítségével (az elvont fogalmak megértésében, szinonimák ismeretében, verbális intelligenciatesztek sikeres megoldásában, összetett szóbeli közlések elemzésének képességében jut kifejezésre). Kétnyelvűségi helyzetben két nyelvben fejlődik a nyelvi kompetencia mindkét említett vonatkozása. A felszínes nyelvi kompetencia az első nyelvben 5–6 éves korig kifejlődik, és viszonylag könnyen elérhető a másik nyelvben is, míg a kognitív nyelvi kompetencia fejlődésében az általános intelligencia alakulását követi. Ahhoz hogy egy másik nyelvben is kialakuljon, több évre van szükség. Az iskolában elért eredmény elsősorban a kognitív nyelvi kompetencia szintjétől függ, mert a legtöbb iskolai helyzet erősen verbálisan telített és dekontextualizált.

A küszöb-hipotézist Cummins fogalmazta meg (1976 1978). Szerinte additív kétnyelvűségi helyzetben, amikor mindkét nyelv fejlődését megfelelően serkentik, és mindkettőben magas kompetenciaszint alakult ki, a kétnyelvűség pozitív hatásai várhatók az értelmi fejlődésre, és az iskolai teljesítmény (az oktatás hatékonysága) is összhangban lesz a tanulók lehetőségeivel. Egyben olyan domináns kétnyelvűségi típusnál, amelynél az egyik nyelv anyanyelvi szinten ismert, és ezen a nyelven valósul meg leggyakrabban a környezettel való kommunikáció, a kétnyelvűségnek nincsenek jelentősebb hatásai az értelmi fejlődésre. Viszont szubtraktív kétnyelvűségi helyzetben, amelyet szabályszerűen a félnyelvűség (vagyis mindkét nyelv hiányos ismerete és ennek velejárója, az alacsony kognitív nyelvi kompetencia) kísér, a kétnyelvűség negatív hatásai várhatók. Másszóval, véli Cummins, túl kell lépni a kétnyelvű kompetencia ún. alsó küszöbét, hogy kiiktassuk a negatív hatásokat és annak magas szintje szükséges (azaz át kell lépni a felső küszöbét) ahhoz, hogy a kétnyelvűség pozitív effektusai az értelmi fejlődésben megvalósulhassanak (l. a II. sz. függeléket).

A skandináv kutatók (Skutnabb-Kangas – Toukomaa 1976, 1977) által megfogalmazott, a nyelvek fejlődésében jelentkező kölcsönhatások hipotézisében tovább mélyítik azokat a magyarázatokat, amelyek rávilágítanak arra, hogyan befolyásolja a kétnyelvű tapasztalat milyensége és ezen keresztül a környezettel való interakció hatékonysága a személyiségfejlődés alakulását. Ez a hipotézis arra is kitér, hogy milyen feltételeket kell biztosítani ahhoz, hogy a kétnyelvű tapasztalat pozitív következményekkel járjon. A hipotézis szerint a második nyelvben elért nyelvi kompetencia az első nyelvben már kialakult nyelvi kompetencia funkciója. Ugyanis, ha a nyelvi kompetencia szintje az első nyelvben alacsony (vagyis az anyanyelv nem fejlődött megfelelő szintre), és elkezdődik a második nyelv intenzív tanulása, ez nem csak hogy veszélyezteti az első nyelv további fejlődését, hanem a második nyelv megfelelő alakulását is gátolja. Viszont ha a nyelvi kompetencia az első nyelvben megfelelően fejlett, amikor a második nyelv tanulása elkezdődik és további kifejlődéséhez is biztosítva vannak a feltételek, a

második nyelv intenzív tanulása a legjobb módja annak, hogy funkcionális kétnyelvűség alakuljon ki, és az első nyelv ne sérüljön.

Ha a két nyelv kapcsolatának a kérdését az oktatás szemszögéből nézzük, akkor az említett hipotézisek alapján állíthatjuk, hogy amennyire egy tannyelv ebben a nyelvben a nyelvi kompetenciát fejleszti, ugyanannyival fejlődik a nyelvi kompetencia a másik nyelvben is (még ha az nem is tannyelv), ha e másik nyelv hatásai az iskolán kívül jelen vannak, az iskolában pedig tantárgyként oktatják, és elsajátításához megvan a megfelelő motiváció. A kisebbségi tanulók esetében ez azt jelenti, hogy náluk magas fokú kétnyelvűség akkor várható, ha megfelelő feltételeket biztosítunk az első nyelv (anyanyelv) fejlődéséhez (többek között oly módon is, hogy az iskolában tannyelv legyen), mert ez a második nyelv magas fejlettségi szintjét is eredményezi, amennyiben azt intenzíven tanulják. Másszóval a kisebbségi tanulóknál az első nyelv fejlődését kell serkenti ahhoz, hogy a kétnyelvűség olyan típusa alakuljon ki, amely kívánatos kognitív és oktatási effektusokhoz vezet. Ezt additív kétnyelvűségi helyzet kialakításával lehet elérni.

Az ismertetett hipotézisek elfogadható szinten magyarázzák az említett oktatási programok hatásait a tanulók fejlődésére. Mindazoknál a programoknál, amelyeknél jelen vannak a szubtraktív kétnyelvűségi helyzet elemei (és amelyek létrejöttéhez maguk a programok is hozzájárultak), számos kisebbségi tanulónál a fejlődésben negatív hatások várhatók: szemilingvalizmus, alacsony kognitív nyelvi kompetencia, a tanulók lehetőségeihez mérve átlagon aluli teljesítmény és nemkívánatos szocio-emocionális fejlődés. Ez az eset elsősorban a nyelvi „befullasztási" programoknál áll fenn, valamivel kisebb mértékben a tranzitív programoknál és a szegregációs programoknál is, amelyek elszigetelik a tanulókat azt a nyelvet fejlesztve, amely az iskolát körülvevő közösségben szociálisan nem releváns. Így pl. a nyelvi „befullasztási" programoknál a fejlődési feltételek erősen telítve vannak a szubtraktív kétnyelvűségi és bikulturális helyzet elemeivel. Az iskola pedig társadalom kicsiben: ha az iskolából kireked az a nyelv és kultúra, amelyet a kisebbségi tanulók a családban elsajátítottak, az iskola tudtukra adja, hogy ez a nyelv és kultúra kevésbé kívánatos, ők maguk is kevesebbet érnek és a legjobb, ha lemondanak szár-

mazásukról, amennyiben azt szeretnék, hogy az iskola elfogadja őket. A sikeres tanulók többnyire ezt is teszik, átvéve az iskolát irányító csoport értékeit, a sikertelenek pedig a kudarcot saját hibájukként élik meg és megszégyenítve érzik magukat. Ennek az implicit üzenetnek persze nemkívánatos hatása van azokra a tanulókra is, akiknek nyelvét tannyelvként használják, mert a felsőbbrendűség érzését fejleszti náluk. Amennyiben még mindehhez párosul az is, hogy a szélesebb környezetben minden cél csak az iskolában tannyelvként használt többségi nyelven érhető el, nem nehéz előrelátni, hogy a kisebbségi tanulók önbizalmát és önértékelését befolyásoló hatások erősen nemkívánatosak. Ilyen helyzeten ugyanakkor sok tanulónál szemilingvalizmus is jelentkezik, és teljesítményük messze elmarad adottságaik mögött. A tranzitív programoknál is jelentkeznek, igaz kevésbé kifejezetten, hasonló hatások: itt a tanulókat gyakran azonnal „átirányítják" a többségi nyelvű oktatásra, amikor ezen a nyelven egyszerű helyzetekben köznapi dolgokról kommunikálni képesek. Azonban az ilyen alapvető kommunikatív készségek csak felszínes nyelvi fluenciát és nem kognitív nyelvi képességet jelentenek, amely a verbálisan telített iskolai helyzetekben előfeltétele a sikernek. Amíg ez a képesség a tannyelvben nem fejlődik ki, átlagon aluli teljesítmény várható, és ez, nagy egyéni különbségekkel, évekig is eltarthat.

A társadalmi hozzáállásból levezetett oktatási célok által meghatározott kétnyelvűségi típusok hatásait a III. sz. függelék mutatja be.

Összegezve az elmondottakat, állítható, hogy az iskolának mint intézménynek a tudományos ismeretek lehetőségeket kínálnak olyan oktatási stratégiák és pedagógiai lépések alkalmazására, amelyekkel hatékonyan befolyásolható a tanulók fejlődése. Ez a befolyás lehet nemkívánatos, de elősegítheti is azt, hogy a tanulók fejlődési potenciáljai, kihasználva a kétnyelvűségi helyzet előnyeit, teljesebben megvalósulhassanak. Ez pedig csak akkor valósítható meg, ha nem hagyjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a heterogén közösségek különböző kategóriájú tanulóinak, eltérő kezdő helyzeteik miatt, különböző tannyelven vagy tannyelveken realizálandó programok felelnek meg, ha kétnyelvűséget akarunk náluk kifejleszteni.

Az oktatási programok hatásai a vajdasági kétnyelvűségi kutatások tükrében

Végezetül megemlítünk néhányat empirius kutatásaink közül, amelyek eredményei közvetve Skutnabb-Kangas oktatási modelljét, illetve a modellben leírt egyes oktatási programok (elsősorban az any-anyelv megőrzését célzó program, a „belemerülési" program és részben a tranzitív program) előrelátott hatásainak ellenőrzését teszik lehetővé. A vajdasági kétnyelvűségi kutatásokat, amelyeket két évtizede folytatunk, többhelyütt már ismertettük (pl. Göncz 1985, 1991c), így a részletekre itt nem térünk ki. Az egyik kutatásban óvo-dáskorú és általános iskolás (6 és 10 éves) magyarajkú egynyelvű, magyar–szerbhorvát domináns kétnyelvű és magyar–szerbhorvát kiegyensúlyozott kétnyelvű gyerekeket hasonlítottunk össze az értelmi működés és a beszédfejlődés, valamint az iskolában felmutatott teljesítmény több mint 20 mutatójában. Ezek a vajdasági magyar gyerekek anyanyelvű óvodába és iskolába jártak, és a szerbhorvátot mint környezetnyelvet tantárgyként tanulták (már az óvodában is voltak szerbhorvát nyelven vezetett foglalkozások). Az ilyen pedagógiai gyakorlat leginkább az ismertetett tipológia 4-es oktatási programjának felel meg, vagyis az anyanyelv megőrzését célzó programnak. Eredményeink azt mutatták, hogy alanyaink beszéd- és kognitív fejlődése a növekvő kétnyelvűségi tapasztalat hatására nem károsult, és az oktatás eredményessége is kielégítő volt. Ha azokat az eredményeket vesszük figyelembe, amelyekben az említett csoportok között jelentős különbségek mutatkoztak (pl. a passzív szókincs bősége, a nonverbális intelligenciatesztekben elért eredmény stb.), megfigyelhetjük az eredményeknek a Cummins–hipotézissel jelzett irányban való alakulását: a kezdeti gyengébb eredmények 10 éves korig eltűntek, úgyhogy a csoportok vagy nem különböztek többé szignifikánsan, vagy az eredmények a kétnyelvűeknek kedveztek. Egy másik kutatás eredményei (Göncz 1987) azt sugallják, hogy az ilyen kétnyelvűségi helyzet, amikor kicsi annak a veszélye, hogy a másik nyelv az első helyébe lépjen és mindkét nyelvet ellenőrzött feltételek között, intézményesen is oktatják, az egyetemi hallgatóknál az etnocentrizmus alacsony fokát eredményezi. Továbbá az is bizonyítást nyert (Göncz – Kodžopeljic

1991), hogy mind az anyanyelv megőrzését célzó magyar–szerbhorvát kétnyelvűeknél, mind a „belemerülési" program (szerbhorvát anyanyelvű gyerekek esetében, akik francia tannyelvű óvodába jártak) óvodáskorban való alkalmazása nagyobb mérvű nyelvi tudatosságot és7 kifejezettebb nyelvi tagolási képességeket alakít ki, vagyis felgyorsítja annak megértését, hogy a nyelvi jel és az általa jelölt tárgy között önkényes a kapcsolat, és növeli a nyelvi tagolás, a szavak hangokra való tagolásának a képességét. Ez a hatás később sikeresebbé teszi az olvasástanulást is.

Mindezek az eredmények összhangban vannak azokkal a hatásokkal, amelyeket a Skutnabb–Kangas modell globálisan előrelát.

A legújabb vajdasági kutatásban, amelynek eredményeit egy az Újvidéki Pszichológiai Tanszéken kidolgozott diplomunka ismerteti (Velisek 1993), a tannyelvcsere és az iskolai teljesítmény kapcsolata volt a vizsgálat tárgya. Az a feltevés került ellenőrzésre, hogy a magyar tannyelv szerbre való váltása mind az általános iskola ötödik osztályában, mind az általános iskola után (a középiskola első osztályában) teljesítménycsökkenést eredményez. Ez a csökkenés várható, mivel az additív kétnyelvűségi helyzetet szubtraktív helyzet váltja fel. Mindkét esetben, de különösen a fiatalabb tanulóknál, tulajdonképpen egy tranzitív vagy átirányítási program hatásai várhatók.

Az eredmények azt bizonyítják, hogy teljesítménycsökkenés mindkét korosztálynál jelentkezik, és nagyobb azoknál a tanulóknál, akik tannyelvet cseréltek, mint azoknál az ellenőrző csoportot képező tanulóknál, akiknél nem volt tannyelvcsere, azzal, hogy az ötödik osztályban csak tendenciaként (tehát statisztikailag nem szignifikánsan) mutatkozó különbség a kontrollcsoport javára a középiskola első osztályában statisztikailag is jelentőssé válik. Az egyik lehetséges magyarázat a kapott eredményre az lenne, hogy a szubtraktív helyzet hatásai még nem jutottak kellő mértékben kifejezésre a fiatalabb tanulóknál és az erősebb negatív hatás csak később várható, amikor a megfelelő iskolai teljesítmény elérésében nagyobb a szerepe a kognitív nyelvi kompetenciának, viszont kialakulásához nincsenek meg a megfelelő feltételek. A középiskola verbálisan telítettebb helyzeteihez azonban a kognitív nyelvi kompetenciára már kezdettől fogva szükség

van, és mivel a tanulók a szerbben még ezzel nem rendelkeznek, a téljesítmény is jelentősen csökken. Az eredmények tehát bizonyos empirikus alapot szolgáltatnak a traniztív programok várható hatásairól és összhangban vannak a nyelvek fejlődésében jelentkező kölcsönhatások hipotézise kapcsán előrelátható elvárásokkal.

Röviden összefoglalva: a vajdasági kétnyelvűségi kutatások eredményei igazolják azoknak a feltevéseknek a helytállóságát, amelyek a Skutnabb-Kangas-féle oktatási tipológia egyes programjainak hatásai alapján elvárhatók (az anyanyelv megőrzését célzó, a „belemerülési" és a tranzitív programok hatásainak ellenőrzéséről van szó). Egyben az eredmények elfogadható értelmezéséhez megfelelő el-méleti keretet nyújtanak azok a magyarázatok, amelyek az additív–szubtraktív kétnyelvűségi helyzeteknek és a nyelvek kölcsönhatását taglaló hipotéziseknek a személyiségfejlődésre gyakorolt hatásairól vallanak.

IRODALOM

Göncz Lajos (1985). *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*, Újvidék: Forum.

Göncz, L. (1987). Prilog ispitivanju motivacije za učenje jezika društvene sredine i stranih jezika [Adalékok a motiváció szerepének vizsgálatához a környezetnyelv és az idegen nyelv tanulásában]. *Zbornik Instituta za pedagogiju, Filozofski fakultet, Novi Sad* 5:33–43.

Göncz, L. (1988). Kako postati i ostati dvokulturan i dvojezičan uz pomoć škole u migrantskoj situaciji [Hogyan válhat és maradhat a bevándorló kétnyelvű és bikulturális az iskola segítségével]? *Primijenjena psihologija* (Zagreb) 1–2:113–118.

Göncz Lajos (1990). Az iskola szerepe a többnyelvű és többkultúrájú személyiség kialakításában: lehetőségek és megoldások. *Oktatás és Nevelés* (Szabadka) 2–3:5–20.

Göncz, L. (1991a). Pedagoški rad u višejezičnoj sredini i psihologija dvojezičnosti [A többnyelvű közösségek pedagógiai gyakorlata és a kétnyelvűség pszichológiája]. *Zbornik Instituta za pedagogiju, Filozofski fakultet, Novi Sad* 9:113–120.

Göncz, L. (1991b). Modeli obrazovanja u višejezičnim sredinama i razvoj ličnosti učenika: objašnjenje efekata pojedinih nastavnih programa [A többnyelvű közösségek oktatási modelljei és a tanulók személyiségének fejlődése]. *Zbornik Instituta za strane jezike i književnosti, Filozofski fakultet, Novi Sad* 13:203–210.

Göncz Lajos (1991c). A vajdasági magyar–szerbhorvát kétnyelvűség pszichológiai kutatásai, In: Győri–Nagy Sándor – Kelemen Janka szerk. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I.*, 88–99. Budapest: Széchenyi Társaság és a Pszicholingva Nyelviskola.

Göncz Lajos – Kodžopeljić, Jasmina (1991). Exposure to two languages in the preschool period: metalinguistic development and the acquisition of reading. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 13: 137–163.

Hamers, J.F. – M.H.A. Blanc (1989). *Bilinguality and Bilingualism.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hamers, J. F. — Lambert, W.E. (1975). Culture and language as factors in learning and education. In: Wolfgang, A. (Ed.): *Education of immigrant students.* Toronto: The Ontario Institute for Studies in Education.

Skutnabb-Kangas, T. (1983). *Bilingualism or not: the Education of Minorities.* Clevedon: Multilingual Matters.

Skutnabb-Kangas, T. – Toukomaa, P. 1976). *Teaching migrant children's mother tongue and learning the language of the host country in the context of the socio-cultural situation of the migrant family.* Helsinki: The Finnish National Comission for UNESCO.

Skutnabb-Kangas, T. – Toukomaa, P. (1977). *The intensive teaching of the mother tongue to migrant children of preschool age in the lower level of comprehensive school.* Helsinki: The Finnish National Comission for UNESCO.

Velisek, G. (1993). Promena nastavnog jezika i školsko postignuće [Tannyelvcsere és iskolai teljesítmény]. Diplomamunka. Újvidéki Egyetem Bölcsészkarának Pszichológiai Tanszéke.

FÜGGELÉK

I. sz.

KÉT- VAGY TÖBBNYELVŰ KÖZÖSSÉGEK OKTATÁSI MODELLJE

(Forrás: Tove Skutnabb–Kangas, 1983, Bilingualism or not: the Education of Minorities, Clevedon, Multilingual Matters)

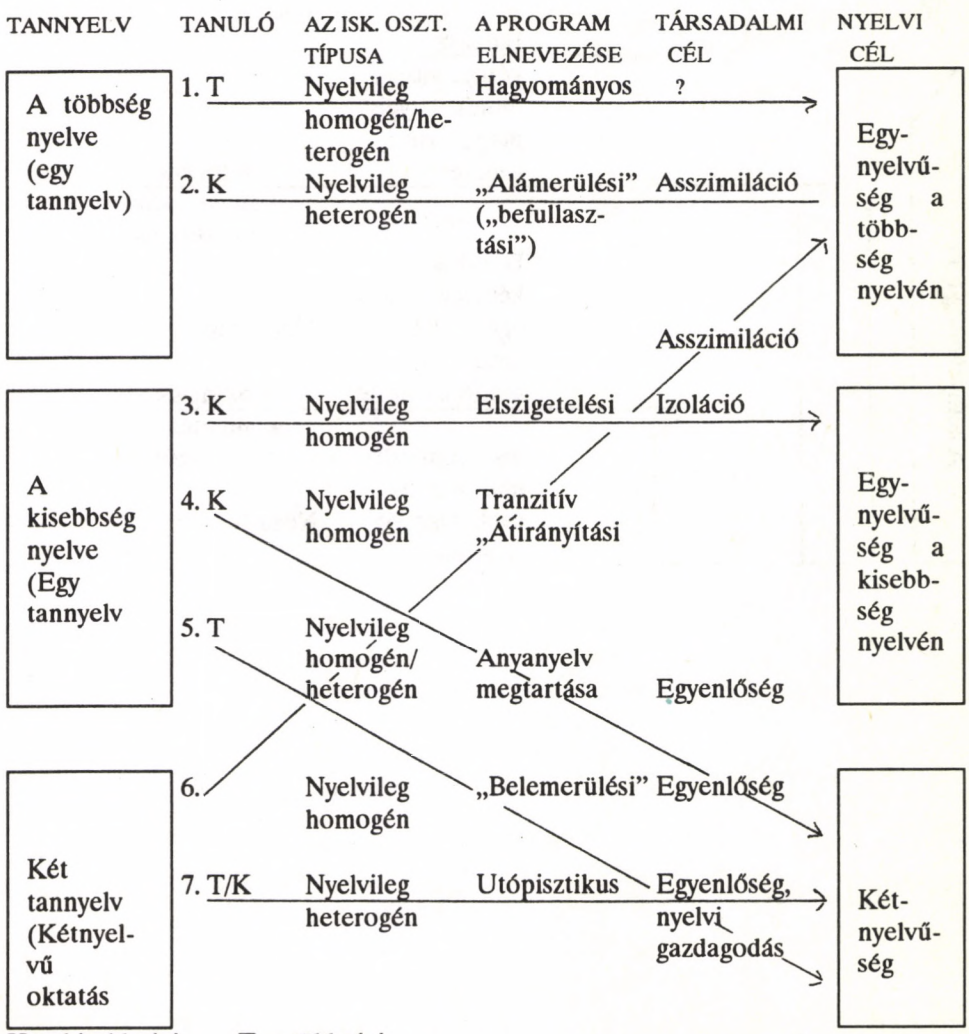

K = kisebbségi T = többségi

II. sz.

CUMMINS-FÉLE HIPOTÉZIS

(A kétnyelvűség hatása a kognitív fejlődésre)
(Forrás: Tove Skutnabb-Kangas, 1983, Bilingualism or not: the Education of Minorities, Clevedon, Multilingual Matters)

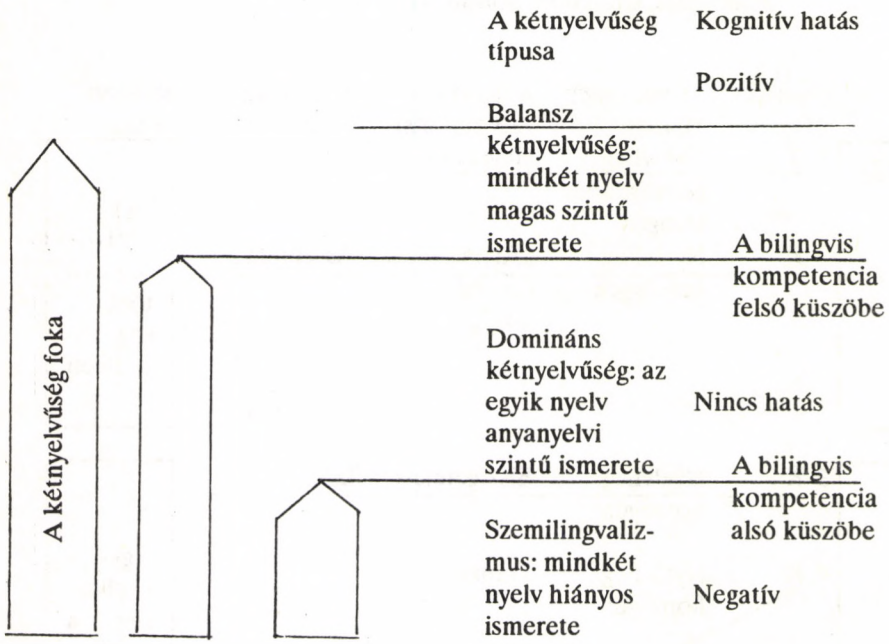

III. sz.

A KÉTNYELVŰSÉG HATÁSAI AZ OKTATÁSBA

(Forrás: Tove Skutnabb-Kangas, 1983, Bilingualism or not: the Education of Minorities, Clevedon, Multilingual Matters)

TÁRSADALMI HOZZÁÁLLÁS

↓

AZ OKTATÁS CÉLJA

Nyelvi gazdagodás	Beolvasztás		Megtartás	Szegregáció
	Direkt erőszakos	Fokozatos-„humánus"		

↓

AZ OKTATÁSI PROGRAM KIVÁLASZTÁSA

„belemerülési"	elsüllyesztési	tranzitív	Anyanyelv megtartása	elszigetelési

↓

A KÉTNYELVŰSÉG TÍPUSA

Additív	Szubtraktív (A 2. nyelv dominanciája)	Funkcionális	Szubtraktív (Az 1. nyelv dominanciája)

↓

AZ ÉRTELMI FEJLŐDÉSRE KIFEJTETT HATÁS

Serkentő hatások lehetségesek	Negatív hatások lehetségesek	Serkentő hatások lehetségesek	Negatív hatások lehetségesek

↓

AZ ISKOLAI TELJESÍTMÉNYRE KIFEJTETT HATÁS

Pozitív hatások lehetségesek	Negatív hatások lehetségesek	Pozitív hatások lehetségesek	Negatív hatások lehetségesek

A mentális szótár felépítése kétnyelvű gyermekeknél

JAROVINSZKIJ ALEKSZANDR

Jelen vizsgálat, amely magyar–orosz kétnyelvű gyermekek bilingvis kompetenciáját és szocializációját tanulmányozza, a teljeskörű kutatás részét alkotja.

A vizsgált gyermekek

Tudva azt, hogy a gyermekkori kétnyelvűség bonyolult és nem egyértelmű jelenség, szándékosan választottam ki olyan vegyes családokat, amelyekben a szülők — kivétel nélkül — felsőfokú végzettséggel rendelkeznek és az ún. középosztályt képviselik.

A kétnyelvű mentális lexikon tanulmányozásában 18 óvodás korú gyermek (10 lány, 8 fiú) vett részt, 15 vegyes családból, amelyekben az anya orosz anyanyelvű, az apa magyar anyanyelvű volt. Az „A" csoportban 9 gyermek szerepelt, átlagéletkoruk 4;2 év, a „B" csoportba 9 gyermek került, átlagéletkoruk 6;1 év. A vegyes családok Budapest különböző kerületeiben, átlagosan 6 éve laktak önálló családi otthonban, és nem alkottak egységes etnikai csoportot. A kísérletek otthoni környezetben, általában hétvégeken, játékos keretek között zajlottak két vizsgálatvezetővel, akik csak a megfelelő nyelven beszéltek a gyermekkel.

A módszerek

A passzív és az aktív szókészlet bilingvis kompetenciájának a felmérése a Peabody Picture Vocabulary Test (PPVT) és képi anyagának a bemutatásával történt (részletesebben l. Jarovinszkij 1991).

Az adatok

Az eredmények azt mutatják, hogy mindkét csoportban a passzív és az aktív szókészlet magyar nyelven dominál, amely kétszer nagyobb volt a négyéveseknél, mint az idősebb gyermekeknél. A különbség szignifikáns.

A PPVT által feltérképezett lexikai tudás azt mutatja, hogy minden kétnyelvű gyermeknél van egy közös passzív és aktív thesaurus, amelyben a két nyelv ekvivalens szavai reprezentálódnak; ugyanakkor vannak szavak, amelyek könnyebben aktualizálódnak vagy magyarul vagy oroszul (1. és 2. táblázat)

1. táblázat. A leggyakoribb, csak magyarul aktualizált szavak százalékaránya (50% fölött):

A csoport (N=9, átl. ék. 4;2, KDA=+15%, 66 szóból)		B csoport N=9, átl. ék. 6;1, KDA=+7% 100 szóból)	
pisztoly	89%	*borítók*	89%
torta	89%	*csomag*	56%
kulcs	78%	*királynő*	56%
vitorlás	56%		

2. táblázat. A leggyakoribb, csak oroszul aktualizált szavak százalékaránya (50% fölött):

nozs 'kés'	56%	*banka* 'konzervdoboz'	56%
podmetaet 'söpör'	56%	*bulavka* 'biztosítótű'	56%
s'et 'varr'	56%		

Tehát a kétnyelvű agyban a két nyelv szavai specifikus módon reprezentálódnak. Erről tanúskodik az amerikai idegsebész Ojemann és a szintén amerikai pszichológus Whitaker által végzett kísérlet, amelyben szóteszt és az agy elektrostimulációs módszereinek felhasználásával megállapították, hogy a kétnyelvű agyban — a kétnyelvű

angol–spanyol és holland–angol pacienseknél — a két nyelv szókészletének van egy közös reprezentációs területe, ugyanakkor mindegyik nyelv bizonyos szavai saját, külön reprezentációs területtel rendelkeznek (1978).

Az elemzés

Ahhoz, hogy a gyermek helyesen megnevezhesse a látott képet, fel kell ismernie az ábrázolt tárgyakat, jelenségeket, cselekvő személyeket stb. A „belső kép" kialakulására hatást gyakorol a bemutatott kép felépítése, bonyolultsága, valamint a gyermek ismeretei, tapasztalatai. Ezzel kapcsolątban Kolers (1970) írja, hogy gyakran nem tudjuk, hogy mit látunk, addig, amig nem tudjuk, mire nézünk. Vigotszkij (1971) szerint a vizuális élmények verbális átkódolási szintje a gyermek harmonikus pszichés struktúrájának s ezen belül a magasabb pszichés funkcióknak (észlelés, gondolkodás, emlékezés, beszéd) a fejlettségétől függ.

Hibás válaszok intralingvális szinten

(A példákban csoportot és nyelvi dominanciát jelöltem: „+" magyar, „–" orosz nyelv a domináns.)

A hibás verbális válaszok minőségi elemzése intralingvális szinten azt mutatja, hogy voltak hibák, amelyek a kép nem adekvát észlelése vagy interpretálása miatt jöttek létre mindkét nyelven. Ez a jelenség leginkább négyévesekre volt jellemző, különösen a mozgást jelentő igékkel kapcsolatban. Például a kép azt mutatja, hogy a kisfiú elkapja a labdát, a gyermek viszont arra a kérdésre, hogy mit csinál a kisfiú, azt válaszolja: „dob" (3. táblázat).

3. táblázat. Fogalmi vagy észlelési problémák

MAGYAR		OROSZ	
KÉP	VÁLASZ	KÉP	VÁLASZ
húzza	*tolja*	*lovit* 'kap	*broszaet* 'dob'
	(A +35%)		(A –8%)
gyűrű	*tükör*	*sztucsitsz'a* 'kopog	*otkrivaet* 'nyít'
	(A –8%)		(A +13%)
kancsó	*csésze*	*losad'* 'ló	*verbljud* 'púpos teve'
	(A +2)		(A +22%)
mókus	*egér*	*szoldat* 'katona'	*d'ad'a* 'bácsi'
	(A –4%)		(A +13%)

Néhány hatéves gyermek a nem domináns (orosz) nyelven alkalmazta a következő stratégiát: „mindenáron maradj egy nyelv keretein belül". Ez azt jelenti, hogy amikor a gyermekek nem tudják a megfelelő szót, akkor egy magasabb szintű fogalmat használnak a hierarchikusan összefüggő rendszerből, például, *a tanítónéni* szót helyesitették *a mama* szóval.

A „mindenáron maradj egy nyelv keretein belül" megnevezésű stratégiának az egyik típusa a funkcionális leírás volt, amelyet a gyermekek a megnevezés helyett alkalmaztak. Például az orosz anyanyelvű kísérletvezető kérdésére: *„ki ez?"* A helyes szó *fodrász* helyett a következő választ kaptam oroszul: *„bácsi vágja a haját"*.

A különböző nyelvi tudással rendelkező kétnyelvű gyermekek mindkét csoportban olyan hibás válaszokat adtak, amelyek a két nyelv elsajátítási folyamatára utaltak. Ezek a hibák elsősorban a morfofonológiai szabályok elsajátításának különböző stádiumait tükrözik (4/a táblázat).

A másik fajta „jó" típusú hiba, amely szintén a nyelvi fejlődéssel kapcsolatos, a szóalkotások szintjén nyilvánul meg (4/b táblázat). Ilyen „jó" hibákkal gyakran találkoznak a gyermeknyelvvel foglalkozó kutatók (Gvozdev 1961, Meggyes Klára 1971).

4/a táblázat. „Jó", a beszéd fejlődésével kapcsolatos hibák:

MAGYAR	OROSZ
a luf(t)ballo***not*** fogja 'a luftballo***nt*** fogja' (B +2%)	be***zsat*** (be***gut***) 'futnak' (A +12%)
olva***si*** a könyvet 'olva***ssa*** a könyvet' (A –4%)	risz***ova***jut (risz***u***jut) 'rajzolnak' (B +19%)
mert nem mond***lak*** 'mert nem mond***ok***' (A +19%)	ne ***mózsu*** (ne ***mogú***) 'nem tudok' (A +35%)

4/b táblázat. Szóalkotások (neologizmusok)

MAGYAR	OROSZ
összevetőjáték (összerakó játék) (B +16%)	*pililo* (pila) 'fűrész' (A–8%)
fejszél (vág) (A +19%)	*rukavnik* (varezska) 'kesztyű' (A–8%)
toló (talicska) (A +19%)	*pal'csatnik* (varezska) 'kesztyű' (A +13%)

A „hasonló hangzású szavak" típusú hibák a szó fonológiai alakjának elsajátítási folyamatát mutatják, valamint azt is, hogy a szó külső formája mennyire rögzült a memóriában, és mennyire stabilizálódott a kiejtés szintjén. Ilyen hasonló hangzású szavak megjelenése összefüggésben van olyan jól ismert jelenségekkel, mint a nyelvbotlások („slips of the tongue") vagy pedig a „nyelvemen van jelenség" (tip of the tongue phenomenon), vö. 5. táblázat.

5. táblázat. Hasonló hangzású szavak (malapropisms):

A CSOPORT

KÉP	VÁLASZ	KÉP	VÁLASZ
sze-gel	*esz*-el	*nozs* 'kés'	*nozs*-nica ('olló',a helyes válasz: nozsnici)
(–4%)		(–4%)	
zokn-i	*szokny*-a	*grusa* 'körte'	i-*grus*-k-a 'játék'
(–8%)		(+19%)	
		kolo-*kol'csik* 'csengő	*kol'csik* (értelmetlen)
		(+22%)	
		za-*vjaz*-iva-*et* 'megköt'	*vjazset* ('köt',pl.pulóvert)
		(–4%)	

B CSOPORT

KÉP	VÁLASZ	KÉP	VÁLASZ
		kol'co 'gyűrű'	*kal'szo*-ni 'alsónadrág'
		(+13%)	
		pila 'fűrész'	ko-*pil*-k-*a* 'persely'
		(+19%)	
		pod-*metajet* 'söpör'	*metajet* (helyes: 'metjot')
		(+6%)	

Ezzel kapcsolatban szeretnék egy példát idézni. A kép a kerítést mutatja, oroszul *zabor* vagy *zagorodka*. Az orosz kérdésre: *„mi ez?"* hatéves fiú válaszol oroszul: *„szkovorodka"* (serpenyő), aztán gyorsan meggondolja magát és így válaszol: *„n'et-n'et* (nem-nem), *eto* (ez) ... *eto* (ez) ... *zagorodka"* (a kerítés).

A kétnyelvű gyermekeknél tehát, az egynyelvűekhez hasonlóan, megjelenik az ún. „effect of malapropisms", vagyis összetévesztik „a szezont a fazonnal". Ezzel a jelenséggel gyakrabban találkoztam az oroszul zajló kísérletekben, mint a magyar folyókban. Vihman (1981) és Aitchison (1990) feltételezik, hogy a hasonló hangzású szavak használatában egynyelvű gyermekek ritmikus minta és hangsúlyos magánhangzó stratégiát alkalmaznak. Gyakran az értelmileg vagy hangzásilag elferdített szó ugyanannyi szótagot tartalmaz, mint a keresett szó. A fenti példák megerősítik ezt a feltételezést.

A negyedik típusú hibás verbális válaszok, amelyek szintén megjelentek az intralingvális szinten, mindkét nyelven, mindkét csoportban összefüggést mutatnak az asszociatív jellegű válaszokkal (6. táblázat). Meg kell jegyeznem azonban, hogy a képek bemutatása során ezek az asszociációk spontán módon jöttek létre.

6. táblázat. A megnevezés feltehetően spontán asszociatív válasz

MAGYAR

A CSOPORT				B CSOPORT			
szintagmatikus		paradigmatikus		szintagmatikus		paradigmatikus	
KÉP	VÁLASZ	KÉP	VÁLASZ	KÉP	VÁLASZ	KÉP	VÁLASZ
ás	*lapát*	*cérna*	*gomb*	–	–	*kulcs*	*kilincs*
(–8%)		(+35%)				(+6%)	
kés	*vág*						
(–4%)							

OROSZ

A CSOPORT

szintagmatikus		paradigmatikus	
KÉP	VÁLASZ	KÉP	VÁLASZ
gladit	*ut'ug*	*sotka*	*pricsoszka*
'vasal'	'vasaló'	'kefe'	'frizura'
(+12%)		(+20%)	
metla	*met'ot*	*zabo*	*vorota*
'seprű'	'söpör'	'kerítés	'kapu'
(+22%)		(+13%)	
		remen'	*csaszi**
		'szíj'	'óra'
		(+12%)	
		banka	*m'aszo**
		'konzervdoboz'	'hús'
		(+13%)	
		banka	*pastet**
		'konzervdoboz'	'pástétom'
		(+20%)	
		banka	*varen'e**
		'konzervdoboz'	'lekvar'
		(+19%)	
		kuvsin	*vino**
		'kancsó'	'bor'
		(+13%)	

B CSOPORT

szintagmatikus		paradigmatikus	
KÉP	VÁLASZ	KÉP	VÁLASZ
–	–	*remen'* 'szij'	*dzsinszi** 'farmer-nadrág'
		(+8%)	
		korobk 'doboz'	*konfeti** 'bonbonok'
		(+19%)	
		klucs 'kulcs'	*zamok** 'lakat'
		(–4%)	

Nyelvtani megközelítés szerint ezeket a válaszokat formálisan be lehet sorolni két kategóriába: szintagmatikus és paradigmatikus asszociatív válaszok. Érdekes, hogy a négyéves gyermekeknél oroszul, tehát nem a domináns nyelven a paradigmatikus válaszok aránya magasabb volt, mint az orosz szintagmatikus válaszok aránya és magasabb, mint a paradigmatikus válaszok, amelyeket hatévesek adtak oroszul. Ez a tény viszont ellentétben van a szakirodalomból jól ismert jelenséggel, nevezetesen azzal, hogy az egynyelvű gyermekek kognitív fejlődésével párhuzamosan nő a paradigmatikus válaszok aránya. Ezeket az eredményeket a kutatók az egynyelvű gyermekeknél végzett szóasszociációs kísérletek kapcsán kapták (Entwisle 1966, Ervin-Tripp 1973). Az óvodás korú gyermekeknél tehát, a szintagmatikus asszociációs válaszok, az iskolás korú gyermekeknél a paradigmatikus szóasszociációk a gyakoribbak.

Mi viszont más képet kaptunk. Ahogy a 6. táblázatból látható, az ún. paradigmatikus válaszok szituatívan és kontextuálisan valóban gyakran egymás kísérői. Például olyan orosz szókapcsolatokban, mint *banka varenja* (egy üveg lekvár), *banka mjasza* (húskonzerv) a szavakat egyszerű birtokviszony köti össze. (A 6. táblázatban ezeket a szókapcsolatokat egy csillaggal jelöltem). A másik típusú szókapcso-

latokban, amelyeket két csillaggal jelöltem, mint *klucs ot zamka* (lakatkulcs) vagy pedig *remen' ot csaszov* (óraszíj), a szavakat elöljáró (viszonyszó) és birtokos eset köti össze. Bár az utóbbi esetben a szavak közvetlen kapcsolódási sorrendjét megbontja a prepozíció, mégis a szintaxis szempontjából közelebb állnak egymáshoz, mint például *zabor i vorota* (kerítés és kapu). Véleményem szerint ilyen jellegű paradigmatikus válaszok leginkább szintagmatikus válaszként tekinthetők, amennyiben ebben az esetben elfogadható magyarázatképpen az asszociatív elmélet. Ha igen, akkor a csillagokkal jelölt párok úgy látszik, még viszonylag erős szókapcsolatokat képeznek és ahhoz, hogy mindegyik szó teljes jelentést kapjon, lényeges, hogy külön, különböző kontextusban forduljon elő.

Ezeket az eredményeket másképpen is lehet értelmezni. Lehetséges, hogy a négyéves gyermekek nem is ismernek sem oroszul, sem magyarul olyan szavakat, mint például *kancsó, konzervdoboz* és az ún. tárolók helyett azok tartalmát (hús, bor) nevezik meg. Mert ugye, a hétköznapi életben az orosz felnőtt gyakran elhagyja a tartály nevét, a magyar felnőtt pedig egyáltalán nem is használja ezeket olyan szituációban, mint például: „*kérlek, add ide a lekvárt.*"

Ami a magyar nyelvet illeti, a spontán asszociációs válaszok aránya sokkal alacsonyabb volt az orosz nyelvhez képest. Érdekes, hogy a négyévesek egyáltalán nem produkáltak asszociációkat a tárolókkal kapcsolatban, ehelyett a képen látható tárgyat más szóval nevezték meg, amely ugyanabba a szemantikai mezőbe tartozik, mint a szükséges szó.

Hibás válaszok interlingvális szinten

Ha az egyén megközelítően azonos szinten ismeri és használja a két nyelvet a hétköznapi életben, akkor az egyik nyelv mintegy „kikapcsolódik" a tudatából, ha éppen a másik nyelven érintkezik a környezettel. A kikapcsolódás mechanizmusa a beszédbeállítódással magyarázható (Imedadze 1967). A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a második nyelv kikapcsolódása nem történik meg teljes mértékben. Bizonyos

szituációkban az egyén „keveri" a két nyelvi rendszert, az egyik nyelv elemei beiktatódnak a másik nyelven folyó beszédbe.

Kísérleteimben én is észleltem a gyermekek kölönböző nyelvi feladatainak megoldásaiban lexikai–szemantikai interferencia-jelenséget.

Az orosz nyelvű megnevezések során az orosz szót helyettesítő magyar ekvivalensek százalékaránya a következő volt:

A csoport – 32% (66 bemutatott képnél)
B csoport – 2% (100 bemutatott képnél)

A magyar nyelvű képmegnevezés során kölcsönzött orosz szavak százalékos megoszlása:

A csoport – 0,2%
B csoport – 0,8%

Sok szerző (Volterra és Taeschner 1978, Döpke 1992, De Houwer 1993) azt írja, hogy a kisgyermekek a kétnyelvű kommunikáció során egy bizonyos fogalomra ugyanazt a nyelvi jelet használják oly módon, hogy az egyik nyelvi jel kiszorul a használatból és átmenetileg csak a másik ekvivalens nyelvi jel marad meg. Például a próbakísérlet során az orosz kísérletvezető kérdésére: *„mi ez?"* két testvér közül az idősebb gyermek válaszát: *„flag"* (zászló) a fiatalabb testvér kijavítja: *„net, eto zászló"* (nem, ez zászló).

A képmegnevezési feladatnál négyéves gyermekek néha értésére adták az orosz kísérletvezetőnek, hogy ők bizony nem „dedósak" már, és ismerik a helyes választ, de csak magyarul. Ilyenkor oroszul előre mondva: „Ezt csak magyarul tudom", súgták magyarul a megfelelő szót.

A lexikai–szemantikai interferenciának számos oka lehet.

Elsősorban okozhatja maga a szituáció, a beszélgetés tartalma, személyi tényezők stb. Természetesen okozhat lexikai kölcsönzést az a tény is, hogy az egyik nyelvből hiányzó szó a másik nyelvben előfordul is kultúraspecifikus reáliát jelöl.

Minden nyelvben előfordulnak olyan szavak, amelyek — véleményem szerint — potenciálisan magukban hordozzák a lexikai–szemantikai interferencia lehetőségét.

Ezek elsősorban a két nyelv hasonló hangzású és azonos jelentésű szavai (7/a táblázat)

7. táblázat. Szavak, amelyek potenciálisan magukban hordozzák a lexikai–szemantikai interferencia lehetőségét

a) a két nyelv hasonló hangzású és azonos jelentésű szavai

MAGYAR	OROSZ
kulcs	*klucs*
tort	*torta*
pisztoly	*pisztolet*

Fennáll a lexikai–szemantikai interferencia lehetősége az olyan szavaknál is, amelyek hasonló vagy azonos hangzásúak, de jelentésük a két nyelvben különbözik. Például a magyar *puska* szó oroszul azt jelenti *ruzs'e*. Az orosz *puska* szó magyarul viszont *ágyút* jelent (7/b táblázat).

b) homoním vagy hasonló hangzású szavak, de jelentésüka két nyelvben különbözik

MAGYAR	OROSZ
puska	*puska*
'ruzs'e'	'ágyú'
bánya	*ban'a*
'sahta'	'gőzfürdő'
uzsonnázni	*uzsinat'*
'poldnicsat'	'vacsorázni'

Könnyen beiktatódhatnak a másik nyelv szemantikai szó-ekvivalenséhez képest egyszerűbb fonetikai alakkal rendelkező szavak is (7/c táblázat).

c) a másik nyelv szemantikai szó-ekvivalenséhez képest rövidebb hangzású szavak:

MAGYAR		OROSZ
fod-rász	<——	*pa-rik-ma-her*
csen-gő	<——	*ko-lo-kol'-csik*
kon-zerv-do-boz	——>	*ban-ka*
biz-to-sí-tó-tű	——>	*bu-lav-ka*

Beiktatódhatnak a beszédbe olyan szavak is a másik nyelvből, amelyeket a gyermek azon a nyelven alkalmaz gyakrabban. Például családi szituációban gyakran előforduló szavak *s'et – varr*, *podmetajet – söpör* stb, az anya–gyermek interakciójára utalnak. Ugyanakkor az orosz nyelven folyó beszédben aktualizálódhatnak olyan magyar szavak, amelyeket gyakrabban használ a gyermek a magyar nyelv hordozóival való kommunikáció során (1. és 2. táblázat).

A mintánkban szerepel két spontán asszociatív válasz, amely az ún. kevert nyelv szintjén jelent meg (8. táblázat). A *kurica* (tyúk) – *kukorica* szópár viszont az intralingvális hibák közé is sorolható.

8. táblázat. Az ún. spontán asszociatív válaszok a kevert nyelv szintjén

OROSZ		MAGYAR
KÉP		VÁLASZ
zabor 'kerités'	(A +20%)	*kapu*
kurica 'tyúk'	(A –8%)	*kukorica*

Összefoglalás

A gyermekkori kétnyelvű mentális lexikon szerkezete azt mutatja, hogy egyrészt hasonlít az azonos korú egynyelvű gyermekek mentális lexikonjához, ugyanakkor teljesen különbözik attól. Elsősorban a kétnyelvű gyermekek majdnem kétszer annyi szót tárolnak memóriájukban, mint az egynyelvűek. Megerősíti ezt az állítást az általam kiszámított és

minden gyermekre vonatkozó közös passzív és aktív thesaurus, amelyben a két nyelv ekvivalens szavai reprezentálódnak.

Másodszor, a kétnyelvű mentális lexikon a két nyelvhez két külön rendszert tartalmaz, amelyek azonban kölcsönösen hatnak egymásra. A hibás válaszok az intralingvális szinten azt mutatják, hogy a gyermek hogyan építi be a szavakat a monolingvális lexikonjába. A szavak összekapcsolódhatnak egymással a morfofonológiai szinten, erről tanúskodik a hasonló hangzású szavak (malapropisms) aránya, valamint szituatívan és kontextuálisan, amire az ún. asszociatív válaszok jelenléte utal. Természetesen a szavak integrált szemantikai hálózatokat képeznek, amelyek hierarchikus jellegűek. A „jó" típusú hibák aránya azt mutatja, hogy a gyermek kreatív módon beépíti a nyelvi elemeket a magyar és az orosz mentális lexikonjába.

Viszonylag sok hibás válasz jelentkezik, ami jelzi, hogy a kétnyelvű gyerekeknél a nem domináns nyelven lassúbb ütemű a szó és jelentés elsajátítása, mint az egynyelvű, azonos korú gyermekeknél.

A két mentális lexikon interaktív voltáról tanúskodnak az interlingvális szintű hibás válaszok, amelyek elsősorban kölcsönzések és olyan szavak, amelyek potenciálisan magukban hordozzák a lexikai–szemantikai interferencia lehetőségét.

Irodalom

Aitchison, J. (1987). *Words in the mind. An introduction to the mental lexicon.* Oxford: Basil Blackwell.

De Houwer, A. (1993). Bilingual language acquisition. In: P. Fletcher and B. MacWhinney szerk. *Handbook on child language.* London: Basil Blackwell. (kézirat).

Döpke, S. (1992). *One parent–one language. An interactional approach. Studies in bilingualism 3.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins B.V.

Entwisle, D. (1966). *Word-associations of young children.* Baltimore, Md.: The Johns Hopkins University Press.

Ervin-Tripp, S. (1973). Changes with age in the verbal determinant of word-association. In: A.S. Dil (ed.): *Language acquisition and communicative choice.* Stanford, California: Stanford University Press, 139–155.

Gvozdev, A. (1961). *Voproszi izucsenija detszkoj recsi.* Moszkva: APN RSZFSZR.

Imedadze, N.V. (1967). On the psychological nature of child speech formation under condition of exposure to two languages. *International Journal of Psychology* 2:129–132.

Jarovinszkij, A. (1991). *A gyermekkori kétnyelvűség pszichológiai és pszicholingvisztikai kérdései.* Kandidátusi disszertáció. Pécs: JPTE.

Kolers, P. (1970). Some psychological aspects of pattern recognition. In: P.A. Kolers and M.E. Den (eds.) *Recognizing patterns.* Moszkva: Mir, 16–85 (orosz fordítás).

Meggyes Klára (1971). *Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ojemann, G. and Whitaker, H. (1978). The bilingual brain. *Archive of Neurology,* 35:409–412.

Vigotszkij, L. (1971). *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése.* Budapest: Gondolat.

Vihman, M. (1981). Phonology and the development of the lexicon: evidence from children's errors. *Journal of Child Language* 8:239–264.

Volterra, V. – Taeschner, T. (1978). The acquisition and development of language by bilingual children. *Journal of Child Language* 5:311–326.

Kommunikatív stratégiák a nyelvvesztés kezdetén

KASSAI ILONA

Bevezetés

A nyelv elsajátításával foglalkozó kutatások mögött számbelileg messze elmaradnak a nyelv elfelejtésére, a nyelvvesztésre vonatkozó kutatások. Egészen a legutóbbi időkig figyelmen kívül hagyták a kutatók azt a majdnem mindenki által megtapasztalt élményt, hogy mennyire könnyű a nyelvet elfelejteni, mégpedig annál inkább, minél tökéletlenebbül és minél fiatalabb korban sajátítottuk el (vö. Cohen 1975, Oxford 1982, Berman – Olshtain 1983, Lambert – Freed 1982, Turian – Altenberg 1991).

Írásomban egy 4 és 5 éves kora között kétnyelvűvé vált amerikai kislány esettanulmánya kapcsán annak a folyamatnak a kezdetét villantom fel, amelynek a végpontja az időrendben másodikként elsajátított magyar nyelv elvesztése. Érdeklődésem középpontjában azok a kommunikatív stratégiák állnak, amelyeknek a segítségével a gyermek igyekszik ellensúlyozni magyar nyelvi kompetenciája meggyengülését. (Ezeknek a kompenzációs stratégiáknak a tipológiáját átfogóan tárgyalja Poulisse, Bongaerts, Kellerman 1984.)

Az előzmények

A szóban forgó gyermek, Elissa (a továbbiakban **E**), 3;9 éves korában érkezett Magyarországra amerikai szüleivel, és 10 hónapot töltött itt szeptembertől augusztusig. Közvetlenül Magyarországra érkezése előtt anyanyelvét a felnőttekével közel azonos szinten használta. Budapestre érkezése után röviddel **E** bekerült egy óvodába, ahol sem a felnőttek, sem a gyerekek nem tudtak angolul. Emellett hetente kétszer

magyar nyelven vezetett tornafoglalkozáson is részt vett. Három hónap múltán, decemberben magyar környezete úgy nyilatkozott, hogy **E** akcentus nélkül beszél magyarul. Márciusra pedig a nyelvtudása már olyan szintet ért el, hogy hosszú beszélgetéseket folytatott magyar környezetével anélkül, hogy bárkiben felmerült volna, hogy nem magyar az anyanyelve. Sőt, egy taxisofőr, akit **E** magyarul irányított, meglepetve fordult hátra, amikor **E** a szüleihez angolul szólt, és azt kérdezte: „Honnan tud ez a gyerek ilyen jól angolul?" **E** magyar nyelvi kompetenciájának a dokumentálása és elemzése céljából magyarországi tartózkodásának a végén, júliusban (**E** ekkor 4;6 éves) másfél óra időtartamú hangfelvételt készítettem, amint egy hasonló korú magyar testvérpárral, Lillával (5;7) és Virággal (3;0) játszott. A hangfelvétel alapján a nyelvész mamával közösen azt a — nyelvelsajátítási kutatásokban felmerült — dilemmát elemeztük, hogy a kisgyerek vajon ugyanazokkal az öntudatlan stratégiákkal sajátítja-e el a második nyelvét, mint az első nyelvét avagy a tanulást az elsajátítástól megkülönböztető tudatos eljárásokkal (vö. Barratt – Kassai 1989).

Egy évvel később **E** látogatóba érkezett Magyarországra, ekkor megismételtem a hangfelvételt teljesen azonos körülmények között. Az egyetlen változó **E** meggyengült magyar nyelvi tudása volt, amelynek az elemzéséhez kitűnő összehasonlítási alapot nyújtott az előző évi felvétel. Itt ehhez a felvételhez képest ismertetem azokat a stratégiákat, amelyekhez **E** folyamodott, hogy igyekezzen partner maradni az interakcióban. Az ugyanis első hallásra nyilvánvaló volt, hogy az interakció nem olyan minőségű, mint egy évvel korábban. A partnerek közötti szimmetrikus kommunikációs viszony felborult: a magyar testvérpár idősebbik tagja, L dominánssá vált a szituációban, **E** ugyanakkor hátrányos helyzetbe került magyar anyanyelvű partnerével szemben.

Az elemzés és eredményei

A 90 perc időtartamú beszélgetés elemzése során elsőként a gyerekek által produkált megszólalások (turn) számára voltam kíváncsi. Az eredmény meglepő, hiszen **E** 361 megszólalásával szemben L-nél

csupán 335 megszólalást számoltam. A fiatalabbik testvér, V az utolsó fél órában kapcsolódott be az interakcióba, és mindössze 53 megszólalást produkált. **E** kommunikációs hátránya tehát a megszólalások számában nem mutatható ki, hiszen több megszólalást produkált, mint **L**, ennyiben a kompenzáció sikeresnek mondható. Ennek ellenére a hátrány fennáll, éspedig minőségi értelemben, a nyelvi kifejezés komplexitása tekintetében.

A feltárt kompenzációs stratégiák egy része produkciós, másik része megértési nehézségekről árulkodik. Típusaikat tekintve három nagy csoport különíthető el: I. a több nyelvet érintő, interlingvális, II. az egy nyelvet érintő, intralingvális és III. a társalgási stratégiák csoportja. Az I. és II. típusba tartozó stratégiák esetében a nyelvi megoldások állnak a középpontban, mivel a cél a nyelvi nehézségek áthidalása. A III. típust képező társalgási stratégiáknál ezzel szemben a beszélő és a hallgató közötti interakció van a figyelem előterében. A cél az, hogy az interakció minél zavartalanabb legyen, ennek biztosítása azonban nem feltétlen történik nyelvi úton, tehát nonverbális stratégiák éppúgy közreműködnek, mint verbális stratégiák. Jellemzőnek mondható, hogy egy megszólalás határain belül **egynél több** és **többféle** stratégia is előfordul. Az egyes csoportokon belül a következő változatokat tudtam azonosítani.

I. Nyelvközi (interlingvális) stratégiák

(1) Kódváltás: két nyelv váltakozó használata.

Ebben a felvételben, szemben az előző évivel, amelyben egyáltalán nem fordult elő kódváltás a másfél órás interakció során, hiszen **E** még az édesanyjával is magyarul beszélt (aki szintén magyarul beszélt vele), jelentős képviselete van a kódváltásnak, mégpedig tiszta és kevert formában egyaránt. Utóbbi azt jelenti, hogy a két kód egyetlen megszólaláson belül is keveredik, ezért 'kódkeverés' megnevezéssel a tiszta kódváltástól elkülönítve is kezelhető. Néhány példa:[1]

(a) tiszta kódváltás
A mama (Le) és Elissa (E) között:

Le: Nézd meg a zsebedben! Itt van a kukac. Na, mi van?
E: *Er, may be in the first* (?)

Hozzám (I) intézve a szót szintén gyakran váltott angolra, pl.:

E: *Why is Leslie resting*?
I: Anyu mért pihen? Hát azért, mert szegény-
E: *Over there.*
I: Hol? Nem ér- Ezt most nem értem, hogy mit mondasz.

(b) kódkeverés

E: Szegény lány. Már megint le...Szegény lány. *What goes? Listen. Who is that?* Szia. *xxx. who's mine.*

Figyelemre méltó, hogy játszótársához szólva nem váltott kódot, noha megtehette volna, hiszen L tanult angolul az óvodában, ez tárgya is volt a beszélgetésnek, sőt énekeltek is angolul, együtt is, külön is. Valószínűleg arról van szó, hogy **E** nem érezte L-t kompetensnek az angol nyelvben.

(2) Kölcsönzés: egy szó átvétele L1-ből. Az átvétel lehet változatlan és változtatott, a célnyelvi kiejtéshez igazodó. Utóbbi eset 'idegenesítés' (foreignization) megnevezéssel a „sima" kölcsönzéstől elkülönítve is számon tartható. A következő társalgási részletben mindkettőre akad példa:

I: Ez milyen állat, Elissa? De jó!
E: *Elifant* (angol kiejtéssel).
I: Elefánt? De helyes! Hát persze, nézzétek meg, itt a nagy füle, itt a szeme és itt az ormánya.
E: Elifánt [a magyarhoz közelítő kiejtéssel].
I: Igen.

Az *elefánt* szó első megvalósítása még sima kódváltás, de a második már az 'idegenesítésnek' nevezett stratégiát szemlélteti, hiszen az angol anyanyelvből kölcsönzött szót kiejtésében a gyermek közelíti a magyar megfelelőhöz.

(3) Szintaktikai transzfer: a gyermek anyanyelvi szerkezetet visz át a célnyelvbe. Az eljárás lényegében tükörfordítás.

Játszótársához, Lillához:

E: Nem. Ide ház. Ez az *enyém ház. Enyém ház.* Enyém. Enyém. xxx
L: [javítja E megnyilatkozását] Inkább az *én házam.*

[Játszanak, csipkedik egymást, nevetgélnek és rövid mondatokat váltanak]
L: Mindjárt megharaplak.
E: Belerúgjak a *lábad*?

A magyar kifejezést tehát az angol nyelvi alapján szerkeszti meg.

II. Egy nyelven belüli, intralingvális stratégiák: nyelvi problémák megoldására szolgáló, bármely nyelvben használható általános stratégiák.

(1) Analógiás kiegyenlítés: több ragozott igealak helyett egyetlenegy jelen idejű, egyes szám 3. személyű alakot használ a gyermek:

E: Neeeem! Ne *sír*! Mért *sír*?

A gyakori, egyes szám 3. sz. alak az egyes szám 2. személy felszólító módú és kijelentő módú alakja helyett áll.

(2) Közelítés: olyan nyelvi elem használata, amely a leginkább lefedi a szándékolt, ám a kompetenciából hiányzó nyelvi elemet. Az alábbi példa lexikai közelítést szemléltet, amelyben az *eladó* igenév helyett a jelentésben közelálló *árulni* igéből képzett igenév szerepel, a stratégia tehát világos, ám az eredmény nem megfelelő, mivel az *áruló* kétértelmű:

E: Ki kér fagyit? *Áruló* a fagyi! Én a fagyit én a fagyit.

III. Társalgási stratégiák.

Ezek alkotják a legnépesebb csoportot mind típusaikat (type), mind pedig az egyes típusokhoz tartozó példányokat (token) tekintve.

(1) Beszélői kommentár: a beszélő kommentálja saját nyelvi színvonalát, véleménye van saját nyelvi színvonalával kapcsolatban. A vélemény lehet pozitív és lehet negatív. Az alanti példa optimista kommentárt szemléltet:

L: Elissa! Elissa! Emlékszel, hogy tavaly jobban beszéltél magyarul?
E: Hm?
L: Emlékszel, hogy tavaly jobban beszéltél magyarul?
E: Nem.
L: De. Jobban beszéltél.
E: *Csak egy kicsit.*

(2) Segítségkérés: a környezet egy tagjától segítséget kér problémái megoldására.

I: Gyere, magyarázd el, hogy hogy van!
E Le-hez: *What does she ask me?*

A példa megértésbeli nehézségről árulkodik, melynek megoldásához **E** kódváltással kér segítséget az édesanyjától.

I: Itt vettétek, most, mamával?
E: Hm?
I: Leslie-vel vettétek a szoknyát? Nem?
E: *What's that mean?*
I: Tessék?
E: *What's that mean?*
I: Micsoda? Itt vásároltátok a szoknyát a boltba'? Hm?
E: *Anyu! What's she speaking me in Hungarian?*

A példában engem nem ért, ezért tőlem kér segítséget, angolul. Mivel azonban nem akarom megérteni őt, édesanyjához fordul, és kódkeveréssel próbál hozzájutni a hiányzó információhoz.

(3) Reduplikáció: egyetlen szónak vagy szószerkezetnek a többszöri ismétlésével hoz létre a gyerek rövidebb-hosszabb szekvenciákat. A cél itt is nyilvánvaló: azt a látszatot kelteni, mintha kompetens társalgási partner lenne.

Példák:

– megállni, megállni, megállni;
– jön, jön, jön, jön, jön;
– nem játszok, nem játszok, nem játszok.

(4) Utánzás: a gyerek részben vagy egészben megismétli partnere előző megnyilatkozását. Az ismétlés lehet változatlan és változtatott.

(a) teljes utánzás:

L: gyere!
E: *gyere*!

L: Nem kérsz cseresznyét?
E: *Nem kérsz cseresznyét?*
L: De azt kérdeztem, nem kérsz? Kérsz vagy nem kérsz?
E: *Kérsz vagy n- vagy nem kérsz?*

L: Mondjad azt, hogy mit ugrálsz! Mondjad már, Elissa. Mondjad, Elissa, hogy mit ugrálsz!
E: *Mondjad Elissa mit ugrálsz* [hangosan kiabálva]!
L: Na mondjad te!
E: *Mondjam te!*
L: Légy szi, mondjad.
E: *Légy szi, mondjad.*

(b) részleges utánzás:

L: Én mondok valami nagyon fontosat.
E: [kiabálva] *Valamit.* Nem. Gyerünk már!

(5) Hárítás: a gyerek különféle taktikákkal hárítja magát az interakciót vagy ennek különféle összetevőit, éspedig a témát, a partnert és a nyelvet.

A következő beszélgetésrészletben nem akar a kitűzőről beszélni, tehát hárítja a témát:

L: Nagyon szép kis kitűző, amit hoztatok. Honnan ve- hol vettétek?
E: *Hol van anyu?* [magához beszél]
L: Hol vettétek-
E: *Hol van a apu? Nem tudom. Hol van a anyu?*
L: Hé, hé ne lökdöss!
E: *Hol van a, hol van a anyu. Hol van a anyuk? Itt. Hol van a apuk? Nem tudom. Hol van a testvéred? Nem tudom. Az iskolába. Nem tudom.* [kiáltva mondja]

Kerüli az interakciót úgy, hogy nem figyel a partnerre:

L: Tudsz már olvasni?
E: *Hm?*
L: Tudsz már olvasni?
E: [köhög, nem figyel L-re]
L: Elis- Elissa, tudsz már olvasni? [....] Elissa! Tudsz már olvasni? Elissa, tudsz már olvasni?
E: *Psssssz!*
L: Elissa! Gyere! Tudsz már olvasni? Olvasd el az újságot!
E: *Aaaanyúúúú!*
Le: Igen!
E: *Segítség!*

(6) Közlés abbahagyása: a gyerek nem tud továbbmenni, ezért abbahagyja a közlést azon a ponton, ahol a nehézség felmerült. Az eredmény mondattöredék. Példa:

L: Neked van testvéred? Van testvéred? [hangosabban] Van testvéred?
E: Hm?
L: Van testvéred?
E: *Nem, csak a anyukáj- ah, eh,*
L: De neked van testvéred?
E: Nincs.

(7) Visszakérdezés: a legproduktívabb stratégia, amely majdnem mindig a *Hm*?-vel történik és megértésbeli nehézségeket jelez.

Következtetés

Ebből a rövid elemzésből is kitűnik, hogy már egy 5 és fél éves kisgyerek is milyen gazdag arzenálját képes mozgósítani a kommunikációs nehézségek leküzdésére szolgáló stratégiáknak. A kérdés mármost az, hogy vajon ezek a stratégiák teljesen különböznek-e azoktól, amelyeket a kisgyerek az anyanyelve elsajátítása folyamatában alkalmaz, valamint azoktól, amelyeket a gyerek és a felnőtt a második nyelv, valamely második nyelv tanulásában alkalmaz. Ha számba vesszük a szakirodalomban azonosított stratégiák körét (vö. Tarone 1981), azt látjuk, hogy voltaképpen a stratégiáknak van egy univerzális készlete, amelynek a használatához nem kell különösebb kognitív felkészültség, hiszen már egy másfél-kétéves kisgyerek is képes arra, hogy például az utánzással vagy az ismétléssel élve leküzdje az anyanyelvi társalgásban fennálló nehézségeit (vö. Réger 1986). De az idegen nyelvet tanulóknál is fölfedezhetünk számos stratégiát azok közül, amelyeket fentebb bemutattam, és amelyek beletartoznak ebbe az univerzális készletbe, leginkább transzfer-hatásokat (vö. O'Malley – Chamot 1990:85–150, Váradi 1972, 1990). A különbség abban van, hogy ki-ki a saját igényei, stílusa, nehézségei szerint választja meg a konkrét

stratégiákat. A nők és a hivatásos nyelvtanárok pl. több és változatosabb stratégiát alkalmaznak, mint a férfiak (vö. Oxford – Ehrman 1987). Egy másik különbség az, hogy a felépülő nyelvi kompetencia más arányokat hoz létre ezeknek a stratégiáknak a használatában, mint a leépülő kompetencia. Nyilvánvaló, hogy a gyarapodó nyelvtudásban egyre kisebb szerepet kapnak, míg a leépülő nyelvtudás egyre nagyobb mértékben igényli ezeket, hiszen egyre nagyobb hiányosságokat kell a nyelvhasználónak ellensúlyoznia.

JEGYZET

1. Az átiratban szereplő jelek értelmezése:

   aláhúzás: egyidejű beszélés

   [ ] szituációra vonatkozó információ

   (?) a lejegyző bizonytalansága

   xxx azonosíthatatlan szövegrész

   A nagy kezdőbetűk a következő személyeket azonosítják:

   E=Elissa, **L**=Lilla (az idősebbik játszótárs), **V**=Virág (a fiatalabbik játszótárs), **Le**=E édesanyja, **I**=a felvétel készítője, itt: a szerző.

IRODALOM

Barratt, L. – I. Kassai (1989). Early language contact – acquisition or learning? *Proceedings of the Speech Research '89 International Conference Budapest*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 73–76.

Berman, R. – Olshtain, E. (1983). Features of first language transfer in second language attrition. *Applied Linguistics* 4:222–234.

Cohen, A. (1975). Forgetting a second language. *Language Learning* 25:127–138.

Lambert, R.D. – Freed, B.F. szerk. (1982). *The loss of language skills*. Rowley, Mass.: Newbury House.

O'Malley, J.M. – A.U. Chamot (1990). *Learning strategies in second language acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Oxford, R.L. (1982). Research on language loss: A review with implications for foreign language teaching. *Modern Language Journal* 66:160–169.

Oxford, R.L. – Ehrman, M. (1987). Effects of sex differences, career choice, and psychological type on adults' language learning strategies. Washington, D.C., Center for Applied Linguistics. (Kézirat, idézi O'Malley – Chamot 1990).

Poulisse, N., Bongaerts, T., Kellerman, E. (1984). On the use of compensatory strategies in second language performance. *Interlanguage Studies Bulletin Utrecht* 8:70–105.

Réger Zita (1986). A gyermeknyelvi utánzás kutatása a pszicholingvisztikában. Egy új szempont. *Pszichológia* 6:93–134.

Tarone, E. (1981). Some thoughts on the notion of communication strategy. *TESOL Quarterly* 15:285–295.

Turian, D. – E.P. Altenberg (1991). Compensatory strategies of child first language attrition. In: Vago – Seliger (1991:207-226).

Vago, R.M. – H.W. Seliger eds. (1991). *First language attrition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Váradi, T. (1980). Strategies of target language learner communication: Message adjustment. *IRAL* 18:59–71.

A moldvai csángó értelmiség két- és félnyelvűsége

SZABÓ T. ÁDÁM

243.226 katolikus él a Kelet-Romániához tartozó Moldvában. Jó százezernek még akkor is van magyarságtudata, ha magukat pusztán *katolik* néven nevezik.

A moldvai magyar *katolikusok* értelmiségi rétege igen kicsiny, hiszen templomaikban tilos a magyar szó, s iskoláikból is kirekesztették őseik nyelvét.

Hogyan beszél ma az északi csángómagyar értelmiségi nő, férfi és tizenéves lány az egyre inkább félnyelvűségre ill. nyelvvesztésre ítélt Szabófalván, ahol a fiatalok már idegen nyelvként tanulják a magyart, ha tanulják. Otthon, családi környezetben, a nagyszülőktől. És hogyan beszél az a bogdánfalvi csángó férfi, aki Erdélyben, székely nyelvi környezetbe került? A hagyományos háttér, a népköltészet, az ősi művészetek megtartó ereje komoly segítség számukra Bartók és Kodály nyelvének újratanulásában. E folyamat pedig népeket, nyelveket, országokat, kultúrákat köt össze, s a jövő türelmesebb Európájának irányába mutat.

Hogy milyen nyelvi és történelmi mélységek tárulnak fel előttünk egy moldvai magyar adatközlővel való beszélgetés során, azt egy 1993 nyarán készült hangfelvétel anyagával kísérlem meg érzékeltetni. Adatközlőim nevét — a nyelvi vizsgálódásoktól független tényezők miatt — nem közlöm.

Évszázadunk egyik legismertebb csángómagyar és csángóromán, azaz kétszívű irodalmi személyisége Lakatos Demeter (1911–1974) szabófalvi költő, akinek vannak vallásos és vannak ateista versei is. Élete vége felé istenkereső versei válnak meghatározóvá. Életében legalább tucatnyi kötetre való ígéret hangzott el költeményei kötetben való megjelentetésére, de a hírhedt — aranykornak nevezett — rendszer megakadályozta verseinek kötetben való megjelentetését. Első nyomtatott — nem sokszorosított — verseskötete 1988-ban látott

napvilágot Svájcban, Bernben. E katolikus nép költőjét az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem adta ki. Sorainak jobb megértéséhez tudnunk kell, hogy (ahogyan őszintén megvallja, vö. 1992:88):

„Nem *iártam* magyar iskolába
nem tutam *irny, olvosny*,
pedig ez vult az anya *nelvem*
vele kesztem én *beszélny*:
de migis én nem hatam magam
ez a feembe be *hágat*,
én egyedül tanultam *irny*,
olvasny, hogy eszem *vágat*:"

Eltekinthetünk itt és most attól, hogy akárcsak Belső-Erdélyben, Sütő András szülőföldjén, a mezőségi magyarságnál vagy a bánsági (Temesvár és Resicabánya közötti) Szigetfalun és környékén [– mindkét területről hangfölvételeim és írott adataim is vannak –] majdhogynem megszűnt a hosszú magán- és mássalhangzó, s csak a románra rendszertanilag is jellemző rövid hangok szerepelnek. A szöveg magyar fül számára azért még érthető, helyesírási jegyei azon-ban román mellékjeles jelölések, s magyar archaizáló: *y=i*. Ez utóbbi a *Halotti Beszéd* helyesírási jegyének hatása lehet, hiszen Lakatos Demeter első verseinek címe legelső magyar szövegemlékünk kezdősora, a *Látiátuc feleym zumtuchel* 1935. november 15-én a kolozsvári Keleti Újságban Dsida Jenő kísérősoraival jelent meg. (Igaz ugyan, hogy itt valamilyen tévedés folytán a *feleym y*-ja *i*-vel jelenik meg — talán ezért, bírálat is érte az újságot). Ez volt hát a helyzet Szabófalván a hatvanas évek derekán, amikor a vers megszületett.

1992 nyarán és ez év őszén hangfelvételeket készítettem szabófalvi adatközlőkkel. Egy tizenéves leány, egy negyven felé tartó asszony és a férje voltak az adatközlőim. A férfi megjárta Erdély egykori magyar egyetemét is, és sikerült irodalmi szintre emelnie csángómagyar nyelvtudását. Élő, s magnószalagra rögzített szavaiból idézek néhány gondolatot: „... a hatóságok úgy tesznek, mintha nem tudnának semmiről! *Profitálnak* [hasznot húznak] abból, hogy a lakosság magyarellenes...

bajom van az iskolában, bajom van a *primeriában* [községházán]... *szoha* életemben nem mondtam rosszat a *románokrúl*, én románul tanultam a *skólában*... én *Kluzsban* végeztem... a románok mindig úgy mondták nekem, magyar vagyok, a magyarok mindig úgy mondták nekem *román* vagyok... panaszkodott a magyar a románról: nézd mit csinálnak a te románjaitok, és a román: nézd mit csinálnak a te magyarjaitok... megvolt közöttünk azért az együttélés nagyon rendesen... minden embert úgy *ítéltek el*! (így, a *meg* helyett) a viselkedése szerint... nekem ez tetszett nagyon... ismerem a *szabúfalvi* nyelvjárást... a nyelvtan ugyanaz, mint a magyarban... csak szavakkal kellett gyarapítsam és néhány kifejezéssel [nyelvtudásomat]".

Mi tűnik föl a külső szemlélőnek e rövid kis szövegben? Először is az, hogy meglepően csekély a román jövevényszavak száma: *primeria* [községháza, románul *primarie*], *skóla* [iskola, románul *scoala*], *Kluzsban* [Kolozsvárt, románul *la Cluj*], egy alkalommal pedig a román helyett a *român* alakot használja, tehát ösztönösen beleépít a magyar szövegbe olyan nyelvi alakot, amelyik nem anyanyelvi kifejezés. Számomra az a meglepő, hogy ennyire irodalmi alakokat használ, hiszen a moldvai magyarok (nem gúnynévként!) az *oláh* kifejezést használják egymás között a románokra (kifelé azonban igen óvatosak, működik a nyelvi önkontroll).

A tizenéves nemzedékhez tartozó szabófalvi leány nyelvében is hasonló román kölcsönszavakat találok. A közigaztatás és az iskolai, egyetemi műveltség területéről: *filológia* 'bölcsészet' és *ziarisztika* 'újságírás'. Nem véletlen ez, hiszen a közigazgatás, a templom és az iskola csak román nyelven engedélyezett, a magyar visszaszorul a legszűkebb családi és baráti társaságba, ún. intimnyelvvé válik.

A hangrendszerben az északi csángóra jellemző *sz*-elés is tetten érhető: *soha* helyett *szoha* hangzik el, s némi zavar észlelhető az igekötőhasználatban: *minden embert úgy ítéltek el a viselkedése után* mai magyar élő nyelvünkön így hangzana: *minden magyart úgy ítéltek meg a viselkedése alapján.*

Adatközlőm felesége már jóval több idegen szót használ. Őszintén szólva kissé élveztem is a magyar és a román ilyen fokú keveredését, ami egészen meglepő nyelvi alakokat teremtett. Míg román beszéde

érthető volt, magyarított román szavaival csak olyasvalaki boldogulhat, aki otthonos e szomszédos nép nyelvében és nyelvjárásaiban: a *mit hibázott* helyett a *mit gresilt* jelent meg a magyar szövegben (*gresi=hibáz*), s egyszercsak egy ilyen mondat ütötte meg a fülemet: *nem csináltam neki macar obszervációt*. Az *obszervációt* a román *observatie* 'megjegyzés' magyar tárgyragos alakja, de nemcsak ez román, hanem az egész mondat szemlélete: a magyar legfeljebb *megjegyzést tesz*, leginkább és legtömörebben *megjegyez*, de lehetőleg nem *csinál* (jó nyelvérzékű nagyapám mondotta volt mindig: „a magyar ember legfeljebb csak a *nadrágjába csinál*, máshová aligha"). Kissé túlzó megjegyzés, de megszívlelhetjük nem egy esetben. Érdekes, hogy ugyanebben a szövegben jóval több az *sz*-elő alak: *szenki szólt szemmit*. Itt a szórenddel baj van ugyan, de a szabófalvi nyelvjárás *sz*-elése ép.

Adatközlőm románul, tökéletes románsággal panaszolja el, milyen egyházi és világi boszorkányüldözés indult el ellene, csupán azért, mert *familia ... din Sabaoani pazesc pe maghiari, ca niste catei* [... a szabófalvi család úgy vigyáz a magyarokra, mint valami kutya]. Tökéletes románsággal panaszolja el magyar önazonosságát: „*eu, de la tata mai multe ori am auzit despre ungurii: ai nostrii*" [én édesapámtól többször hallottam a magyarokról: ők a mieink]. Ezt a nyelven kívüli, nyelv fölötti — vagy ha úgy tetszik: tudat alatti — önazonosságot bontotta meg az a tömény, tömeges és gátlástalan hazugsághadjárat a csángók eredetével, vallásával és identitástudatával kapcsolatban, amelyet sajnos éppen a katolikus egyház szolgáinak egy része — a bukaresti érsektől a iași püspökön át le egészen egy-egy település plébánosáig — maga körül áraszt. Folytatom e szerencsétlen, magyarul félnyelvű, románul tökéletes szabófalvi csángómagyar panaszát: „*preotul ne-a amenintat, ne-a chemat, si ne-a spus: el are cîteva familii din sat, cari au spus:*

– Parintele. Va deranjeaza familia ...? Ne putem da foc!

[a plébános megfenyegetett, magához hívatott, és azt mondta: van néhány olyan család a faluban, akik azt mondták néki:

– Plébános úr, zavarja a ... család? Felgyújthatjuk a házukat!"]

E másként gondolkodókkal szembeni, nem éppen kereszténvi vagy keresztyéni magatartás meglehetősen általános lehet Moldovában,

hiszen egy másik, negyven év körüli (magnóra is rögzített) bogdánfalvi adatközlőm arról panaszkodik, hogy (szó szerint idézem szavait, a plébános nevét azonban nem tartom említésre méltónak): „velem is előfordult, hogy köszöntem a mi csángómagyar papunknak, aki Onesten született, köszöntem neki magyarul, hogy:

– *Dícsértessék Jézus Krisztus!*

és azt mondotta nekem hogy:

– *Dute la dracu!* románul, tehát – *Menj a francba!*, azt mondotta! Elküldtem persze az *anyja fészkébe*." E kifejezésbeli tapintatot és választékosságot magyar anyanyelvünkkel foglalkozó kollégáink is megirigyelhetnék, gyakran építőmunkásainkhoz hasonlóan szóló helyi értelmiségi rétegünk is! Úgy érzem, nem csupán nekünk van tanítanivalónk, tanulhatunk is a csángómagyarságtól ízes, választékos, néha kissé durva, de nem trágár magyar nyelvet is. A román nyelvű csángó értelmiség részéről — hiszen csak nyelvről van itt szó, ugyanazon nép csángómagyar és csángójanicsár értelmiségéről. (Megjegyzendő, hogy az itt magyarul megszólaló adatközlőm az aranykorszaknak nevezett egypártrendszer titkosrendőrségének bugyrait megjárt műszerész, aki ma — s ez itt csángómagyar sors — csak segédmunkás, s örülhet, hogy munkája van, míg plébánosunk abból a faluból él, amelyiket nem hagyja anyanyelvén énekelni, s az ördögöt hívja segítségül, ha nyelvünk szavai megszólalnak.) Meglepő, hogy a magyarbarát hírében álló lengyel pápa mindezidáig nem pirított reá jórészt magyar származású — de skizofrénül gyűlölködő — moldvai plébánosaira. Pedig Moldva és Bukovina történetében, egészen Odesszáig már volt a papok is szította tömeghisztériának etnikai áldozata: négyszázezer zsidó 1940–1944 között, melynek egyik legsötétebb fejezete az a iaşi pogrom, amelyben egyetlen nap 8.000 zsidó ember pusztult el. Előzményeiről Mathias Carp így ír, nemrég magyarul is megjelent, Holocaust Romániában 1940–1944 című könyvének 104. lapján: „az a hivatalosan antiszemita kormányzási rendszer, amely 1867-ben kezdődött és fél évszázadon át megingathatatlan állhatatossággal hatott, s amely csak 1913-ig 196 kirekesztő jellegű, antiszemita törvényt erőltetett a nemzeti akaratra." Sajnos Moldva katolikus magyarságát — önnön janicsár plébánosaik önazonosságukat feladó szemlélete

folytán — saját egyházi értelmiségének jórésze hagyta és hagyja cserben. Pedig — mint finn rokonaink is hivatalosan kétnyelvű országukban önállóságuk kezdetétől fogva vallották és vallják: gyenge és törékeny az egynyelvű és az egykultúrájú ország, ezért Suomi hivatalosan kétnyelvű, 6%-nyi svéd nyelvű lakossággal. Talán szerencse e mesterségesen fölszított újnemzetieskedő balkáni hangulatban Moldovában, hogy a statisztikák sem tudják pontosan kimutatni, ki, mikor, mit érez Moldova tájain, hiszen adatközlőm bevallása szerint olyan kettős, hivatalos román és falubéli magyar személy- és helynévhasználat van, amiről már Kós Károly is szól (1976/1981), s a középkori Írországból, s az Edward király elhallgattatta walesi bárdok honából vagy a baszkok földjéről voltak példáink (szerencsére a „napsugaras nyugaton" ez már talán a múlté). De lássuk csak a bogdánfalvi csángómagyaroknál:

„Falunkban kettős névhasználat van: hivatalos és magyar. Ott van a *Tankó* nevezetű családok, akik románul úgy vannak bejegyezve, hogy *Tancău*, Szabó nevezetű családok, akik úgy vannak bejegyezve *Sabău*." Ha magam is így megváltoztatom nevemet, önazonosságomat feladom, nyugodtan nevezhetnek *Săboule*-nak, az utótag ugyanis tejelő marhát, azaz tudomásom szerint románul tehenet jelent). „Akkor van *Perás* nevezetű családok, akik úgy vannak bejegyezve *Pătras*, nem is beszélve *Fekete* nevezetű családok, akik úgy vannak bejegyezve, hogy *Fichitin*. *Erdei* nevezetű családok, akik úgy vannak bejegyezve *Ardei, Erdélyi*-ek, akik úgy vannak bejegyezve szintén *Ardei*. Van ugyan egy törvényerejű *rendelés,* hogy a névvisszamagyarítást meg szabad csinálni, de úgy értik, hogy Bákóban ezt mégse szabad megcsinálni ... csak Erdélyben lehet elintézni ezt a dolgot."

A moldvai anyanyelvfaló légkör nem egy csángómagyart Erdélybe űz. Ugyanezen adatközlőmet megkérdeztem, hogyan viszonyulnak félnyelvűvé vált csángómagyarjainkhoz az erdélyi magyarság tiszteletesei és plébánosai? Válasza ez volt: „Sose felejtem el, hogy a diktatúra szörnyű éveiben a katolikus pap ... kimondotta a templomban, hogy: »a csángómagyarok figyeljenek magukra, hogy hova tartoznak«". (Nem kérdeztem rá adatközlőmnél, hogy itt az 1983-ban 43 évesen Székelyudvarhelyről elhurcolt és a marosvásárhelyi Securitatén, azaz a

titkosrendőrségen halálravert Pálfi Géza római katolikus plébánosról beszél-é, akinek az esete a maga idején a világsajtót is megjárta.)„ Így mondotta. Idézte Istennek negyedik parancsolatát: »Tiszteld Anyádat és Apádat, hogy hosszú életű lehess a földön!« És ennek alapján kidolgozta azt a témát, hogy a csángómagyaroknak egy része mennyire nem ragaszkodik anyanyelv*ükhöz*. Intette őket a szószékről, hogy ragaszkodjanak anyanyelvükhöz... S olyanok is fordultak elő vele, hogy amikor valakihoz bement a házba, *házszentelni* a moldvai csángómagyarok házába, azt mondotta az illető, hogy ű nem tud magyarul. Az *leraláztatta magát*, s azt mondotta, hogy ugyan még, maga szebben *beszélget* magyarul, mint én! ... Mikor bement a lakásba, azt mondja, hogy hogyan nevezitek ezt a dolgot, ha moldvai csángómagyarok vagytok? Egyik azt mondja, hogy *abrancsnak* mondjuk.

– Pedig a székelyeknél másként mondják. Valami *ráfének* nevezték az abroncsot.

– Még Arany János is megirigyelhetné, hogy milyen szépen beszélgettek magyarul! — idézte valahol a pap Beke Györgynek egy mondatát."

A fenti szövegrész több szempontból is tanulságos számunkra. Számomra a legmeglepőbb, hogy e meglehetősen magas műszaki végzettséggel, s majdhogynem székely érettségivel is rendelkező csángómagyar Beke György könyveket olvas, s az olvasottakat szó szerint, azaz jól idézi. Arany János nevét úgy, oly természetesen ejti ki, mint a legismertebb, hozzá igen közel álló költőét. Át-átütnek nyelvén a moldvai magyarságra igen jellemző gyakorítóképzők. Ott is, ahol mi nem így beszélünk, sajátos ízt ad ez nyelvének: „maga szebben *beszélget magyarul, mint én ... szépen beszélgettek* magyarul".

Magam majd egy évtizedig foglalkoztam Hamburgban első, Mátyás király korában másolt, magyar evangéliumfordításunkkal, a Moldovában, Tatros városában keletkezett Müncheni Kódexünk szövegével. Fenti adatközlőmnél reákérdeztem az ott meglévő *tikmony* szavunkra, mely ezen 1466-ban másolt ún. huszita bibliafordítás-részletünkben többször is szerepel, s melynek utótagja finn *muna*, azaz 'tojás' jelentésű szavunk etimológiai megfelelője. E csángómagyar segéd-

munkás-értelmiségink válasza ez volt: „igen, ismerjük e szót Bogdánfalván, de nem abban a formában mondjuk ki, hanem: *tyúkmony*. A kalagariak mondják: *tikmony*. A rántott tojásnak meg úgy mondjuk, hogy *tyúkmony rántott* ... a másik szó, amit Magyarországon nagyon sokan nem ismernek, az *ipom* meg a *napom*".

Mind az *ipam* mind pedig a *napam* ősi örökségeink. A Suomen kielen etymologinen sanakirja I. kötetének 22. lapján (Toivonen 1955) pl. az *appi* 'após' címszó rokonnyelvű megfelelői között ott találjuk a magyar *ipa-* alakot, a 19. lapon pedig az *anoppi* „anyós" címszó alatt ?-lel a *nap-*, *napa* alakot. Csángómagyar értelmiségi adatközlőm tudja, milyen értékeket rejteget számunkra anyanyelvjárása. Nem tudom, tudják-é azok a finn nyelvész kollégáink, akik az Uráli népek angol nyelvű térképéről kihagyták[1] a fél Székelyföldet, s minden moldvai csángómagyart (de a kihalt szibériai kamaszok egy kereszt erejéig, igen helyesen, rajta vannak e térképen). Mit érezhet a népe iránt elkötelezett — segédmunkássá sülyesztett — csángómagyar értelmiségi, ha látja ezt a térképet?![2] Vajon Yrjö Wichmann utódai mikor veszik már észre, mi történik Európa Balkán felé hajló ívében? Ezt úgy is kérdezem, mint a finn állam polgára!

Ha így megy tovább, előbb-utóbb kijelenthetjük, hogy nyelvészeink egy része, akárcsak csángójanicsár papjaink — nem értem, miért — ma megtagadja azokat, akiket kutat. Van azonban biztató is a sok gyűlölködés között. Arra a kérdésre, hogy milyen a magyar–román viszony Bogdánfalván, ott született és nevelkedett adatközlőm így válaszolt: „Nagyon jó viszonylatban vagyunk velük. Nincs semmi probléma!" Arra a további kérdésre, hogy hol kezdődik a probléma, ez volt a válasz: „A probléma a tanácsoknál kezdődik. A tanácsoknál, meg a vezető rétegnél kezdődik a probléma. Az egyszerű emberrel nincsen semmiféle baj! A bogdánfalvi *oláhoknak* egy része nagyon jól tud magyarul". (Nyomatékosan hangsúlyoznom kell, hogy itt az *oláh* nem gúnynév, hanem éppúgy, mint a régi magyarban, tisztes népnév, s különben *olasz* szavunk etimológiai megfelelője, a TESz-ben is csak e címszó alatt találjuk meg, ami a románság romanitására is utal egyben, s természetesebben, mint a nagyzoló és felvett, Róma irányába mutató

mai név, mely a múlt században keletkezett. (Különben Ady is magyar, szláv és *oláh bánatról* beszél, amit aztán nem egy magyar könyvben *román*ra hamisítottak.) „A bogdánfalvi *oláhoknak* egy része tud magyarul. Magyarul beszélget velünk. Ha azt mondjuk neki:

– Jó napot! akkor

– Jó napot!-ot mond, s ha azt mondjuk:

– Bună ziua! – akkor

– Bună ziuat mond. Amilyen nyelven szólunk hozzájuk, olyan nyelven válaszolnak ők."

Végezetül félig pogány, félig keresztény üzenetet közvetít az a szép csángó imádság, amelyet Bogdánfalváról az 1950-es évekből hagyományozott reánk egy gyermekét magyar szavakkal tápláló csángómagyar asszony:

Én őrizö Szent Angyalkám,
Istentűl rendelt Gyámolom
ajánlom néked ezt a napot,
hogy engemet ments meg
tűztűl, víztűl,
sok szerencsétlenségtűl
rossz embernek szándékaitúl,
őrizgess, bátorgass és
el ne hagyj!

JEGYZETEK

1. Két kiadása is van már: 1980-ból és 1993-ból. Sajnos ez nem tudatlanság, hiszen az egyik szerkesztőnél finn kéziratom is van a csángókról.
2. A művész fényképész és közíró tudományosabban közelít e kérdéshez. Mikko Savolainen Transilvania című könyvében (Tampere, 1990) külön részben foglalkozik Szabófalvával (ahonnan kitessékelték), e rész a Világszövetség című, már megszűnt lapban 1992 végén megjelent.

IRODALOM

Accusationis Libellus Hungarorum. (1984). Heidelberg, 1–7.

Carp, M. (1993). *Holocaust Romániában 1940–1944.* Budapest: G2W.

Eurasian Studies Yearbook vol. 65. Berlin Bloomington–London–Paris–Toronto, 1993:27–46.

Kós Károly (1976/1981). *Tájak, falvak, hagyományok. Moldvai csángó népművészet.* Bukarest.

Lakatos Demeter (1992). *Búcsú az ifjúságtul.* Budapest.

Toivonen, Y.H. szerk. (1955–1981). *Suomen kielen etymologinen sanakirja* = SES 1–7. Helsinki.

A csángók identitásproblémájának nyelvi és nyelven kívüli okairól

FODOR KATALIN

Az utóbbi évek kelet- és közép-európai migrációs hullámai igen sok romániai magyart mozdítottak ki otthonából, nagy részük ideiglenesen vagy tartósan megállapodott Magyarországon is.

A kisebbségben élő magyarok nyelvhasználatának kérdéseiről — részben az otthoni, részben a magyarországi kutatók tollából jónéhány tanulmány jelent meg. Ezekhez az írásokhoz sorolhatók azok a vizsgálati eredmények, amelyek az erdélyi magyarok nyelvállapotát tükrözik. Ugyanakkor a romániai politikai események indították el azt az emigrációs hullámot, amely egész régiónkon átzúdult. A nyelvtudomány, a nyelvészek élénken reagáltak erre a mozgásra, s az erdélyi menekültek, az Erdélyből érkezett magyar anyanyelvű csoportok nyelvhasználatában jelentkező változások vizsgálata szinte azonnal meg is indult (Bartha 1991, 1992).

Szinte ugyanebben az időszakban fedezték fel újra a csángókat is, ezt az évtizedeken át lényegében megközelíthetetlennek tartott archaikus nyelvjárású magyar népcsoportot. Érdekessé váltak nem csak néprajzi, dialektológiai szempontból, hanem azért is, mert a legszemléletesebben az ő nyelvállapotukon lehetett nyomon követni a nyelvváltás folyamatát. A „csángósodás" — a korábbi pejoratív jelentést még tovább fokozva — a halmozottan hátrányos nyelvi helyzet, a nyelvi elsivatagosodás szinonimájává vált. Egy népcsoport belső fejlődésének arra a pontjára jutott, amely az anyanyelv feladásától, a magyarsághoz kötődés kérdésessé válásától már csak egy lépésnyire van.

Nincs tudomásom azonban arról, hogy ennek a népcsoportnak, a csángóságnak a magyarországi magyarsággal való találkozásával foglalkoztak volna. Bár a terjedelem szabta korlátok miatt csak rövid áttekintés adható, ennek a találkozásnak néhány felemás, furcsa vonásáról saját tapasztalataim alapján említést teszek.

Az erdélyi magyarság és a csángók kapcsolata, viszonya az elmúlt évszázadok során eléggé ambivalensnek bizonyult. Nyilvánvaló tehát, hogy nem kezelhető azonos módon az anyaországi magyarokkal való kapcsolatuk sem. Ha ezt a viszonyt kívánjuk vizsgálni, szemügyre kell vennünk külön-külön a magyarországi és az erdélyi magyarok, valamint az erdélyi magyarok és a csángók egymáshoz való viszonyát, abban a biztos tudatban, hogy a magyarországi és a moldvai magyarok közötti kapcsolatok egészen más jellegűek, más tartalmúak. Ugyanakkor ahhoz, hogy ne csak alkalmilag életre kelő, vékony összekötő szálak szövődjenek a magyarországiak és a moldvaiak között, feltétlenül szükséges az erdélyi magyarok aktív közreműködése.

A csángók nyelvi, nemzetiségi hovatartozásának kérdése szinte azóta vetődik fel rendszeresen, amióta csak tudunk létezésükről.

A csángó identitásproblémát indukáló politikai, szociális, kulturális összetevőket az alábbiak szerint lehet összefoglalni, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek a tényezők nem választhatók el egymástól, szorosan összefonódnak, kiegészítik, erősítik egymást.

1. A csángóság az egyetlen olyan magyar népcsoport, amely ugyan az anyaország közvetlen közelében — csekélyke kapcsolatot tartva azzal, de lényegében egykori emigránsként — nagy tömegben él, s gyakorlatilag magyar fennhatóság alatt sohasem állt. A ma a környező országokban élő nagyszámú magyarságtól eltérően nincs meg gondolkodásmódjában az a jogfolytonosság-tudat, amely a magyarsághoz való kötődést segítené. Ez az öntudat (jobb híján nevezem így) éles választóvonalat húz az erdélyi magyarok és a csángók közé, bár ma már valamennyien ugyanannak az államnak a polgárai.

2. A legnagyobb gondot a legtöbben abban látják, hogy a XIX. század első évtizedeiben, amikor Közép- és Kelet-Európában a nemzetté válás folyamata lezajlott, amikor a nemzet fogalma kialakult, a nemzeti hagyományok, a nemzeti értékrend formálása történt, a csángóság már végérvényesen lefűződött a magyarság egészéről. Nem jutott el hozzájuk már szinte semmi annak a mozgalomnak az eredményeiből, amely a nemzeti nyelv tudatos megújítására indult, s amely

szinte újjáformálta szókincsünk jelentős részét. Nem csak a nemzet, nemzetiség fogalma, a magyarsághoz tartozás tudata, hanem a nyelvújításkor és utána keletkezett szavak is ismeretlenek maradtak számukra. Kívül kerültek a magyar nemzeten, de nyilvánvaló idegenségük miatt a korábban Magyarországhoz hasonlóan sok nemzetiségű és vallású Moldva öntudatosodó románsága (de a csángóság maga is) kirekesztette őket a román nemzetből is. Hasonló helyzetben egyetlen más magyar népcsoport sincs, mert a Kárpát-medencén belüli magyarság, még ha idegen környezetben élt is, ezen a nemzetté válási folyamaton átment.

3. Sajnos, újabban már nem csak a csángók, hanem más, az országhatáron kívül élő magyar csoportok problémája is, hogy a nemzettudat formálásában fontos szerepet játszó **saját** értelmiségük nincs. Ennek látványos negatív hatása jól lemérhető a burgenlandi magyar nyelvjárásszigeten, ahonnan az Ausztriához csatolás után elvándorolt az értelmiség, míg a csángóknál ez a hiány folyamatos volt és maradt. A csángóság Moldvába kerülése óta közemberekből állt, így hiányzott a hazai reformkori mozgalmakban főszerepet játszó középnemesség is. A legtöbb „csángó" értelmiségi Moldvába Erdélyből került. Elvétve akadt a szabófalvi Perka Mihályhoz hasonló „fáklya", aki — Erdélyben, Kolozsváron töltött egyetemi évek után —visszatért szülőföldjére. Nagyon kevesen tudtak olyan erősek lenni, hogy nyelvüket is megtartva szerezzenek diplomát valamelyik román egyetemen. Ingatag magyarságtudatuk nemigen bírja ki a többéves idegen hatást. A magyar iskolák, az anyanyelvű értelmiség hiánya okozza, hogy saját írásbeliségük gakorlatilag nincs. Hasonló jelenséget pl. Erdélyben csak újabban és inkább a szórványmagyarság lakta területeken tapasztalunk, hiszen hagyománya van a magyar írásbeliségnek, s a magyar nyelvű sajtó, könyvkiadás, családi és környezeti hatás akkor is érvényesül, ha az iskolában nem is mindenki tanul magyar nyelvet, helyesírást.

4. Nagyon fontosnak tartom (Benda Kálmánhoz csatlakozva), hogy a csángóság a magyarság nagy részének kultúrájától idegen, „bizánci"

kultúrájú környezetben él. Más világszemlélet, gondolkodásmód, más magatartás, más értékrend, legláthatóbb módon pedig az eltérő vallás jellemzi a keleti és a nyugati kereszténységet. Az ortodox vallású környezettel hangsúlyosan áll szemben a csángók számukra mindennél fontosabb római katolicizmusa, bár e vallás anyanyelven való gyakorlásában őket évszázadok óta igyekeznek akadályozni. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a több évszázados együttélés hatással volt a csángókra is, kultúrájukban megjelentek a Kárpátokon belül élő magyarságétól eltérő vonások is. Az identitásproblémát ez a kettős kötöttség okozza, s talán még inkább az, hogy a több évszázados lenézettség, számkivetettség, a senkihez, sehová sem tartozás érzését alakította ki.

A mai csángók — váratlanul kikerülve elzárt világukból — Magyarországra érkezve szemben találják magukat azokkal, akik hozzájuk képest sokkal magasabb életszínvonalon élnek, más a kultúrájuk, sok bennük a szokatlan, idegen vonás, de magyarul beszélnek, magyarul beszél a TV, a rádió, az otthon lenézett, megvetett magyar nyelvvel találkozni mindenütt, magyar nyelvű az istentisztelet, a tanítás, de ez egy más magyar nyelv, mint az otthoni, az újságot, feliratokat, cégtáblákat magyarul írták, magyar helyesírással, a csángók számára olvashatatlanul. A magyar anyanyelvvel és az azt beszélőkkel való találkozás, bizony, nagy megrázkódtatást okoz a moldvai magyaroknak — nemkevésbé a velük való megismerkedés a magyarországiaknak.

Még a jobb indulatú magyarországiak is elveszítik egy idő után a türelmüket, amikor megtapasztalják, mit jelent a nyelvújítás utáni szavakat nem ismerni, a kultúrszavakat, kifejezéseket idegen nyelvből átvenni. Jelen voltam, amikor egy magyar idegenvezető a Hősök terén egy csángó csoportot kalauzolt. Negyedórányi reménytelen küzdelmet vívott a saját anyanyelvével, igyekezett elkerülni azokat a szavakat, amelyeket újabb keletűeknek gondolt, de amikor rájött, hogy nem csak a nyelvvel, hanem a magyar történelem, a magyar kultúra ismeretével is baj van, feladta a harcot: megkérte a román tolmácsot, segítsen. Így azután a magyar tanárnő a moldvai magyaroknak a magyar történelemről román tolmács segítségével beszélt.

A magyarországiak nagy része egyáltalán nincs tisztában azzal, hogy a csángók nem erdélyiek, sőt, nem székelyek. Ha lassan is, de az utóbbi években legalább ezekkel a fogalmakkal úgy-ahogy megismerkedtek már. A legtermészetesebb módon beszélnek Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, Temesvárról, s nem értik, hogy a csángók nem értik! Hogyan is értenék? Román iskolába járnak, a földrajzot, történelmet, irodalmat nemcsak román nyelven, de román szemlélettel is tanulják, s nincs, aki kiegészítse ezeket az ismereteket. Azt hiszem, alig van erdélyi magyar, akinek Tamási Áron neve ne mondana valamit. A csángó gyerekek biztosan nem tanulnak, legfeljebb véletlenül tudnak, hallanak róla. Olvasni pedig legfeljebb román fordításban olvashatják, mivel a magyarnak csak szóbeli változatát ismerik, csak románul írnak-olvasnak. Csak egy-két faluban próbálkozik néhány lelkes „amatőr néptanító" a magyar helyesírás megismertetésével. A román helyesírással csángó nyelvjárásban írt szöveg megfejtéséhez pedig szinte nyelvtörténeti szövegolvasási gyakorlat szükségeltetik...

A csángókkal kapcsolatosan gyakran említett ún. „félnyelvűség" (Fülei–Szántó 1992:39), tehát a magyar anyanyelv periferiális változatának és a román államnyelvnek a keveredéséből született, mások számára szinte érthetetlen helyi nyelvváltozat használata, jó esetben mellette a román helyi — esetleg irodalmi nyelvi — változatának ismerete nyilván nagy mértékben lehet kiváltó oka a kisebbségi érzés kialakulásának, de bizony olyanoknál — pl. Magyarországon tanuló diákoknál — is észlelhető, akik a nyelvi tudatosságnak jóval magasabb szintjén állnak. Magam rendszeresen találkozom e csoport tagjaival, tapasztalataimat tehát elsősorban az ő körükben szereztem.

Valószínű, hogy a két csoport esetében más-más jellegű identitásproblémáról van szó: míg az iskolázatlan, sem a magyar, sem a román irodalmi nyelvet nem ismerő egyszerű embereknél a nyelvi kiszolgáltatottság egyértelműen maghatározó tényező, addig az értelmiségi vagy leendő értelmiségi az esetek jelentős részében kénytelen észlelni a román és magyar nyelvi ismeretei közötti minőségi különbséget. Mivel a továbbtanulás útja egészen a legutóbbi időkig kizárólag a román nyelvű — és szellemű — tanintézetekbe vezetett, az értelmiségivé válás feltétele a román irodalmi nyelv elsajátítása volt. Ha pedig már

valaki egy szakmát, egy tudományágat jellemző szaknyelvet megtánult, természetessé válik ennek a domináns nyelvnek a folytonos használata. A tizennégy éves kortól mellőzött anyanyelv beszűkültsége, avittsága a városba került, mindenre fogékony fiatalok számára különösen taszítóvá válik.

Az utóbbi években végre felfedezték újra nálunk is, hogy a csángók asszimilációját megállítani csak az értelmiség kinevelésével lehet. Úgy érzem azonban, hogy a fokozatosság érvényesítése nélkül csak tovább növeljük a nyelvi–nemzeti hovatartozás problémája okozta sokkot az ide került diákok körében. A jelenlegi gyakorlat szerint ugyanis a fent említett középiskolás gyerekek közül bizonyos létszámot Magyarországon „beiskoláznak". Ezek a 17–18 éves fiatalok általában igen jól beszélnek már románul, s alig-alig csángóul, azaz magyarul. Ha nálunk magyar diákok közé kerülnek, úgy érzik, hátrányban vannak nyelvük miatt, s mivel a közös anyanyelv **nem** köti össze őket magyar társaikkal (s mivel a magyar oktatók jelentős része nincs is tisztában problémáikkal, és megköveteli tőlük a magyarországaikkal azonos szintű anyag- és nyelvismeretet), mintegy védekezésül külföldinek, **nem magyar** anyanyelvűnek mondják magukat — így az esetek többségében elnézőbben viselkednek velük, mint a hazai hallgatókkal. Talán még rosszabb azonban, ha azonnal a könnyebb ellenállás irányában haladva szinte „letagadják" magyar nyelvismeretüket — így többnyire mindjárt idegenként kezelik őket, vagyis román nyelvűségükre hivatkozva nem magyar mivoltukat erősítik.

Erre a gondra megoldást véleményem szerint csak az jelenthet, ha fokozatosan fogadtatjuk el a csángókkal a magyarországi köznyelvet, a magyar környezetet. A nyelvi, földrajzi, kulturális, gondolkodásbeli különbségek több lépcsőfoknyi eltérést okoznak, s aki ezeket egyszerre akarja átlépni, ha csak nem kivételes tehetség, bizony nagyot eshet, s egész életre szóló súlyos sérüléseket szerezhet. Ezt a bukást elkerülendő nagy mértékben kell az erdélyi magyarságra támaszkodnunk. Most már elmondható, hogy az erdélyi értelmiség egy része megértette felelősségét, s talán tenni is próbál a moldvai magyarság megtartása érdekében. A legnagyobb szerepet most is, mint Zöld Pétertől Domokos Pál Péterig eddig is, a csíkiak játsszák. A csíksomlyói és csíkszeredai

iskolák néhány magyar pedagógusa fokozatosan kezdi meg (már általános iskolás korban) a magyar nyelv és kultúra oktatását a csángó gyermekek körében.

A tudatos anyanyelvi nevelés és a hungarológiai ismeretek, a csángó nyelvjárás és néphagyomány értékes voltának tudatosítása néhány éven belül talán változtathat a mai, eléggé lehangoló képen — talán elérhetővé válik, hogy ne csak ugródeszkának, az otthonról való elkerülés eszközének tekintsék a magyar nyelven való tanulást, s érzelmileg és tudatosan is vállalják az azonosságot a magyarországi magyarokkal.

IRODALOM

Bartha Csilla (1991). Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai. *Regio* 1: 77–87.

Bartha Csilla (1992). Sztenderdizáció és/vagy nyelvi asszimiláció? In: Kontra (1992:19–28).

Benda Kálmán (1989). *Moldvai csángó–magyar okmánytár 1467–1706.* Budapest, Bevezetés, 9–51.

Fülei–Szántó Endre (1992). Bomló kétnyelvűség. In: Kontra (1992:39–45).

Halász Péter (1991). Kik azok a csángó magyarok? *A HÍD*:19–30.

Kontra Miklós szerk. (1992). *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993)

CSERNICSKÓ ISTVÁN

1. A kárpátaljai magyarság bilingvizmusának kutatásával ezidáig gyakorlatilag senki sem foglalkozott. Bár hasonló tematikájú munkák jelentek már meg, azok inkább a kárpátaljai ruszin/ukrán nyelvjárások lexikális kölcsönszóit tanulmányozták (pl. Csopey László: Magyar szók a rutén nyelvben; Lizanec Péter: Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok. A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyaga alapján). Éppen ezért ez a munka tulajdonképpen problémavázlat. Problémafelvetés, amely a teljesség igénye nélkül megpróbál képet nyújtani a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségéről, és alapul szolgálni a későbbi mélyebb és részletesebb kutatásokhoz.

2. Kárpátalja ezer éven át a soknemzetiségű történelmi Magyarország szerves része volt. Az ország egyik idegvégződése földrajzi, politikai és nyelvi szempontból egyaránt. Önálló földrajzi fogalommá az első világháborút követően „lépett elő". Tipikusan az az európai térség, ahol az államalkotó többségi nemzet mellett néhány nemzeti és nemzetiségi kisebbség él.

Mivel gyakorlatilag a Kárpátok hegyvonulatai a magyar nyelvterület keleti határát jelentik, a terület etnikailag tarka képet mutat. Kárpátalján fedi egymást a magyar és a (keleti) szláv nyelvhatár. Az átfedést bonyolítja, hogy egyszerre több szláv nyelv — ruszin, ukrán, szlovák, orosz — nyelvhatára érintkezik itt a magyarral.

A fentiekből logikusan következik, hogy a kétnyelvűség nem újkeletű jelenség a régióban. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a XX. század első harmadáig, sőt 1945-ig a bilingvizmus nem a helyi magyarokra, hanem a terület más nemzetiségű lakosaira volt jellemző, olyannyira, hogy „azokban a magyar falvakban, amelyek az ukrán fal-

vak közvetlen szomszédságában terülnek el, a magyar lakosság körében 1945-ig nem lehetett megfigyelni a kétnyelvűséget, viszont eléggé elterjedt a bilingvizmus a kárpátontúli ukrán lakosság soraiban ott, ahol közvetlenül érintkeztek a magyarokkal. Még azokban a községekben is, ahol ukránok és magyarok együtt éltek, leginkább az ukrán lakosság volt kétnyelvű" (Lizanec 1970:89).

A kárpátaljaiak szempontjából is gyökeres változást jelentett az 1945-ik év, amikor is Kárpátalja a Szovjetunió részévé vált. A háború és a sztálini terror által megtizedelt kárpátaljai magyarok körében erősen beindult az asszimilációs folyamat, amelynek egyik állomása a kétnyelvűség kialakulása.

Kíséreljük meg nyomon követni a bilingvizmus elterjedésének okait a vidék magyarságának körében!

3. Két, egymással közvetlenül érintkező közösségben akkor alakul ki kétnyelvűség, ha fejlődésük és a társadalmi–politikai életben játszott szerepük tekintetében körülbelül egyenlő szerepet játszó nyelvek interferálnak. Ha azonban az érintkező nyelvek egyike államnyelv, vagyis fölötte áll a másiknak és erőszakkal terjesztik a másik közösségben, akkor a bilingvizmus elsősorban abban a közösségben terjed, amelynek nyelve az adott időpontban nem államnyelv.

Hasonló helyzet állt elő Kárpátalján, amikor a második világháborút követően a terület lakossága egy olyan néppel került szoros, alárendelt kapcsolatba, amellyel addig közvetlenül soha nem találkozott: az orosszal (vö. Balogh 1993:107).

A hatalomváltással a hivatalos nyelv (és ezzel a társadalmi előmenetel és érvényesülés alapfeltétele is) az orosz lett Kárpátalján. Ez általában a társadalom azon rétegeire hatott, amelyek közvetlenül függtek a létező államhatalomtól: az értelmiségre, a hivatalnokokra és közalkalmazottakra, akik főként Kárpátalja két törvényhatósági jogú városában (Ungvár, Munkács) éltek.

Az új rendszerrel tömérdek új fogalom érkezett. Az új ideológiai–politikai szókincset, a hivatalok és közintézmények neveit stb. le kellett fordítani magyarra, ami nem mindig sikerült megfelelően. A sok esetben rosszul fordított, hosszú alakokat hivatalos helyen nem hasz-

nálhatták, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy az élő nyelvben nem gyökeresedtek meg, csak a sajtóban fordultak el. Tulajdonképpen ugyanez történt a szakszókincsekkel is. Így alakult ki az a különös helyzet, hogy a kárpátaljai regionális nyelvváltozat szinte valamennyi terminus technikusa kölcsönszó.

Az új renddel rendtartók is érkeztek Kárpátaljára. A betelepülők elsősorban a közigazgatási, ipari, kulturális, közlekedési stb. központokat, vagyis a városokat célozták meg. A régió etnikai arculata tehát hirtelen megváltozott.

A betelepült, ideirányított oroszul beszélők vegyültek a magyar lakossággal. A szoros kapcsolat eredménye, hogy az orosz nyelv a mindennapi életben is fontos szerephez jutott, hiszen orosz lett a szomszéd, a postás, a főnök, az eladó ... stb.

A keveredéssel együttjárt a vegyes házasságok megjelenése. Az ilyen frigyből származó gyerekek nemzetisége az apa nemzetiségét követi, anyanyelve is nagyon gyakran az orosz, hiszen a különböző nemzetiségű háztartások kommunikációja általában orosz nyelven folyt.

Az internacionalizmusba burkolt elnemzetietlenítési törekvések, a szovjet–orosz propaganda hatására az orosz nyelv lassan presztízsnyelvvé „fejlődött". Bizonyítéka ennek, hogy egyre több magyar szülő íratta gyermekét orosz tannyelvű iskolába. Ehhez az anyanyelvi oktatás válsága is hozzájárult. „Kárpátaljának (...) 1945 óta nincs olyan magyar nyelvű oktatási intézményhálózata, amely az óvodától az egyetemig biztosítaná gyermekeink anyanyelvű tanulását" (Orosz 1992:52). 1988-ig nem létezett külön a magyar óvodák számára kibocsátott tanterv, már csak azért sem, mert magyar óvodák sem létezhettek. Az általános és középiskolai oktatás színvonala sem kielégítő, ami elsősorban a már koncepciójában rossz tantervnek, a fordításos tankönyveknek, az ideologizált nevelésnek stb. tudható be. A szakiskolai, szakmai oktatás ennél is katasztrofálisabb helyzetben tengődik. Jelenleg csak a beregszászi 18-as számú szakközépiskolában, az Ungvári Közművelődési Szakiskolában és a Munkácsi Tanítóképzőben működik magyar csoport. Egyetemi, főiskolai képzésben sem részesülhettek anyanyelvükön Kárpátalján a magyar diákok. Bár az Ungvári

Állami Egyetemen 1963-ban beindult a magyar nyelv- és irodalom szakos tanárok képzése, ez nem jelenti azt, hogy számukra minden tárgyat magyarul adnak elő. Az egyetem más karainak magyar anyanyelvű diákjai pedig kizárólag ukrán és orosz nyelvű előadásokat hallgatnak, orosz nyelvű szakirodalomból készülnek a vizsgákra, és majdan magyar nyelven tartják az órákat az iskolákban, ami rendkívüli fogalomzavart, keveredést idéz elő, s ezt persze a tanulók sínylik meg leginkább.

A helyzetet bonyolítja, hogy a magyar tannyelvű iskolákban az 1990–1991-es tanévig nem oktatták az ukrán nyelvet, a szuverén Ukrajna államnyelve pedig az ukrán.

A városhoz való idomulás, a férfiak katonai szolgálata és elsősorban a kötelező középiskola a magyar többségű falvakba is „elvitte" az orosz nyelvet.

Az új termelési, gazdasági és politikai életviszonyok, az erőszakos kollektivizáció, a magántulajdon államosítása, tehát az életkörülmények hirtelen és gyökeres változása szintén hozzájárult a kétnyelvűség mind szélesebb körű elterjedéséhez, hiszen például a termelőszövetkezetek (kolhozok, szovhozok) vezetői, az új hatalmi rendszer funkcionáriusai csak orosz nyelven érintkeztek az emberekkel.

A magyar parasztságot rendkívüli módon megviselte, hogy legfőbb büszkesége, a föld kikerült a kezei közül. Ez bizonytalanná tette a kárpátaljai magyar földművelő réteget. Úgy érezte, a levegőben lóg, nincs biztonságban, amit az idegen kultúrtestbe való beilleszkedési nehézségek és az egyre romló gazdasági helyzet is tetéztek. Az egyházak felszámolásával pedig a lelki vigasz lehetőségét is elrabolták az emberektől. A fentiek és a kárpátaljai nemzetiségek asszimilációjára törekvő politika ahhoz vezettek, hogy a lakosság körében általánossá vált a közömbösség, az idegenségérzés, ami nyelvi igénytelenségben is tükröződött.

A gorbacsovi nyitást követően enyhült a politikai nyomás, átjárhatóvá váltak a határok, felújultak a kapcsolatok az anyaországgal. Ugyanakkor a megélhetés napról-napra drágább és nehezebb lett. Az eredmény: a kárpátaljai magyarok százai települtek (és települnek) át Magyarországra az elmúlt 3–5 évben. „A statisztikai adatokból kiderül, hogy a beregszászi és az ungvári járás magyarságának szaporulatát

jelentősen meghaladja a kivándorlók egyre növekvő száma. A Kárpátalját elhagyóknak mintegy kétharmada kiművelt fő, a magyarság szellemi frontjának képzett 'hadnagyai': mesteremberek, agrár-, műszaki és humán értelmiségiek, építészek és orvosok, pedagógusok és kereskedők, képzőművészek és tollforgatók, az ideiglenesen Magyarországon tanuló és dolgozó fiatalok, valamint az egykori kommunista pártideológia élharcosai, ismert nevükön a janicsárok" (Botlik – Dupka 1993:14). Az elköltözöttek betöltetlen űrt hagynak maguk után. Helyükre ukrán/orosz lakosság özönlik, s ezáltal a viszonylagos homogenitásban élő kárpátaljai magyarság lassan elveszíti egységét.

A föld megtartó ereje óriási. Magyarságunk megőrzésének egyik legfőbb záloga veszélybe került. „Az ukrán földtörvény ugyanis számos negatív jelenséget indíthat el a kárpátaljai magyarság szempontjából. Nem köti helybenlakási cenzushoz a földek birtokbavételének, illetve bérbeadásának jogát, így fennáll a veszély, hogy népvándorlás indul meg a jobb mezőgazdasági vidékekre. Így Kárpátalja síkvidéki, zömében magyarlakta települései felé, amely újabb feszültségek forrásává válhat. Az Ungvár közelében fekvő Homok község hatvan lakosa 1992 elején beadványt intézett az Ungvári Járási Tanácshoz, amelyben tiltakoztak amiatt, hogy a falu tanácselnöke és néhány bizalmasa kiárusítja földjeiket és korlátlanul, önkényesen befogadja az idegeneket. (...) A tősgyökeres lakosságot az is aggasztja, hogy az 1945 előtt színmagyar község feltöltése más nemzetiségűekkel évtizedek óta tervszerűen folyik. (...) A ma tiszta magyar falvak néhány év alatt vegyes lakosságúak lesznek, s az újonnan betelepültek más nyelvű óvodát, iskolát követelnek. Ungvár és Csap környékén jó termő búzaföldeket parcelláztak föl és lázasan építkeznek a hegyvidékről jött emberek, ahol fölbomlottak a kolhozok. A közösben csak a szénarétek maradtak és 1992-ben tízezer hektárral kevesebb földet műveltek meg Kárpátalján, mint egy évvel korábban" (Botlik – Dupka 1993:20).

„1941–1989 között (...) 12 község vesztette el magyar többségűségét: Aknaszlatina, Visk, Fancsika, Karácsonfalva, Mátyfalva, Tiszaújhely, Csap, Kincseshomok, Minaj, Ketergény, Korláthelmec, Ungtarnóc.

Mindent egybevetve 1920-tól a 113 magyar többségű településből az elmúlt évtizedek folyamán 35 település vesztette el kizárólagos magyar jellegét. Az egykor többé-kevésbé egységes, homogén ungvári járási és a szőlősi járási magyar etnikai tömb az ukrán elem betelepedése következtében fellazulóban van" (Botlik – Dupka 1993:280).

4. A kárpátaljai magyar regionális köznyelv a kétnyelvűség fokozatos és állandó terjedésével bizonyos mértékig eltávolodott a sztenderd magyar nyelvváltozattól, ami természetesen nem egyedi példa (vö. Molnár Csikós 1990, Bartha 1991, Ágoston 1990, Tolcsvai Nagy 1991 stb.). A mostoha körülmények ellenére a kárpátaljai magyarság nyelvcseréjére nem került sor, sőt a bilingvizmus sem vált általánossá.

Ennek is megvannak az okai.

A két világháború közötti időszakban a kárpátaljaiak stabil gazdasági helyzetben élhettek, főleg a cseh polgári demokrácia éveiben. A szovjet területfoglalás, az oroszosítás, az erős centralizáció, a gazdasági körülmények és az életszínvonal jelentős visszaesése valamiféle burkolt ellenállást váltott ki a kárpátaljai lakosságból a gyarmatosítók ellen. Az erőszakos nemzetiségi politika, melynek asszimilációhoz kellett volna vezetnie, egyformán sújtotta a magyarokat, ruszinokat, ukránokat. Lassan egy visszafojtott és rejtett antipátia ala-kult ki a „vosztocsnyik"-okkal, „muszkák"-kal szemben, valamiféle le-nézés kulturálatlanságuk, primitívségük miatt (vö. Botlik – Dupka 1991:73), főként a falvakban, a nép körében, de tettlegességig soha nem fajult, viszont a fenntartások az idegen nyelvvel szemben is „működtek". (Hasonló jelenség figyelhető meg a romániai szászok körében is, vö. Gal 1991a:145).

A kárpátaljai magyarság nyelvi és kulturális asszimilációját nehezítette és gátolta az is, hogy a magyar és az orosz nem rokon nyelv. „Nagyon valószínű, hogy a magyarság különleges — s a szomszédok számára szinte megtanulhatatlan — nyelve nem csupán a szomszédokkal való kapcsolatteremtésben volt akadály, hanem bizonyára akadálya volt a nép idegenekbe való beolvadásának és szétszóródásának is. A szomszédokétól nagyon különböző nyelv ugyanis valóságos kommunikációs „burkot" alkotott, megnehezítette a szomszédokkal való

nyelvi közeledést, a kétnyelvűséget és a beolvadást, még abban az esetben is, amikor a nép valamely hatalmasabb szomszédjának vazallusa volt" (Fodor 1992:61–62)

A magyar és orosz nép ellentétes kultúrorientációja sem könnyítette meg a kapcsolatteremtést a nagyrészt református kárpátaljai magyarok és a pravoszláv oroszok között.

A magyarságtudat ébrentartását segítette a Magyarországgal a televízió- és rádióadások, az újságok és folyóiratok által fenntartott közvetett kapcsolat is. Ezt a kapcsolatot nem zavarták meg olyan tényezők, amelyek pl. a magyarországi szlovák kisebbség esetében komoly gondot okoznak. A Magyarországon élő szlovák kisebbség nyelvjárása ugyanis nagymértékben eltér a szlovák irodalmi nyelvtől, ezért a magyarországi szlovákság vagy a szlovák irodalmi nyelvet érzi idegennek, vagy saját anyanyelvjárását alacsonyabbrendűnek (vö. Zsilák 1992:31). A kárpátaljai magyar dialektusok nem különböznek lényegesen a magyar irodalmi nyelvtől, lévén ahhoz az észak-keleti nyelvjárástípushoz tartozóak, amely a magyar irodalmi nyelv alapját képezi.

Kárpátalján a magyar nyelv elsődleges őrzője a falu, a magyar lakosság nagyobb része (67%) falun él.

A kárpátaljai magyarlakta településeket egyelőre nem fenyegeti az elnéptelenedés, az elöregedés veszélye. Az ország belső területei felé tartó migráció gyakorlatilag jelentéktelen, és a városok sem vonzzák tömegesen a fiatalokat. Ez azzal magyarázható, hogy az évtizedek óta fokozódó gazdasági nehézségek ellenére a kárpátaljai magyar falusi lakosság a háztájinak köszönhetően viszonylagos jólétben él. A kárpátaljai városok országos viszonylatban nem jelentős ipari központok, kevés vidéki munkást foglalkoztatnak; az egészen a legutóbbi időkig jó közlekedési viszonyok lehetővé tették az ingázást a városban dolgozó falusiaknak is. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek pedig helyben oldották meg a falusi lakosság foglalkoztatottságát, így a sorozatos betelepítések és betelepülések ellenére a magyarlakta terület kompakt és homogén jellege megmaradt (vö. Botlik – Dupka 1991:72–77).

A nyolcvanas évek második felében jelentkező peresztrojka nyitottabb politikája megkönnyítette az emigrációt, lehetővé tette a gazdasági, kulturális kapcsolatok megerősödését Magyarországgal. Lehetővé vált a kárpátaljai magyar fiatalok anyaországi továbbtanulása. Vagyis a magyar nyelv a Nyugattal való kapcsolatteremtés egyik eszköze lett. Mi pedig tudjuk: „egy kisebbségi nyelv vonzó ereje nő, ha ez a nyelv összeköti beszélőit szimbolikusan vagy gyakorlatilag egy gazdaságilag és politikailag fejlettebb világrésszel" (Gal 1991b:75). A magyar nyelv rövid idő alatt presztízsnyelvvé vált Kárpátalján. Megnőtt az érdeklődés iránta, olyannyira, hogy orosz és ukrán gyerekeket is íratnak magyar iskolába, orosz és ukrán iskolák oktatják fakultációban a magyar nyelvet, fejlődött a magyar nyelvű oktatási rendszer. Megkezdték munkájukat az újjáéledő kárpátaljai egyházak is. A kárpátaljai szórványmagyarság, a Felső-Tisza-vidék magyarsága körében újjáéledőben van a nemzeti öntudat, a magyarságérzés.

5. A nyelvek közötti érintkezések kérdése elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt sok problémát vet fel. Ha például a kárpátaljai magyarság bilingvizmusának kérdésével foglalkozunk, figyelembe kell vennünk a régió etnikai összetételét, és azt a tényt, hogy Kárpátalján a magyar nyelv nemcsak az orosz, hanem az ukrán/ruszin nyelvvel is interakcióba lép. Ennélfogva a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségének két típusát különböztetjük meg: a magyar–orosz, illetve a magyar–ukrán/ruszin kétnyelvűséget.

a) Magyar–orosz kétnyelvűség

Az 1945 után szerveződött hatalom ezrével telepítette csatlósait Kárpátaljára. Jellemző, hogy az 1910-es és az 1930-as népszámlálási adatok számottevő orosz lakosságról nem tesznek említést Kárpátalján, viszont 1959-ben a terület lakosságának 3,2%-a (29.599 fő), 1970-ben 3,3%-a (35.189 fő), 1979-ben 3,6% (41.700 fő), 1989-ben pedig már 4,0%-a (49.500 fő) orosz nemzetiség (vö. Botlik – Dupka 1993:286).

Az orosz lakosság telepítése elsősorban Kárpátalja városaiba, főként a két legnagyobb városba, Ungvárra és Munkácsra folyt. Az

1970-es statisztikai adatok szerint csupán 4200 orosz nemzetiségű kárpátaljai él falusi környezetben, a többi városban (vö. Botlik – Dupka 1993:287). Ungvár és Munkács magyar lakosainak minden nap használt, második nyelve lett az orosz.

Magyar–orosz kétnyelvűségről beszélhetünk Csap és Bátyú magyar lakosaival kapcsolatban is. Az 1945-ig egyértelműen magyar többségű települések nemzetközi jelentőségű vasúti csomóponttá fejlődtek, ahol a szakemberek, vezetők nagy része orosz nemzetiségű és anyanyelvű.

A magyar többségű kárpátaljai falvak – és Beregszász város is — ebbe a csoportba tartoznak. Ezen települések lakosai ugyanis iskolai éveik alatt többé-kevésbé elsajátították az orosz nyelvet, és hivatalos ügyeiket is az államnyelven, azaz oroszul intézték.

b) Magyar–ukrán/ruszin kétnyelvűség

Kárpátalján egyértelműen az ukrán/ruszin népesség van többségben. Néhány ukrán/ruszin településen magyar lakosság is él. A vegyes lakosságú kárpátaljai települések nagy részén nem működik magyar tannyelvű óvoda, iskola, így a magyar lakosság orosz/ukrán nyelvű oktatásban részesül, már gyermekkorában elsajátítja környezetének nyelvét, amit a későbbi kommunikációban is felhasznál.

A bilingvizmus tehát a kárpátaljai magyarság körében természetes és általános jelenség. A szó klasszikus értelmében vett kétnyelvűségről mégsem nagyon beszélhetünk (vö. ÉKsz. kétnyelvű: Két nyelvet egyformán jól használó). Az egy- és kétnyelvűség közötti átmenetnek viszont több típusával találkozhatunk. Az átmeneti kategóriákat megpróbáltam két (relatívan értendő!) csoportra redukálni.

Az elsőbe azokat soroltam, akik anyanyelvük mellett még (legalább) egy nyelvet beszélnek, s ezt nap mint nap használják a környezetükkel való kommunikációban. Ebbe a csoportba a kárpátaljai magyar anyanyelvű közalkalmazottak, hivatalnokok, politikusok és értelmiségiek, tehát főként a városok magyar lakossága tartozik, és persze az ukrán/ruszin többségű falvak magyarsága. Az első csoportba tartozókat kétnyelvűeknek tekintem.

A második csoport tagjai első nyelvük (anyanyelv) mellett szintén ismernek még (legalább) egy nyelvet, ami rendszerint a hivatalos

államnyelv, de azt ritkán, alkalomszerűen használják. Ide a magyar többségű települések magyar lakosai tartoznak. Őket egynyelvűeknek tekintem, mert számukra az orosz/ukrán nyelv nem a környezet nyelvét, hanem az állam, a hatalom nyelvét jelenti, melynek mindennapi használatára nem kerül sor. Még akkor sem, mikor a beszélőknek olyan szókincsre van szükségük, amelyet anyanyelvükön nem birtokolnak. Ilyen esetben sem oroszul/ukránul beszélgetnek egymás közt, hanem inkább kölcsönszókkal pótolják anyanyelvi deficitjüket.

(Lanstyák [1992:42] szerint is: „A szlovákiai magyarok nem kis része számára a magyar nyelv annyira domináns, hogy a szlovák nyelv az életükben inkább idegen, mintsem második nyelvként funkcionál. Főleg a túlnyomórészt magyarok lakta vidékeken van ez így, ahol sokan a szlovák nyelvet csak akkor használják, ha az a megértés szempontjából nélkülözhetetlen.")

A kárpátaljai magyarság bilingvizmusa magyar domináns kétnyelvűség. Kivételt csak a Felső-Tisza-vidék szórványmagyarsága képez. A teljes nyelvi elszigeteltségben élő kárpátaljai magyar diaszpóra a nyelvváltás küszöbén áll. Szinte már nem is kétnyelvűek: magyar nemzetiségű, ukrán anyanyelvű emberek. A magyar nyelv csaknem teljesen kiszorult a használatból, az idősek közötti és a családi érintkezés nyelvévé szorult vissza. Az utóbbi években éledőben van nemzeti identitástudatuk. A magyar nyelv szerepében közel áll ahhoz a funkcióhoz, amelyet a német nyelv tölt be a romániai németajkúak körében (vö. Gal 1991a:141–146): a Magyarországgal, s ezzel a modernebb, gazdagabb világgal való kapcsolat egyetlen szimbóluma.

6. A kétnyelvűség hatása a kárpátaljai magyar nyelvközösségben egy egész disszertáció tárgya lehetne. A nyelvváltozat összes sajátos és jellegzetes jelenségének vizsgálata túlmutat e munka keretein. Ennek ellenére, természetesen a teljesség igénye nélkül, megpróbálom áttekinteni a nyelvhasználatnak a bilingvizmusból adódó néhány törvényszerű következményét.

Ha egy személy bilingvis közösségben él és maga is bilingvis, a kétnyelvűség különböző hatásai regisztrálhatóak a személy nyelvhasználatában és viselkedésében, amelyek nagy része a nyelvközösség egé-

szére is érvényes. A nyelvhasználatban felfedezhető jelenségek a kétnyelvűség külső jelei, a magatartásbeliek pedig a hatás belső következményei.

A) Külső hatás

a) Lexikális hatás

A kétnyelvűség hatása leginkább a bilingvis nyelvközösség szókincsében regisztrálható vagy ott a legkönnyebben észrevehető. Különböző okok miatt a beszélők anyanyelvében a második nyelvből származó idegen lexikai elemek tűnnek fel. Ezek a kölcsönszók.

Kölcsönszók megjelenhetnek az alapnyelvben a megnevezés kényszere következtében, direkt kölcsönzés eredményeképpen és az interferencia vagy a mindennapi használat miatt.

A megnevezés kényszere következtében „importált" kölcsönszókról akkor beszélünk, amikor olyan új tárgyakkal vagy fogalmakkal találkozik a kétnyelvű beszélő, amelyeknek anyanyelvi megfelelőjét nem ismeri vagy azt nem tartja pontosnak az új fogalom, tárgy jelölésére. Ilyenek általában a két (nyelv)közösség eltérő társadalmi, politikai, gazdasági rendjéből adódnak. Például:

gorszovet [orosz mozaikszó] = városi tanács; magyarországi megfelelője: városi önkormányzat.
rajon [orosz] = járás; magyarországi megfelelője: kerület, körzet
oblaszty [orosz] = terület; magyarországi megfelelője: megye.
vojenkomát [orosz mozaikszó] = sorozóbizottság; magyarországi megfelelője: katonai parancsnokság.
zacsot [orosz] = szigorlat; magyarországi megfelelője: beírás (egyetemi leckekönyvbe).

Direkt kölcsönzés történik akkor, amikor a kétnyelvű beszélő jelentésárnyalatnyi különbséget érez a kölcsönszó és anyanyelvi megfelelője között, ezért az előbbit mondandója színesítésére, esetleg pontosítására, vagyis stíluseszközként használja, úgy, hogy idegen voltát ismeri. Például:

bábuska [orosz] = nagyanyó. „Nézd ezt a bábuskát!" (élőbeszéd) Itt: idős nő, tréfásan.
nacsálnyik [orosz] = főnök. „Itt van már a nacsálnyik!" (élőbeszéd) Itt: feljebbvaló, gúnyosan, ironikusan.

prázdnyikol [orosz + igeképző] = ünnepel. „Hogy prázdnyikoltatok?" (élőbeszéd) Itt: állami ünnep.
továrisz [orosz] = elvtárs. „Vigyázzatok, jön a továrisz!" (élőbeszéd) Itt: a hatalom embere.

A mindennapi használat miatt bekerült kölcsönszók a megszokás eredményei. Olyan szavak ezek, amelyeket a bilingvis nyelvközösségben élők naponta használnak munkájuk során, bevásárlás közben, a szomszédokkal való kommunikációban stb. A beszélő ismeri ezek magyar megfelelőjét, de mivel élőnyelvi használatukra ritkán kerül sor, a passzív szókincsbe kerültek át. Például:

bulocska [orosz] = zsemle
jászli [orosz] = bölcsőde
práva [orosz] = gépkocsivezetői jogosítvány
szok [orosz] = gyümölcslé
váfli [orosz] = ostya

A kölcsönszók tematikájuk szerint is csoportosíthatóak. Én csupán a három legjellemzőbb és legnagyobb csoportot különítettem el.

A társadalmi–politikai élet kölcsönszói, például:

dogovor [orosz] = szerződés
profszojuz [orosz mozaikszó] = szakszervezet
szekretár [orosz] = titkár
usztáv [orosz] = alapszabály
zakon [orosz] = törvény

A mindennapi élet kölcsönszói, például:

bánka [orosz] = üveg
kriska [orosz] = műanyag fedő
pácska [orosz] = csomag (pl. dohány)
plávki [orosz] = úszónadrág
remont [orosz] = javítás, tatarozás
szetka [orosz] = szatyor
szoszisziki [orosz] = virsli
szprávka [orosz] = igazolás
sztolova [orosz] = étkezde
univermág [orosz mozaikszó] = áruház

A különböző szakmák kölcsönszói, például:

gájka [orosz] = csavar
porseny [orosz] = dugattyú

szamoszvál [orosz] = billenő kocsi
vipiszka [orosz] =kivonat
inventár [orosz] = leltár
tehnoruk [orosz mozaikszó] = műszaki vezető
sztrojka [orosz] = építkezés
diktánt [orosz] = tollbamondás
izlozsenyije [orosz] = tartalomírás
polkovnyik [orosz] = ezredes

A tükörszók is a teljes vagy részleges kétnyelvűség természetes velejárói, akárcsak a tükörjelentések. Idegenszerűségüket a kárpátaljai magyar bilingvis beszélők az orosz/ukrán nyelvből ismert képzet és a magyar elemek miatt nem érzik. Jó néhány tükörkifejezés él a kárpátaljai regionális magyar köznyelvben. Például:

a szocializmus országai = szocialista országok
orosz eredeti: страны социализма
(telefonon) csenget = telefonál
orosz eredeti: звонит по телефону
cseréli a pénzt = váltja a pénzt
orosz eredeti: меняет деньи
dolgozik a lift = működik a lift
orosz eredeti: работает лифт
dolgozik a bolt = nyitva van
orosz eredeti: работает магазин
leadja a vizsgát = leteszi a vizsgát
orosz eredeti: сдаёт экзамен
fogadja a vizsgát = vizsgáztat
orosz eredeti: приниимает экзамен
leestem = elestem
orosz eredeti: упал
ránősült = feleségül vette
orosz eredeti: женился на ней
kitratni az újságot = előfizetni
orosz eredeti: выписать газету

b) Morfologikus hatás

Az átvett kölcsönszók általános elterjedésének egyik előfeltétele, hogy alaktanilag beépüljenek a magyar nyelvtani rendszerbe. Ha megvizsgáljuk a kárpátaljai regionális magyar köznyelv kölcsönszóit, megállapíthatjuk, hogy használatuk a magyar nyelv törvényszerűségeinek megfelelően történik. Mindegyik toldalékolható, mondatba foglalható, a

toldalékok a magyar hangrendi harmóniának megfelelően illeszkednek a tőhöz. Például (a példamondatok az élőbeszédből valók):

Illativusi rag:
Megyek a szágyik*ba* a gyerekért. [= óvodába]
Inessivusi rag:
A bolnyic*ában* voltam [= kórházban]
Elativusi rag:
A bányá*ból* jövök. [= fürdőből]
Accusativusi rag:
Olvastam az objavlenyijé*t*. [= hirdetményt]
Delativusi rag:
Az otpuszk*ról* beszélgettünk [= szabadságról]
Terminativusi rag:
A gasztronóm*ig* menjen, ott forduljon jobbra. [= élelmiszerboltig]
Allativusi rag:
Hozzászóltam a doklád*hoz*. [= beszámolóhoz]

A kölcsönszók olyannyira beépültek szókincsünkbe, hogy új szavak alapjául is szolgálhatnak. Például:

Kölcsönszó + denominális nomenképző:
pápka + s = *pápkás* [irattartó – s]
májka + cska = *májkácska* [trikó – cska]
bánka + nyi = *bánkányi* [befőttes üveg – nyi]
Kölcsönszó + deverbális nomenképző:
migál + ó = *migáló* [villog – ó]
misál + ás = *misálás* [zavar – ás]
remontol + va = *remontolva* [javít – va]
Kölcsönszó + denominális verbumképző:
szekretár + kodik = *szekretárkodik* [titkár – kodik]
bazár + l = *bazárol* [piac – ol]
Kölcsönszó + deverbális verbumképző:
sztogramoz(ik) + gat = *sztogramozgat* [deciz – get]
zapiszál + tat = *zapiszáltat* [beír – at]
oformjál + hat = *oformjálhat* [megszövegez – het]

Az oroszból átvett névszók általában változatlan alakban épülnek be nyelvünkbe (сетка – *szetka*; майка – *májka*), ezzel szemben az igék jellemzően már az átvételkor magyar igeképzőt, illetve személyragot kapnak, és a későbbiekben a már eleve magyar toldalékkal ellátott igét toldalékoljuk tovább (мешает– *misál*; гуляет – *gulyálok, sétálok*).

Az oroszból/ukránból átvett igékhez igekötő is járulhat:
megremontol = megjavít,
bemisál = közbejön vmi zavaró.

Bizonyos esetekben, amikor az átadó nyelv (második nyelv) és az átvevő nyelv (anyanyelv) lexikájában egyaránt (és egyazon jelentésben) használatos egy-egy mindkét nyelvben idegen eredetű szó, az átvevő nyelv (esetünkben nyelvváltozat) a bilingvizmus hatására nem az idegen szónak az anyanyelvben megrögződött formáját használja, hanem analóg módon a második nyelvben meghonosodott alakot veszi át. Ilyenkor a szláv nyelvtörvényeknek megfelelően a szóvégi latin szuffixum lekopik, így sajátos szóalakváltozatok jönnek létre. Például (a példamondatok az élőbeszédből valók):

diploma helyett – *diplom*
[A végzősök megkapták a *diplomot*.]
infarktus helyett – *infarkt*
[Józsi bácsi tegnap *infarktot* kapott.]
agronómus helyett – *agronóm*
[A szomszédom az új *agronóm* a kolhozban.]
szeminárium helyett – *szeminár*
[Holnap *szemináru*nk lesz orosz nyelvből.]
dokumentum helyett – *dokument*
[Te már beadtad a *dokumenteket*?] stb.

Néha az analógia fordítva is hat. Például az orosz nyelv az utcaneveket birtokjelezi: *ul. Kirova*, vagy ami minden településen volt, *ul. Lenina*, vagyis *Kirov utcája*, *Lenin utcája*. Ezért a kárpátaljai magyar bilingvis beszélők nagy részénél a fentiek analógiájára nem *Kirov út* és *Lenin út*, hanem *Kirova utca* és *Lenina utca* fordul elő.

A bilingvis környezet jelentős hatást gyakorol a kárpátaljai magyar regionális nyelvváltozat hangállományára, fonetikai rendszerére és a

beszélők mondatszerkesztésére. Megfigyelhető például a hosszú magánhangzók és mássalhangzók kopása, illetve rövidülése, az idegen hatásra kialakuló fonémavariánsok, a szabad hangsúly megjelenése a magyar kötött hangsúllyal szemben stb.

A magyarban az igei személyragok utalnak a cselekvő személyére és számára, ezért névmásokkal történő hangsúlyozásukra általában nincs szükség. Az orosz nyelvben nincs meg ez a sajátosság, ezért a kárpátaljai magyar beszédre jellemző a névmások túlzott és indokolatlan használata is.

B) Belső hatás

A kétnyelvűség pszichikailag is hatást gyakorol a bilingvis közösségre. Ha például a bilingvis beszélő kétnyelvű társaságban egy olyan történetet ad elő, amelynek szereplői nem az adott társaság anyanyelvén, hanem második nyelvén érintkeztek egymással, és a mesélő meggyőzőbbé, hitelesebbé akarja tenni előadását, ezt gyakran nyelvváltással éri el (vö. Lanstyák 1992:41: „ha egy adatközlő egy történet színes előadására törekszik, előfordulhat, hogy a történetben elhangzott párbeszédek idézésekor a szereplők hanghordozását, kiejtését, szóválasztását is utánozza. A kétnyelvűek esetében ez nyelvváltással is járhat, ha a párbeszédek más nyelven hangzottak el, mint az elbeszélés nyelve." Szintén a kétnyelvűség hatásának tudható be, hogy hivatalos helyen vagy ismeretlen személy megszólításakor általában az orosz/ukrán nyelvet használják a kárpátaljai magyar beszélők.

7. A független Ukrajna kikiáltása óta az ukrán a hivatalos államnyelv Kárpátalján. Hogy az ukránság hatalmi helyzetbe kerülése és az ukrán államnyelvvé való emelkedése milyen presztízs-eltolódásokat idéz elő az ukrán és az orosz nyelv között, s ez milyen hatással lesz majd a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségére, nem tudjuk. Ez talán egy újabb tanulmány témája lesz. Az azonban figyelemre méltó, hogy vannak olyan kölcsönszóink, amelyek orosz és ukrán alakja egyaránt használatos a kárpátaljai magyar kétnyelvű beszélők körében. Pl. *vedomoszty* [orosz] – *vidomoszty* [ukrán] = kimutatás, *zajavlenyije* [orosz] – *zajáva* [ukrán] = kérvény, *sztolova* [orosz] – *jidálnya* [ukrán] = étkezde.

Vachek (1964) \ Бахек, Й. Лингвистический словарь Пражской школы. Москва.

Vinogradov (1953) \ Виноградов, В. В. О некоторых вопросах русской исторической лексикологии. Известия АН СССР. ОЛЯ. N. 3. Москва.

Zsluktenko (1966) \ Жлуктенко,Ю.О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики. Київ.

Lizanec (1970–76) \ Лизанець, П.М. Атллас лексических мадаризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області. УРСР. Т. I–III. Будапешт —Ужгород.

Lizanec (1976) \ Лизанець, П.М. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско–украинские межьязыковые связи. Издательсво АН Венгрии. Будапешт.

Lizanec (1983) \ Лизанець, П.М. Лексичні паралелізми в українських говорах Закарпаття. (На матеріалі I тому атласу) Структура і Розвиток українських говорів на сучасному етапі. Тези доповідей і повідомлень. Житомир.

Szemcsinszkij (1974) \ Семчинський, С.В. Семантична інтерференція мов. Київ.

Sapir (1938) \ Сепир, Э. Язык. Введение в изучение речи. Москва—Лнинград.

Ufimceva (1962) \ Уфимцева,А.А. Опыт изучения лексики как системы. Москва.

Ciplenkova (1963) \ Ципленкова, Л.Х. К проблеме взаимоотношения языков. Учение записки Адыгейко го пединститута. Вып.. N 3. Майкоп.

Scserba (1940) \ Щерба, Л.В. Опыт общей теории лексикографии. Известия АН СССР. ОЛЯ. N 3. Москва.

Nagydobrony helye a kárpátaljai magyar nyelvjárások rendszerében

BALOGH LAJOS – DEBRECENI ANIKÓ

1. Nem nagyon van példa a nyelvjárási szakirodalomban arra, hogy egyetlen település rendszertani hovatartozásával önálló cikk, tanulmány keretében foglalkoznának a kutatók. A tájnyelvi sajátságokat őrző falvaink túlnyomó többsége ugyanis szervesen illeszkedik a környezetéhez, sem hangtani, sem lexikális, sem pedig egyéb más grammatikai tekintetben nem tér el lényegesen a szomszédos területektől, ezért nagyobb nehézség nélkül besorolható a főbb nyelvjárástípusok valamelyik csoportjába. Különösen érvényes ez a megállapítás a nyelvterület peremén levő településekre, azokra a részekre, ahol a lakosság a történelem viharos évszázadai során sem cserélődött ki, ahol a kontinuitást még a legnagyobb megrázkódtatást előidéző 150 éves török uralom sem zavarta meg.

Persze vannak kivételek, nyelvjárásszigetek, főleg a déli, *ő*-ző területen, ahol a török hódoltság után, a XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben az elpusztult lakosság helyén nemcsak németek és szlovákok kerestek maguknak új hazát, hanem felvidéki és dunántúli magyarok is jelentős számban telepedtek le. Ezzel a migrációval részletesen foglalkozott a történeti és a nyelvészeti szakirodalom. Az esetek egy részében levéltári dokumentumok is rendelkezésünkre állnak, amelyekből egészen pontosan rekonstruálni lehet az eseményeket. Többek között azt a nyelvészeti szempontból talán leglényegesebb kérdést is tisztázni tudjuk, hogy a betelepült lakosság honnan érkezett az új helyére, tömeges vagy szórványos áttelepülésről van-e szó, és ennek függvényében milyen tájnyelvi sajátságokat hoztak magukkal. Csak példaként említjük a még ma is eléggé markánsan kirajzolódó dél-alföldi palóc nyelvjárásszigeteket (pl. Kiskundorozsma) és ugyancsak az Alföldön a dunántúlias nyelvi sajátságokat őrző településeket (pl. Szentetornya).

Jóval ritkább azoknak a nyelvjárásszigeteknek a száma, amelyek az említetteknél korábban keletkeztek, nem a törökök által megszállt területeken találhatók, eredetük a XV., XVI. századra vagy még annál is előbbre vezethető vissza. A régebbi eredetű nyelvjárásszigetek esetében a nyelvi hovatartozást és keletkezésük okának földerítését több tényező is hátráltatja.

Külső tényezőként említhetjük azt, hogy minél régebben történt a lakosságcsere, az áttelepülés, annál kevesebb az esély arra, hogy maradtak ránk történeti dokumentumok a migráció pontos nyomon követésére. Persze, ez a szempont az oknyomozás során csak akkor merülhet föl, ha eleve föltételezzük, hogy a nyelvi elszigetelődés az adott településen a lakosság kontinuitásának megszakadásával következett be. Elvileg ugyanis fönnáll a lehetősége annak, hogy nyelvjárásszigetet megőrzött archaizmusként is keletkezhet.

A nyelvtörténeti kutatások többféleképpen magyarázzák a nyelvi változásokat. A hangváltozások területi terjedésének útjába néha akadályok gördülnek, amelyek meggátolják azt, hogy új alakváltozatok váljanak uralkodóvá. Akárcsak egyetlen településen is hosszú időn át konzerválódnak a régi formák, így egy szűkebb régió elszigetelődik, a környezetéből kiemelkedve archaikussá válik. Ez persze ritkább, de nem kizárható oka még ma is létező nyelvjárásszigetek elkülönülésének.

A korai keletkezésű nyelvjárásszigetek esetében azzal a tényezővel is számolnunk kell, hogy az idő előrehaladtával egyre nagyobb mértékben érvényesül az asszimiláció, elmosódnak a különbségek, fokozatosan kiegyenlítődnek a nyelvi eltérések. Nehéz lenne választ adni arra a kérdésre, hogy mennyi idő kell a teljes azonosuláshoz. Ez természetesen függ a betelepült népcsoport nagyságától, etnikai szokásaitól, milyen mértékben nyitott a környezetével szemben házassági és egyéb más interkulturális kapcsolatok tekintetében. Mindehhez hozzájárul még napjainkban a nyelvjárások általános érvényű háttérbe szorulása a köznyelvi vagy a regionális köznyelvi norma gyors térhódítása következtében. Ezzel magyarázható, hogy például a még csak alig kétévszázados múltra visszatekintő dél-alföldi palóc nyelvjárásszigetek is eltűnőben vannak, erős asszimilációt mutatnak nagyobb részben a köz-

nyelv, kisebb részben a környezeti nyelvjárás irányába. (Az itt vázolt kérdéseket kimerítően tárgyalja Szabó József 1990.)

2. A kissé hosszúra nyúlt bevezetőt tulajdonképpen az indokolja, hogy Nagydobrony, amelynek helyét keressük a kárpátaljai magyar nyelvjárások rendszerében, nyelvileg és az etnikai szokásokat illetően is eléggé markánsan különbözik a környezetétől, a Csap és Munkács között elterülő régió magyar nyelvjárási sajátságaitól. Talány és mindmáig megfejtetlen kérdés, hogy mi az oka ennek az elkülönülésnek. Nyelvi kövületként archaikus sajátságokat őrzött-e meg egészen napjainkig, vagy pedig tényleg a történelme során történt valami olyan változás a lakosság összetételében, amely a jelenlegi állapot kialakulásához vezetett. Az elkülönülés tényére kisebb utalások formájában már korábban is felfigyeltek (Horváth 1976:16), mi magunk is egy rövid cikkben fejtegettük azt, hogy valóban palóc-e a dobronyi nyelvjárás, és ha igen, akkor melyik palóc nyelvjárástípussal rokonítható (Balogh 1991).

Hogy most mégegyszer visszatérünk erre a témára, annak az az oka, hogy a közelmúltban jelent meg Móricz Kálmán monográfiája Nagydobronyról, amelyben történeti dokumentumokat tárt fel a település múltjáról, olyanokat is, amelyek bizonyító erejűek lehetnek a nyelvi elszigetelődés kialakulása szempontjából (Móricz 1993). Lássuk először röviden a nyelvi tényeket, a nagydobronyi nyelvjárás főbb sajátságait, és azután újra visszatérünk az említett monográfiához.

Hangtani téren legszembetűnőbb a rövid illabiális *à* általános elterjedtsége: *fokozàtosàbbàn, csintàlàn, àsztàt* stb. Móricz azt írja, hogy ezzel párhuzamosan a köznyelvi *á*-t is „minden helyzetben a hosszú labiális *ā* váltja fel: *párna: pārnà, ház: hāz, láda: lādà* stb." (Móricz 1993:278). Kétségtelenül ez különíti el legélesebben a nagydobronyiak beszédét a környezető településekétől, és erre alapozva merül föl az a föltételezés is, hogy palóc vagy palócos típusú nyelvjárással van-e dolgunk. Az archaikus kiejtésben gyakoriak a záródó kettőshangzók, főként a hosszú *ó* helyén: *vao̯t, jao̯, fö̯ü̯det*. A zárt *ë* valószínűleg nem önálló fonéma, de az etimologikus zárt *ë*-k realizációi többnyire zártabbak: *nę̆m, nę̆hez, fę̆lszą̆bą̆dúlą̆s, értéktę̆lę̆nségę̆, ténylę̆g, ëggyüvë* stb. Nekünk kevés adatunk van rá, de

Móricz szerint domináns jegye a nyelvjárásnak az *t*-zés: *szíp*, *kíp*, *kík*, *verís*, *kerítís*, *írik* stb.; és röviden ejtik a felső nyelvállású hosszú magánhangzókat is: *viz*, *kut*, *tüz*, *ut*, *tiz* stb. (Móricz 1993:279). A *-k* többes jel és a birtokos személyragok után *-t* tárgyrag középzárt kötőhangzóval kapcsolódik: *màrkokot*, *màgunkot*, *másikot*, *kęzünköt*. Ugyancsak középzárt formában illeszkedik az *-s* képzős melléknevekhez a módhatározó ragja: *màgyàroson*, *tęjfélësën*, *turóson*, *mákoson*, *dijóson*.

Az alaktan körében különösen a névszótövek rendszere tart számot érdeklődésre, mert az időtartamváltó többtagú tövek alapalakjában is rövid magánhangzót találunk: *tehen, keves, nehez, szemet*; illetőleg az *r, l,* és a *j* nyújtó hatása miatt: *levēl, egēr, szekēr*. Még néhány karakterisztikus mondattani jelenségre hívjuk fel a figyelmet. A kettős tagadás esetével találkozunk a *se nem* tagadószók összekapcsolásával: *véce së nëm vòlt*; *ëty székhësz sosë nëm ültünk*. Különféle szintaktikai szerkezetekben gyakori az egyeztetés hiánya: *à rongyok mąr készęn vàn à pokrócnàk; vàn is tàlą̀m mindën falunàk különlęgęs | szokąsài.*

3. Annak a kérdésnek a taglalásától most itt eltekintünk, hogy a hangtani, alaktani és mondattani sajátságok milyen mértékben illeszkednek a palóc nyelvjárástípusok rendszeréhez, hogy valóban palóc-e a nagydobronyi nyelvjárás, és ha igen, akkor melyik típusával mutat közelebbi rokonságot. Inkább arra keressük a választ, hogy Nagydobrony történetében találhatók-e olyan események, amelyek a falu lakosságának teljes pusztulásához vezettek, amelynek következtében esetleg fölmerült az újratelepítés lehetősége, és ezáltal egy palócos típusú nyelvjárás szigetszerű megjelenése Kárpátalján.

Móricz Kálmán főként Lehoczky, Haraszy és Győrffy munkái nyomán a kezdetektől a Rákóczi szabadságharcig terjedő időszakot is tárgyalja, és megállapítja, hogy 1248-ból származik az az okirat, amely először használja a falu nevét *Dobron* alakban. Ennek hitelességét ugyan Györffy megkérdőjelezi, de annak a határleírásnak a valódiságához már nem fér kétség, amely 1270-ben keletkezett, és benne a falu neve is olvasható ugyancsak *Dobron* alakban (Móricz 1993:17). Kiss Lajos szótára is 1270-re teszi a *Dobron* név előfordulását (Kiss

1988:182). Tehát a falu létezése a XIII. században már történeti ténynek vehető.

Arra is vannak adatok, hogy 1241-ben a tatárok a környéken nagy pusztítást végeztek, és feltehetően ennek Dobrony is áldozatául esett. Néhány évszázaddal később, 1566-ban a Tokaj környékén harcoló krími tatárok Nagyvárad felé visszavonulóban Csomonyát, Bátyút és Szernyét elpusztították, lehetséges, hogy hasonló sorsra jutott Nagydobrony is. 1657-ben pedig lengyel szabadcsapatok törtek be Rákóczi magyarországi birtokaira, és sok falut porrá égettek. Nagydobrony is Rákóczi–birtok volt akkor (Móricz 1993:19).

Oknyomozásunkat most egy másik vonalon folytatva, nézzük meg a faluban található családneveket, ezek milyen tanulsággal szolgálnak a lakosság kontinuitását illetően. Ma a legelterjedtebb nevek a következők: *Szanyi* (12%) *Hidi* (9%), *Molnár* (7%), *Balogh* (7%), *Katona* (7%). A falu 1775. évi urbáriuma 77 családnevet tartalmaz, ezek közül a leggyakoribbak: *Szanyi* (19%), *Molnár* (11%), *Bíró* (9%), *Hidi* (5%). A legrégibb névjegyzék 1647–1648-ból való. Ekkor is a leggyakoribb a *Szanyi*, de előfordul benne *Bíró* és *Hidi* név is (Móricz 1993:262–265).

Távol áll tőlünk, hogy matematikai számítások segítségével próbáljuk eldönteni, Nagydobrony lakossága milyen régi. A személynevek viszont eléggé egyértelműen azt bizonyítják, hogy a jelenlegi családok számottevő részének ősei már a XVII. században is itt éltek. Megalapozott tehát az a következtetésünk, hogy ha valóban nyelvjárásszigetnek tekintjük Nagydobronyt, akkor az korai keletkezésű. Jóval korábban mehetett végbe itt valamiféle lakosságcsere, mint az Alföldön, a török hódoltság után. Hogy mikor? Erre nehéz választ adni. Talán a tatárjárás után? De akkor ennyi évszázad múltával miért nem asszimilálódott a környezetéhez? Vagy 1566 után, amikor a krími tatárok pusztítottak? Sok a kérdőjel.

IRODALOM

Bakó Ferenc szerk. (1989). *Palócok I. Kutatástörténet, föld és nép.* Eger.

Balogh Lajos (1991). Palócok a Kárpátalján? In: Hajdú – Kiss (1991:63–66).

Győrffy György (1966). *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest.

Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk. (1991). *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest: ELTE.

Haraszy Károly szerk. (1931). *Az ungi református egyházmegye.* Nagykapos.

Horváth Katalin (1976). *A kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzórendszere.* Uzshorod.

Kiss Lajos (1988). *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Lehoczky Tivadar (1881–1882). *Beregvármegye monographiája.* Ungvár.

Móricz Kálmán (1993). *Nagydobrony.* Hatodik Síp Alapítvány. (Nincs föltüntetve, hogy hol jelent meg.)

Szabó József (1990). *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek.* Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.

FÜGGELÉK

Szövegmutatvány Nagydobronyból

– [Elkezdjük a beszélgetést, tessék elmondani, hogy a paprikával milyen munkák vannak, ahogy ...]

– H ... à papriká̯ ...

– [... a mag beszerzésétől kezdve végig.]

— Ígën. | Ȧ pȧpriká̯val nȧgyon sok munkȧ vȧn, | me̯r mā̯r mëk kël kē̯zdē̯ni fe̯bruār közepén. || Fe̯bruār köze̯pén ȧ mȧgot kicsirásztȧssuk, | ȧz be̯le̯ke̯rül hā̯rom, négy nȧbbȧ, | ȧttú fük, hoty hol tā̯roljuk ȧ pȧprikȧmȧgot. | Ȧ csirā̯zā̯sa, hogy ȧnnyi idő ȧlȧt`. | S ȧsztȧ̯n | ȧ mȧkfőde̯t bë̯ kë̯l hozni, || h ...ȧkinëk nincsë̯n külö̯h he̯jiség,

Vachek (1964) \ Бахек, Й. Лингвистический словарь Пражской школы. Москва.

Vinogradov (1953) \ Виноградов, В. В. О некоторых вопросах русской исторической лексикологии. Известия АН СССР. ОЛЯ. N. 3. Москва.

Zsluktenko (1966) \ Жлуктенко,Ю.О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики. Київ.

Lizanec (1970–76) \ Лизанець, П.М. Атллас лексических мадаризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області. УРСР. Т. I–III. Будапешт —Ужгород.

Lizanec (1976) \ Лизанець, П.М. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско–украинские межьязыковые связи. Издательсво АН Венгрии. Будапешт.

Lizanec (1983) \ Лизанець, П.М. Лексичні паралелізми в українських говорах Закарпаття. (На матеріалі I тому атласу) Структура і Розвиток українських говорів на сучасному етапі. Тези доповідей і повідомлень. Житомир.

Szemcsinszkij (1974) \ Семчинський, С.В. Семантична інтерференція мов. Київ.

Sapir (1938) \ Сепир, Э. Язык. Введение в изучение речи. Москва—Лнинград.

Ufimceva (1962) \ Уфимцева,А.А. Опыт изучения лексики как системы. Москва.

Ciplenkova (1963) \ Ципленкова, Л.Х. К проблеме взаимоотношения языков. Учение записки Адыгейко го пединститута. Вып.. N 3. Майкоп.

Scserba (1940) \ Щерба, Л.В. Опыт общей теории лексикографии. Известия АН СССР. ОЛЯ. N 3. Москва.

Nagydobrony helye a kárpátaljai magyar nyelvjárások rendszerében

BALOGH LAJOS – DEBRECENI ANIKÓ

1. Nem nagyon van példa a nyelvjárási szakirodalomban arra, hogy egyetlen település rendszertani hovatartozásával önálló cikk, tanulmány keretében foglalkoznának a kutatók. A tájnyelvi sajátságokat őrző falvaink túlnyomó többsége ugyanis szervesen illeszkedik a környezetéhez, sem hangtani, sem lexikális, sem pedig egyéb más grammatikai tekintetben nem tér el lényegesen a szomszédos területektől, ezért nagyobb nehézség nélkül besorolható a főbb nyelvjárástípusok valamelyik csoportjába. Különösen érvényes ez a megállapítás a nyelvterület peremén levő településekre, azokra a részekre, ahol a lakosság a történelem viharos évszázadai során sem cserélődött ki, ahol a kontinuitást még a legnagyobb megrázkódtatást előidéző 150 éves török uralom sem zavarta meg.

Persze vannak kivételek, nyelvjárásszigetek, főleg a déli, *ő*-ző területen, ahol a török hódoltság után, a XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben az elpusztult lakosság helyén nemcsak németek és szlovákok kerestek maguknak új hazát, hanem felvidéki és dunántúli magyarok is jelentős számban telepedtek le. Ezzel a migrációval részletesen foglalkozott a történeti és a nyelvészeti szakirodalom. Az esetek egy részében levéltári dokumentumok is rendelkezésünkre állnak, amelyekből egészen pontosan rekonstruálni lehet az eseményeket. Többek között azt a nyelvészeti szempontból talán leglényegesebb kérdést is tisztázni tudjuk, hogy a betelepült lakosság honnan érkezett az új helyére, tömeges vagy szórványos áttelepülésről van-e szó, és ennek függvényében milyen tájnyelvi sajátságokat hoztak magukkal. Csak példaként említjük a még ma is eléggé markánsan kirajzolódó dél-alföldi palóc nyelvjárásszigeteket (pl. Kiskundorozsma) és ugyancsak az Alföldön a dunántúlias nyelvi sajátságokat őrző településeket (pl. Szentetornya).

Jóval ritkább azoknak a nyelvjárásszigeteknek a száma, amelyek az említetteknél korábban keletkeztek, nem a törökök által megszállt területeken találhatók, eredetük a XV., XVI. századra vagy még annál is előbbre vezethető vissza. A régebbi eredetű nyelvjárásszigetek esetében a nyelvi hovatartozást és keletkezésük okának földerítését több tényező is hátráltatja.

Külső tényezőként említhetjük azt, hogy minél régebben történt a lakosságcsere, az áttelepülés, annál kevesebb az esély arra, hogy maradtak ránk történeti dokumentumok a migráció pontos nyomon követésére. Persze, ez a szempont az oknyomozás során csak akkor merülhet föl, ha eleve föltételezzük, hogy a nyelvi elszigetelődés az adott településen a lakosság kontinuitásának megszakadásával következett be. Elvileg ugyanis fönnáll a lehetősége annak, hogy nyelvjárásszigetet megőrzött archaizmusként is keletkezhet.

A nyelvtörténeti kutatások többféleképpen magyarázzák a nyelvi változásokat. A hangváltozások területi terjedésének útjába néha akadályok gördülnek, amelyek meggátolják azt, hogy új alakváltozatok váljanak uralkodóvá. Akárcsak egyetlen településen is hosszú időn át konzerválódnak a régi formák, így egy szűkebb régió elszigetelődik, a környezetéből kiemelkedve archaikussá válik. Ez persze ritkább, de nem kizárható oka még ma is létező nyelvjárásszigetek elkülönülésének.

A korai keletkezésű nyelvjárásszigetek esetében azzal a tényezővel is számolnunk kell, hogy az idő előrehaladtával egyre nagyobb mértékben érvényesül az asszimiláció, elmosódnak a különbségek, fokozatosan kiegyenlítődnek a nyelvi eltérések. Nehéz lenne választ adni arra a kérdésre, hogy mennyi idő kell a teljes azonosuláshoz. Ez természetesen függ a betelepült népcsoport nagyságától, etnikai szokásaitól, milyen mértékben nyitott a környezetével szemben házassági és egyéb más interkulturális kapcsolatok tekintetében. Mindehhez hozzájárul még napjainkban a nyelvjárások általános érvényű háttérbe szorulása a köznyelvi vagy a regionális köznyelvi norma gyors térhódítása következtében. Ezzel magyarázható, hogy például a még csak alig kétévszázados múltra visszatekintő dél-alföldi palóc nyelvjárásszigetek is eltűnőben vannak, erős asszimilációt mutatnak nagyobb részben a köz-

nyelv, kisebb részben a környezeti nyelvjárás irányába. (Az itt vázolt kérdéseket kimerítően tárgyalja Szabó József 1990.)

2. A kissé hosszúra nyúlt bevezetőt tulajdonképpen az indokolja, hogy Nagydobrony, amelynek helyét keressük a kárpátaljai magyar nyelvjárások rendszerében, nyelvileg és az etnikai szokásokat illetően is eléggé markánsan különbözik a környezetétől, a Csap és Munkács között elterülő régió magyar nyelvjárási sajátságaitól. Talány és mindmáig megfejtetlen kérdés, hogy mi az oka ennek az elkülönülésnek. Nyelvi kövületként archaikus sajátságokat őrzött-e meg egészen napjainkig, vagy pedig tényleg a történelme során történt valami olyan változás a lakosság összetételében, amely a jelenlegi állapot kialakulásához vezetett. Az elkülönülés tényére kisebb utalások formájában már korábban is felfigyeltek (Horváth 1976:16), mi magunk is egy rövid cikkben fejtegettük azt, hogy valóban palóc-e a dobronyi nyelvjárás, és ha igen, akkor melyik palóc nyelvjárástípussal rokonítható (Balogh 1991).

Hogy most mégegyszer visszatérünk erre a témára, annak az az oka, hogy a közelmúltban jelent meg Móricz Kálmán monográfiája Nagydobronyról, amelyben történeti dokumentumokat tárt fel a település múltjáról, olyanokat is, amelyek bizonyító erejűek lehetnek a nyelvi elszigetelődés kialakulása szempontjából (Móricz 1993). Lássuk először röviden a nyelvi tényeket, a nagydobronyi nyelvjárás főbb sajátságait, és azután újra visszatérünk az említett monográfiához.

Hangtani téren legszembetűnőbb a rövid illabiális *ȧ* általános elterjedtsége: *fokozȧtosȧbbȧn*, *csintȧlȧn*, *ȧsztȧt* stb. Móricz azt írja, hogy ezzel párhuzamosan a köznyelvi *á*-t is „minden helyzetben a hosszú labiális *ā* váltja fel: *párma*: *pārmȧ*, *ház*: *hāz*, *láda*: *lādȧ* stb." (Móricz 1993:278). Kétségtelenül ez különíti el legélesebben a nagydobronyiak beszédét a környezető településekétől, és erre alapozva merül föl az a föltételezés is, hogy palóc vagy palócos típusú nyelvjárással van-e dolgunk. Az archaikus kiejtésben gyakoriak a záródó kettőshangzók, főként a hosszú *ó* helyén: *vao̯t*, *jao̯*, *fő*^{ü}*det*. A zárt *ë* valószínűleg nem önálló fonéma, de az etimologikus zárt *ë*-k realizációi többnyire zártabbak: *nęm*, *nęhez*, *fęlszą̈bą̈dúlą̈s*, *értéktęlęnségę*, *ténylęg*, *ëggyüvë* stb. Nekünk kevés adatunk van rá, de

Móricz szerint domináns jegye a nyelvjárásnak az *t*-zés: *szíp, kíp, kík, verís, kerítís, írik* stb.; és röviden ejtik a felső nyelvállású hosszú magánhangzókat is: *viz, kut, tüz, ut, tiz* stb. (Móricz 1993:279). A *-k* többes jel és a birtokos személyragok után *-t* tárgyrag középzárt kötőhangzóval kapcsolódik: *màrkokot, màgunkot, másikot, kęzünköt.* Ugyancsak középzárt formában illeszkedik az *-s* képzős melléknevekhez a módhatározó ragja: *màgyàroson, tęjfëlësën, turóson, mákoson, dijóson.*

Az alaktan körében különösen a névszótövek rendszere tart számot érdeklődésre, mert az időtartamváltó többtagú tövek alapalakjában is rövid magánhangzót találunk: *tehen, keves, nehez, szemet*; illetőleg az *r, l,* és a *j* nyújtó hatása miatt: *levēl, egēr, szekēr.* Még néhány karakterisztikus mondattani jelenségre hívjuk fel a figyelmet. A kettős tagadás esetével találkozunk a *se nem* tagadószók összekapcsolásával: *véce së nëm vòlt*; *ëty székhësz sosë nëm ültünk.* Különféle szintaktikai szerkezetekben gyakori az egyeztetés hiánya: *à rongyok mąr készęn vàn à pokrócnàk; vàn is tàlą̀m mindën falunàk különlëgęs | szokąsài.*

3. Annak a kérdésnek a taglalásától most itt eltekintünk, hogy a hangtani, alaktani és mondattani sajátságok milyen mértékben illeszkednek a palóc nyelvjárástípusok rendszeréhez, hogy valóban palóc-e a nagydobronyi nyelvjárás, és ha igen, akkor melyik típusával mutat közelebbi rokonságot. Inkább arra keressük a választ, hogy Nagydobrony történetében találhatók-e olyan események, amelyek a falu lakosságának teljes pusztulásához vezettek, amelynek következtében esetleg fölmerült az újratelepítés lehetősége, és ezáltal egy palócos típusú nyelvjárás szigetszerű megjelenése Kárpátalján.

Móricz Kálmán főként Lehoczky, Haraszy és Győrffy munkái nyomán a kezdetektől a Rákóczi szabadságharcig terjedő időszakot is tárgyalja, és megállapítja, hogy 1248-ból származik az az okirat, amely először használja a falu nevét *Dobron* alakban. Ennek hitelességét ugyan Györffy megkérdőjelezi, de annak a határleírásnak a valódiságához már nem fér kétség, amely 1270-ben keletkezett, és benne a falu neve is olvasható ugyancsak *Dobron* alakban (Móricz 1993:17). Kiss Lajos szótára is 1270-re teszi a *Dobron* név előfordulását (Kiss

1988:182). Tehát a falu létezése a XIII. században már történeti ténynek vehető.

Arra is vannak adatok, hogy 1241-ben a tatárok a környéken nagy pusztítást végeztek, és feltehetően ennek Dobrony is áldozatául esett. Néhány évszázaddal később, 1566-ban a Tokaj környékén harcoló krími tatárok Nagyvárad felé visszavonulóban Csomonyát, Bátyút és Szernyét elpusztították, lehetséges, hogy hasonló sorsra jutott Nagydobrony is. 1657-ben pedig lengyel szabadcsapatok törtek be Rákóczi magyarországi birtokaira, és sok falut porrá égettek. Nagydobrony is Rákóczi–birtok volt akkor (Móricz 1993:19).

Oknyomozásunkat most egy másik vonalon folytatva, nézzük meg a faluban található családneveket, ezek milyen tanulsággal szolgálnak a lakosság kontinuitását illetően. Ma a legelterjedtebb nevek a következők: *Szanyi* (12%) *Hidi* (9%), *Molnár* (7%), *Balogh* (7%), *Katona* (7%). A falu 1775. évi urbáriuma 77 családnevet tartalmaz, ezek közül a leggyakoribbak: *Szanyi* (19%), *Molnár* (11%), *Bíró* (9%), *Hidi* (5%). A legrégibb névjegyzék 1647–1648-ból való. Ekkor is a leggyakoribb a *Szanyi*, de előfordul benne *Bíró* és *Hidi* név is (Móricz 1993:262–265).

Távol áll tőlünk, hogy matematikai számítások segítségével próbáljuk eldönteni, Nagydobrony lakossága milyen régi. A személynevek viszont eléggé egyértelműen azt bizonyítják, hogy a jelenlegi családok számottevő részének ősei már a XVII. században is itt éltek. Megalapozott tehát az a következtetésünk, hogy ha valóban nyelvjárásszigetnek tekintjük Nagydobronyt, akkor az korai keletkezésű. Jóval korábban mehetett végbe itt valamiféle lakosságcsere, mint az Alföldön, a török hódoltság után. Hogy mikor? Erre nehéz választ adni. Talán a tatárjárás után? De akkor ennyi évszázad múltával miért nem asszimilálódott a környezetéhez? Vagy 1566 után, amikor a krími tatárok pusztítottak? Sok a kérdőjel.

IRODALOM

Bakó Ferenc szerk. (1989). *Palócok I. Kutatástörténet, föld és nép.* Eger.

Balogh Lajos (1991). Palócok a Kárpátalján? In: Hajdú – Kiss (1991:63–66).

Győrffy György (1966). *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest.

Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk. (1991). *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest: ELTE.

Haraszy Károly szerk. (1931). *Az ungi református egyházmegye.* Nagykapos.

Horváth Katalin (1976). *A kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzórendszere.* Uzshorod.

Kiss Lajos (1988). *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Lehoczky Tivadar (1881–1882). *Beregvármegye monographiája.* Ungvár.

Móricz Kálmán (1993). *Nagydobrony.* Hatodik Síp Alapítvány. (Nincs föltüntetve, hogy hol jelent meg.)

Szabó József (1990). *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek.* Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.

FÜGGELÉK

Szövegmutatvány Nagydobronyból

– [Elkezdjük a beszélgetést, tessék elmondani, hogy a paprikával milyen munkák vannak, ahogy ...]

– H ... à paprikǻ ...

– [... a mag beszerzésétől kezdve végig.]

— Ígën. | Ȧ pȧprikǻval nȧgyon sok munkȧ vȧn, | me̯r mā̯r mëk kël kē̯zdē̯ni fe̯bruār közepén. || Fe̯bruār köze̯pén ȧ mȧgot kicsirásztȧssuk, | ȧz be̯le̯ke̯rül hā̯rom, négy nȧbbȧ, | ȧttú fük, hoty hol tā̯roljuk ȧ pȧprikȧmȧgot. | Ȧ csirā̯zā̯sa, hogy ȧnnyi idő ȧlȧt`. | S ȧsztǻn | ȧ mȧkfőde̯t bë̯ kë̯l hozni, || h ...ȧkinëk nincsë̯n külö̯h he̯jiség,

szobàhőmérséklętrę, | mikor kicsirązik à màg, ęlvęssük. || Àsz kürűbęlől bęlękęrül három hędbe, | mig | mąr à kinti fàoliát męg lęhęt | csinąlni, || és àbbà fogjuk àsztàt kipikérozni. || Igy. | Nyolcor nyolc | cëntimętęrrę. || Ëz lęssz à koràji pàprikà. || Màjt késő$^{\ddot{U}B}$ | àsztàt mąr vęssük | mąrcius ut^{a}ójją́n | el à pàprikàmàgot, | àz à későbbi pàprikà, àmi à krumplit kiąssuk, | és utą̄nnà fogjuk kiültetni. | Junius ęlęjén. || És ą̀ttól kęzvę mindík fogjuk àsztàt ott | locsólgàtni, || évęntę nęm lęhęt mększą́molni hą̄ncor kàpą̄^{o}lni, męr àhą̄ncor locsójuk, | àsz mindik kàpą́lni kęl. || S utą́nnà osz jön | körülbęlő^{l} uty szęptęmbęr | ęlęjén | jön az éris, | àmi vàn ą̄ ... | krumpli utą́n. || És àkkòr | kivisz ... szóvàl àkkòr || fokozàtoson, || àhogy érik, uty szëggyük. | Męr nàgyom bëcsës mindën hüvę̆j, | mer ténylęg àbból élünk. (Szanyi Borbála, 62 éves)

Anyanyelv – idegen nyelv?

P. CSIGE KATALIN

A Kárpátalján kisebbségben élő magyarok évszázadok óta különböző (ukrán, szlovák, orosz) nyelven beszélő népek szomszédságában laknak. A földrajzi közelség, a gazdasági, politikai, kulturális kapcsolatok e nyelvek egymásra hatásával járnak, két- vagy többnyelvűség kialakulását is eredményezik. A térség nyelvi sokszínűségének elemzése, véleményem szerint, még korántsem teljes. A szakemberek eddig főleg a magyar–ukrán nyelvi kapcsolatokat vizsgálták (Lizanec 1970; Rot 1967:91, 1968, 1989; Udvari 1993 stb.). Feldolgozatlan viszont az 1945 után kialakult kétnyelvűség mibenléte. Nincs még egy olyan átfogó elemzés, amilyen például Lanstyák István A szlovák nyelv árnyékában című tanulmányában olvasható (1991:11–73). Csak az utóbbi években jelent meg néhány tanulmány, amely az orosz nyelv hatására mutat rá. Kótyuk István A kétnyelvűség és a kárpátaljai magyar köznyelv című tanulmányában (1991:66–69) a beszélt köznyelvben előforduló nyelvi jelenségeket (szókölcsönzés, makaronizmusok, tükörfordítás, stb.) veszi számba. Legutóbb Balogh Lajos két írásában találhatunk az orosz nyelv hatását tükröző anyagot (Balogh 1993a és 1993b).

A megnevezett tanulmányok, az 1990 óta gyűjtött anyagom és az eddigi vizsgálataim is azt bizonyítják, hogy az orosz nyelv hatása a beszélt és az írott nyelvben egyaránt tükröződik. Korábban a magyar nyelvű újságírók cikkeiben, interjúiban és olvasói levelekben előforduló russzicizmusokat elemeztem. Most pedig a fordítással bekerült anyagot vizsgálom a Kárpáti Igaz Szó (KIgSz. 1989-től), Ung-vidéki Hírek (U-v. H. 1993.) és a Kárpátaljai Ifjúság (KIfj. – 1993.) néhány száma alapján. A vizsgálat során figyelembe veszem Kontra Miklós példaadó tanulmányát (1982). Az össz-szövetségi, illetve köztársasági vonatkozású politikai eseményekről szóló cikkek, a különböző orosz nyelvű újságokból átvett írások tartalmának teljes és pontos visszaadása a magyar nyelv eszközeivel gyakran nehéz feladat elé állítja a

fordítót. Egyrészt azért, mert tipológiailag különböző nyelvekről van szó, másrészt a kétnyelvű környezetben élő újságíró, fordító gyakran maga sem tud szabadulni a forrásnyelv hatásától. Így a fordított szövegekben is előfordulnak alaki, szemantikai, grammatikai tükrözések.

1. LEXIKA

a) Kölcsönszavak

A fordításelmélet ekvivalens nélküli lexikai elemeknek nevezi azokat a szavakat, amelyek a célnyelvet beszélők számára ismeretlen dolgokat neveznek meg a forrásnyelvben használt alakjukban. A felsorolt szavak jelentését (később is) a Hadrovics–Gáldi szerkesztette Orosz–Magyar Szótár (1971. rövidítve Osz.) alapján adom meg, s a Magyar értelmező kéziszótárban (1972.) található magyar megfelelővel vetem egybe, mert egyetértek Kontra Miklós szetenderd értelmezésével (1982:77). A címszót a 'jelentés' követi, majd illusztráló mondatban szerepel a címszó, zárójelben pedig a forrást adom meg rövidítve.

lektórium Osz.: 'előadóterem, felolvasóterem'. „...szemináriumot tartottak Ungváron a TIT központi *lektóriumában*" (KIgSz. – 1989. okt. 4.). – ***profilaktórium*** Osz.: .....(profilaktórium). „A *profilaktórium* a járási kórház rehabilitációs részlegeként működik majd." (KIgSz. – 1990. aug. 11.) – ***kupon*** Osz.: 'szelvény, kupon'. „... csak *kuponokra* lehet vásárolni." (KIgSz. – 1991. febr. 10.). E köznevekhez hasonlóan transzliterációval kerülnek a fordított szövegekbe a tulajdonnevek, köztük a terjedelmes intézményneveket rövidítő mozaikszavak, amelyeket most csak egy példával illusztrálok (Intézménynevek Kárpátalján címmel olvasható tanulmányom a Névtani Értesítő [1993] 15. számában). „A Kárpátaljai Tejipari Termelési Egyesülés tavaly október végén szer-ződést kötött az *Ukrszilenergomontázs* Tröszt 542. sz. Szakosított Építő vállalattal." (U–v. H. – 1993. jan. 30.). E szavak természetesen nem szerepelnek az ÉKsz-ban.

b) Tükörjelentés

Az alábbi szavak megtalálhatók az ÉKsz-ban, de a jelentések nem egyeznek meg.

kabinet Osz.: 1. 'dolgozószoba' „ÉKsz.Ø: "lesz egy *kabinetem* ott, ahol az elnök dolgozik." (KIgSz.–1990. szept.7.); Osz.: 3. 'rendelő'. ÉKSz.Ø: „...megnyílt a fertőző bőr- és nemi betegségek *kabinetje*". (KIgSz. – 1989. szept. 28.); Osz.: 9. 'kormány' ÉKsz.Ø: 1. „Az Ukrajnai Miniszteri *Kabinetnek* az áremelkedésekkel kapcsolatban..." (KIgSz. – 1992. jan. 4.) – ***komisszió*** Osz.: 1. 'bizottság'. ÉKSz.Ø: 2. ritk. 'bizottság'. „Az ideológiai komisszió ülésén...„ (KIgSz. – 1989. nov. 15.). – ***lek-tor*** OSz.: 1. 'felolvasó, előadó'. ÉKsz.580. „...az SzKP KB ideológiai osztályának *lektora* tartott előadást." (KIgSz. – 1991. febr. 15.). – ***szeminá-rium*** Osz.: 2. (pol.i) szeminárium. ÉKsz.Ø: . „... ápr. 10–11-e között tudományos tanácskozó *szemináriumot* tartanak. (KIgSz.) – 1989. ápr. 6.)

A felsorolt szavak mindegyike nemzetközi szó, szemantikailag viszont nem ekvivalensek. A szövegben való előfordulás során tehát nem lehet mechanikusan átírni őket, mert a fentiekhez hasonló idegenszerűséget, értelmezési nehézséget okozhatnak. Az idegen szó jelentésének pontatlan ismerete az alábbi szövegben szereplő furcsa szókapcsolatot eredményez: „Javasolni kell a vállalatok ..., szervezetek, *kommersz struktúrák* ['kereskedelmi egységek], kis vállalatok vezetőinek." (U-v. H. – 1993. máj. 15.)

c) Tükörszavak

A tükörszavak szó szerinti fordítással átadott idegen nyelvi szavak. A szótári megfeleltetéssel viszont gyakran olyan szókapcsolatok születnek, amelyek a magyar nyelvben úgy nem használatosak. Itt most a szövegekben előforduló szókapcsolatokat csak a magyar megfelelővel adom meg.

gépi *felvértezettség* – 'gépi felszerelés'; *szociális/orvosi kiszolgálás* – 'ellátás'; szociális *védettség* – 'biztonság'; a postahivatal illetékes *részlege* – 'osztálya'; *grafikon szerint* szolgálgatni – 'ütemterv szerint'; *kibővül* a férőhelyek száma – 'nő, növekszik; magyar osztály *nyílt* – 'indult'; az ott tanuló gyerekek ...kénytelenek *foglalkozni* – 'tanulni'; Központi

Ellenőrző Bizottságának *összetételébe* – 'Bizottságába'. Néhány állandósult szókapcsolat esetében is előfordul tükörfordítás: *Semmi hasonló nincs* – 'szó sincs róla'; a *tűzhelytől kell kezdenünk* – 'a kályhától indulni'; *Mint két csepp víz* (cím) – '(Olyan egyformák,) mint két tojás; *homokot hordani a Szaharába* – 'Tiszába hord vizet'. E szócsoport a legnépesebb, s szinte minden szófajú szó megtalálható benne, rendszerezésüket később végzem el.

2. GRAMMATIKA

A tükörfordítás eredményeként forrásnyelvi grammatikai eszközök is tükröződnek a célnyelvi szövegben.

Az orosz egyeztetést tükrözi néhány többes számban álló főnév, mert a magyarban az általános névmások után a főnév egyes számban áll: „... az üzlet *többi dolgozói* (KIgSz. – 1990. aug. 29.); „...*az összes* választott tisztségviselő személyek (KIgSz. – 1990. aug. 18.).

Előfordul a névelő hiánya is: „... jóváhagyják a többször használatos kuponok kifizetésének és [a] kuponokért vásárolható árucikkek rendjéről szóló szabályzatot (KIgSz. – 1992. jan. 4.)

Fölösleges az igekötő használata az alábbi ige esetében, mert a magyarban eleve igekötős az idegen szó megfelelője: „... a határozati javaslatot *beregisztrált* [bejegyzett] csoport nyújtotta be" (KIgSz. – 1990. szept. 15.); „... anyakönyvi hivatal *regisztrálhatja be* [jegyezheti be] (KIg.Sz.– 1989. nov. 10.).

Az orosz nyelvben használatos vonzat szó szerinti fordítása is tapasztalható: „...fel kell *hatalmazni* az SZKP KB Politikai Bizottságát *azzal* [arra], hogy beregisztrálásra jelentse be ..." (KIgSz. – 1991. febr.7.)

A magyarban szokatlan igeneves szerkezetek is igen gyakran fordulnak elő:

„A történelem sohasem bocsátja meg nekünk, ha *megengedjük meghiúsítani* az átépítési folyamatokat (KIgSz. – 1989. dec. 3.); 39.350-en *számítanak kiutazni* Izraelbe (KIgSz. – 1990. aug. 29.) [megengedjük az átépítési folyamatok meghiúsítását], [számítanak a kiutazásra ~ tervezik a kiutazást].

A legnehezebben a *többszörös birtokos* szerkezettel birkóznak meg a fordítók „... nem tartotta szükségesnek a *dohánygyárak termelése megújításának finanszírozását*; „Az *ifjúság* szociális *védelmének mechanizmusa kialakításának és realizálásának útjai* Kárpátalja viszonyai között." (KIfj. – 1993. jan. 23.) – a négyszeres birtokos szerkezet már szinte áttekinthetetlen a *-nak* rag két helyen való kitétele miatt is. [Az ifjúság szociális biztonságát szolgáló mechanizmus kialakításának és realizálásának útjai Kárpátalja viszonyai között.]

Előfordulnak az orosz kötőszó használatát tükröző fordítások is: „Ez pedig nagy csapás volt *úgy* [mind] a zöldségültetvényekre, *mint* [mind] legelőinkre. [KIgSz. – 1990. szept. 15.)

A tükörfordítás egyes jelenségeinek illusztrálása után egy összefüggő szövegrészletben mutatom be őket. A kiemelten szedett tükörkifejezések magyar megfelelőit a szöveg után, zárójelben adom meg.

„A szociális *kifizetések* (gyermekes családok, munkanélküliség, a munkaképesség ideiglenes elvesztése stb. esetén) a felsőfokú *tanintézmények* diákjai, az aspiránsok, doktorántuszok, *szakközépiskolák tanulói ösztöndíja* összegét 1991. december elsejétől a jelen rendeletben megállapított minimálbér százalékarányában *számolják fel*. Az 1991. *decembereért* járó állami nyugdíjakat *megduplázott összegben* folyósítják. (KIgSz. – 1992. jan. 14.) [szociális juttatások/segélyek; oktatási intézmények; szakközépiskolások ösztöndíjának összegét; számítják ki; 1991. decemberére; nyugdíjak kétszeresét.]

Most pedig egy orosz nyelvű szövegrészlet ungvári és magyarországi fordítását adom közre egymás után.

KÁRPÁTI IGAZ SZÓ 1976. február 25.

„Mindössze öt év (1). De mennyire *telített volt* ez az időszak. A világ a szó szoros értelmében a szemünk láttára változik, mégpedig a *javulás irányában* (2)... *Csakis büszkélkedni* (3) lehet *ezzel.*

A legutóbbi, XXIV. kongresszusunk több nagy horderejű elvi jelentőségű *feladatot vetett fel.* (4). Ma, amikor tudjuk, hogyan *oldódtak* (5) meg ezek a feladatok ... *magabiztosan* (6) elmondhatjuk: helyes irányvonalat dolgoztunk ki.

A belpolitika területén a kongresszus, — híven ahhoz a *lenini meghagyáshoz* (7), hogy a *homloktérbe* (8) a tömegek helyzetének javítását kell állítani — a következő feladatot tűzte elénk: biztosítani kell a nép anyagi- és kulturális színvonalának lényeges *fellendítését* (9)."

NÉPSZABADSÁG 1976. február 25.

„Mindössze öt év telt el azóta, de milyen *gazdag volt eseményekben* ez az időszak! A világ a szó szoros értelmében a szemünk láttára változik, *mégpedig jó irányban. ...Minderre jogosan lehetünk büszkék.*

A legutóbbi, XXIV. kongresszusunk sok elvi jelentőségű, hatalmas *feladatot tűzött ki.* Ma, amikor már tudjuk, hogyan *oldottuk meg* ezeket a feladatokat, ... *bizonyossággal* elmondhatjuk:a kidolgozott irányvonal helyes volt.

Belpolitikai téren — híven *ahhoz a lenini útmutatáshoz,* hogy *mindenek elé kell* helyezni a tömegek helyzetének javítását — a kongresszus ezt a feladatot tűzte ki:biztosítani kell a nép anyagi és kulturális életszínvonalának lényeges *emelését.*"

A két fordítás egybevetéséből megállapítható, hogy az ungvári változat közelebb áll a forrásnyelvihez. A kiemelt kifejezések a fentebb bemutatott lexikai–grammatikai tükrözések újabb példái mintegy 15 évvel korábbi időszakból. Az anyanyelvi környezetben (Népszabadság) fordított szöveg gördülékenyebb, ami az eltérő tagolásnak (1, 7, 8), a birtokos szerkezet (2) minőségjelzős szerkezettel, a szenvedő jelentésű ige (5) általános alanyú cselekvő igével való fordításának köszönhető, valamint annak, hogy a szókapcsolatok (4, 7, 8, 9) a jelentésmezőhöz jobban igazodnak. Az is tény viszont, hogy az ungvári változat olyan emocionális többlettel (3, 6) rendelkezik, amely hiányzik a magyarországi szövegből. Az egybevető fordításelemzés, természetesen, korántsem teljes, a jövőben nagyobb korpuszon folytatom a vizsgálatot.

Az eddigi vizsgálatok összegzéseként azt mondhatom, hogy a fordított szövegekben sokkal több a grammatikai, szerkezeti tükrözés, ami, véleményem szerint, a magyar nyelvű szöveget is „idegen nyelvűvé" teszi. Különösen tapasztalható ez az igeneves szerkezetek és az ún. nem egyeztetett jelzős szerkezetek fordításában. (Erről külön

tanulmányt készülök írni.) Kontra Miklóshoz (1982:93) hasonlóan magam is tervezem 20, 40 évvel korábbi sajtótermékek vizsgálatát. Tervezem továbbá újabban megjelent folyóiratok (Kárpátalja, Hatodik Síp stb.) nyelvének elemzését is, hogy minél teljesebb képet rajzolhassunk a kárpátaljai magyar sajtónyelvről.

IRODALOM

Balogh Lajos (1993a). Néhány megjegyzés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról. *Magyar Nyelv* 89:225–229.

Balogh Lajos (1993b). *A magyar nyelv Kárpátalján.* In: Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye. Kárpátaljai Magyar Könyvek 20. Ungvár–Budapest:Intermix Kiadó.

Kontra Miklós (1982). Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve. *Magyar Nyelv* 78:76–93.

Kontra Miklós szerk. (1991). *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről.* Budapest: Magyarságkutató Intézet.

Kótyuk István (1991). A kétnyelvűség és a kárpátaljai köznyelv. In: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I.*, 66–69. Budapest.

Lanstyák István (1991). A szlovák nyelv árnyékában. In: Kontra (1991:11–73).

Lizanec Péter (1970). *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok a kárpátontúli ukrán nyelvjárások alapján.* Uzsgorod.

Lizanec Péter (1967) Magyar jövevényszók az ukrán nyelvjárásokban. *Nyelvtudományi Értekezések* 58:364–369.

Rot Sándor (1989). A magyar–ukrán nyelvi kölcsönhatás. In: *Nyelvünk a Duna-tájon.* Budapest.

Rot Sándor (1968). *A magyar nyelv fejlődése: A magyar–keleti szláv nyelvi kapcsolatok.* Kijev–Uzsgorod.

RotSándor (1967). A magyar–ukrán és az ukrán–magyar kétnyelvűség Kárpát–Ukraj-nában. *Magyar Nyelvőr* 91:185–191

UdvariIstván (1993). Magyar eredetű ruszin igék Hodinka Antal Ruszin–magyar igetárában. *Magyar Nyelv* 89:77–81.

Újságcímek színeváltozása*
(Adalékok az Új Szó napilap címeinek vizsgálatához)

SIMON SZABOLCS

Dolgozatom célja néhány adalékkal szolgálni népszerű szlovákiai magyar napilapunk, az Új Szó címeinek vizsgálatához. Pontosabban az információs műfajcsaládba tartozó nagyinformáció-címek (a továbbiakban csak: címek) vizsgálatához. A kérdést abból a szempontból vizsgálom, hogy a címek a rendszerváltás óta eltelt rövid idő alatt változtak-e formájukban és funkciójukban. Korpuszként az 1988. és 1992. évfolyamból választottam 300–300 címet; a megjelölt — úgyszólván teljes — évfolyamok minden számából egy (a lap első oldalán kiemelt helyen közölt) nagyinformációét.

Célkitűzésemnek megfelelően először formai szempontból vizsgálom a címeket, vagyis összevetem a grammatikai szerkezeteiknek korpuszunkban előforduló típusait a rendszerváltás előtti és utáni időszakból.[1] Eme szerkezettípusokat mindössze felsorolom -- példákkal szemléltetve —, bemutatásukat mellőzöm. A címek szintaktikai elemzését a hagyományos magyar mondattan (MMNyR) szabályai szerint végeztem el.

Elöljáróban meg kell még jegyezni, hogy hibás szerkezetű cím a vizsgált anyagban nem fordul elő. Nem csoda, hiszen az újságnyelv szintaxisa köztudottan viszonylag egyszerű, hogy könnyebb legyen a cikkben való gyors tájékozódás.

Korpuszunk címei nyelvtani szerkezetük alapján a következő csoportokba oszthatók:

---

* Ez az előadás a Mercurius Csoport munkaterve alapján folyó kutatásokra épül.

1. Szerkezetileg teljes mondatok

1.1. Összetett mondatok
(*Lényeges haladás nincs, de bizottságok lesznek*)
1.2.1. Egyszerű, igei állítmányú bővített mondatok (*Megszabadulunk a freonoktól és talán néhány minisztertől; Visszakerültek a táblák Nagyölveden; Az európai közösségekből nem hiányzik a jószándék*)
1.2.2. Egyszerű, névszói állítmányú bővített mondatok
(*Első számú kérdés az államjogi elrendezés*)
1.2.3. A nominális mondatok egyik fajtája (a *van* kopulával kiegészíthető) (*Az Antall-kabineten a sor*)

2. Hiányos szerkezetű, pontosan nem tagolható mondatok (csonka mondatok, mondattöredékek)

2.1. Az alany vagy az állítmány hiányzik belőlük; ill. nem dönthető el egyértelműen, melyik a két fő mondatrész közül
(*A gyógyászati jog prágai VIII. világkiállítása*)
2.2. Egyéb önállósult mondatrészek; általában csupán egy határozói esetleg tárgyi szerepűek
(*Mégsem kedden; Vissza a tárgyalóasztalhoz; Annyi viszály után; Országos népszavazást október 28-ára*)

3. Szószerkezetek

3.1. Alárendelő (egysarkú) fajták
3.1.1. Jelzős szószerkezetek
(*Havel–Mečiar találkozó; Parlamenti nagyüzem*)
3.1.2. Jelzői értékű határozós szerkezetek
(*Akrobaták a levegőben*)
3.2. Mellérendelő fajták
3.2.1. Kapcsolatos szószerkezetek
(*Párizs és Genf*)
3.2.2. Ellentétes szószerkezetek
(*Fehér füst helyett köd*)

3.2.3. Választó szószerkezetek
(*Baki vagy profizmus*)
4. Szöveg értékű címek[2]
(*Nem 2000-ben. Most!; Tragédia?, Komédia?, Tragikomédia?*)

Az adatok összevetésével megállapíthatjuk (l. a FÜGGELÉKben található táblázatot), hogy a két évfolyam anyagában a szerkezettípusok között túlságosan nagy eltérések nem tapasztalhatók, inkább csak aránybeli eltolódások:

1. Az 1992-es évfolyam anyagában eltolódás tapasztalható a címek szerkezetében a leíró jelleg irányába. Erre utalnak az alábbi tények:

a) Jelentős mértékben (19,3%-kal) megnövekedett a szerkezetileg teljes mondatok száma.

b) A szerkezetileg teljes mondatok csoportja önmagában is fokozottabban leíró jellegűvé változott.[3]

c) Jelentős mértékben csökkent a szószerkezetek száma (16%-kal).

d) Kis mértékben, de ugyancsak csökkent a hiányos szerkezetű mondatok száma is (3,4%-kal).

Néhány további eltérés a két évfolyam címei között:

2. Kisebb csoportot alkotnak a szószerkezetnek tekinthető címek. Az 1988-as anyagban csupán alárendelő (egysarkú) fajták fordulnak elő. Az 1992-es anyagban azonban már alá- és mellérendelő fajtájúak egyaránt előfordulnak.

A mellérendelő szószerkezetek közül előfordul kapcsolatos, ellentétes és választó — azonos szintaktikai szerepre alkalmas szófajú és alakú tagokkal: *Béke, szabadság és egyetértés; Zárszámadás és költségvetés; Köd, köd, köd ...* (kapcsolatosak); *Kettészakadás helyett kiválás; Klaus kontra Mečiar* (ellentétesek); Baki vagy profizmus?; Időjáték vagy végjáték? (választók).

A legnagyobb eltolódás a jelzői értékű határozós szerkezeteknél tapasztalható (20%-os csökkenés), ennek azonban elsősorban az az oka, hogy a múltban rendszeresen tájékoztattak ilyen címmel a Szlovákia Kommunista Pártja központi bizottságának üléseiről: *Közlemény az SZLKP KB üléséről.*

3. Az újabb évfolyamban megjelentek a szöveg értékű címek.

4. Nem jellemző napjainkban az Új Szó címeire a **direktivitás.**[4] Tehát a függetlenséget nemcsak deklarálják a lapban, a címek is tükrözik ezt.

Mindez azonban nem azt jelenti, hogy a címek nem befolyásolják az olvasókat (vö.: Gombó 1977:102). Lásd például a következő címeket: *Köd, köd, köd...; Bosznia térképét rajzolgatják Genfben; „Visszaszívott" megdöbbent Kozirev-nyilatkozat.* A kérdés azonban a pragmatika tárgykörébe tartozik, amellyel itt nem foglalkozunk.[5]

Eddig szintaktikai szempontból tárgyaltuk a címeket. A fentebb említett nyelvhasználatbeli kiegyenlítődés viszont megfigyelhető más vonatkozásban, így például stilisztikai tekintetben is.[6] Ezzel foglalkozunk a továbbiakban.

Az extralingvális eszközök közül a címekben is egyre inkább **terjed a zárójelezés és a kiemelés.**[7] A régebbi anyagban egyáltalán nem jellemző az íráskép kifejező hatásának kihasználása. Példák az 1992-es évfolyamból: *Ahol az idegenforgalom tőke (lehet); (Egyelőre) nem változik a jövedelmi adó.*

Egyrészt ilyen szempontból érdekes a következő (az újabb anyagból származó) példa, másrészt szintaktikai szempontból, a legszembeötlőbb mégis a képszerűsége: *Ha a Dunát el is terelik, minket NEM!.*[8] Több jelentéssíkot is összekapcsol a *terelik* ige. Jelentésmezőjébe beletartozik egy — ebben a helyzetben — pejoratív jelentés vagy legalábbis erre való célzás is[9] (a nyájat, az állatokat is terelik). Ezzel szemben a *minket* személyes névmás erős egybetartozást sugall,[10] és nagyon egyértelmű állásfoglalást tükröz a Duna „elterelőivel" szemben. Az érzelmi hatást az is fokozza, hogy a mellékmondat megelőzi a főmondatot.

Hasonlóan találó címek a *Mától költöztetik a Dunát?* vagy a *Továbbra is csíp a poloska!* cím is.[11] — Képes címekhez tartoznak még például a következők: *Magasra csaptak a bősi hullámok; Megkönnyítették a föderáció agóniáját; Bosznia térképét rajzolgatják Genfben; Kilyukadt az államkassza?*

Végül összevetettem, hogy a vizsgált korpuszban (1988/1992) milyen arányban fordulnak elő a címekben a következő nyelvi–stilisztikai eszközök:

a) alakzatok (párhuzam, ellentét, fokozás, túlzás, azonosítás) 20/34
b) szóképek 18/35
c) idézetek (irodalmi címek) 0/7
d) közhelyek (Napirenden, Előtérben... kezdetű címek) 10/1

Azt tapasztaljuk, hogy napjainkban a címek stilisztikai szempontból is színesebb képet mutatnak, mint korábban.[12] Jelentősen megemelkedett a metaforikus címek száma, és nagyobb mértékben fordulnak elő alakzatok is a címekben. (Ezek közül a régebbi anyagban az ellentét egyáltalán nem fordul elő.)

Gyakori az ún. szenzációs cím, ezzel szemben kevésszer fordul elő olyan semmitmondó cím, amely egyik funkcióját sem tölti be megfelelően. Ugyanez kevésbé állítható a közelmúlt címadási gyakorlatáról, amelyben többször is találkozhattunk közlő, unalmas, sematikus, egyszóval szürke címekkel. Példaként a következőket említhetjük: *A CSKP KB Elnöksége és a szövetségi kormány Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete legutóbbi ülésének eredményeiről; Nagy jelentőségű párbeszéd; Sokoldalúan fejlődnek a két ország kapcsolatai; A barátsági szerződés szellemében fejlődnek kapcsolataink; A felkelés öröksége jobb munkára ösztönöz bennünket.*

Unalmas címek azért az újabb anyagban is vannak: *Befejeződött a helsinki csúcsértekezlet; Kihirdették a választási eredményeket; Václav Havel ma Dunaszerdahelyre látogat; Václav Havel Szlovákiába látogat.*

Összegezve: a bemutatott eltéréseket a szlovákiai magyarok nyelvhaszná-latában megnyilvánuló kiegyenlítődés és feloldódás jeleként értékel-hetjük. Nyelvhasználatunk ugyanis a politikai helyzetből adódóan ez-idáig fáziseltolódásban volt a magyarországival szemben. A lemaradás azonban napjainkban egyre inkább kiegyenlítődik; ez a tény az újságcímekben is tükröződik. Tehát a címekből is (de általában a sajtónyelvből) kitűnik: a szlovákiai magyar újságírók 1989 óta bátrabban élnek a nyelvben rejlő lehetőségekkel.

FÜGGELÉK

A címek nyelvtani szerkezettípusainak áttekintése

Kód	Szerkezettípus	1988		1992	
		darab	%	darab	%
1.	Teljes mondat-szerkezetű címek	168	56	226	75,3
1.1.	Összetett mondatok	1	0,3	12	4
1.2.1.	Egyszerű, igei állítmányú bővített mondatok	125	41,6	160	53,3
1.2.2.	Egyszerű, névszói állítmányú bővített mondatok	24	8	17	5,6
1.2.3.	Nominális mondatok, amelyekből hiányzik a kopula (*van*)	18	6	37	12,3
2.	Hiányos szerkezetű, pontosan nem tagolható mondatok	57	19	47	15,6
2.1.	Az alany vagy az állítmány hiányzik; ill. nem dönthető el egyértelműen, melyik a két fő mondatrész közül	28	9,3	18	6

2.2.	Egyéb önállósult mondatrészek, általában határozói esetleg tárgyi szerepűek	29	9,6	29	9,6
3.	Szószerkezetek	75	25	27	9
3.1.	Alárendelő (egysarkú) fajták	75	25	18	6
3.1.1.	Jelzős szószerkezetek	6	2	9	3
3.1.2.	Jelzői értékű határozós szerkezetek	*69	23	9	3
3.2.	Mellérendelő fajták	0	0	9	3
3.2.1.	Kapcsolatos szószerkezetek	0	0	3	1
3.2.2.	Ellentétes szószerkezetek	0	0	3	1
3.2.3.	Választó szószerkezetek	0	0	3	1
Összesen		300	100	300	100

* A csoport túlnyomó többségét a *Közlemény az SZLKP KB üléséről* cím alkotja.

JEGYZETEK

1. A címek szintaktikai–szemantikai elemzéséhez vesd össze: Macháčková 1985.
2. A nyelvi szintek sorrendjét figyelembe véve ezeket kellett volna említeni legelőször. („A mondatnál nagyobb nyelvi egység a szöveg" Szabó 1988:5). Azonban vizsgálatuk a nyelv egy magasabb szintjét, a szövegtanit érintené, amellyel itt nem foglalkozom. Az 1992-es anyagból származó példákon kívül más nem is fordul elő a vizsgált anyagban.
3. Annak ellenére van ez így, hogy a csoportban megkétszereződött (6.3%-kal nőtt) a nominális mondatok száma; ellenben valamelyest csökkent (2.4%-kal) az egyszerű, névszói állítmányú bővített mondatok száma; növekedett (11.7%-kal)–a csoporton belül a legnagyobb mértékben–az egyszerű, igei állítmányú bővített mondatok és az összetett mondatok száma is (3,7%-kal). Ez utóbbiak–két kivétellel–szintén tartalmaznak igét; tehát leíró jellegűek.
4. Direktív funkción a címek felhívó–agitáló funkcióját értjük. Szintaktikai szempontból a pusztán határozóként, tárgyként szereplő mondatrészek (hiányos mondatok); igei (főleg modális) állítmányú mondatok és infinitivuszos szerkezetek fejezhetnek ki ilyen funkciót. Ezek a címek korábban valamilyen tevékenységre, időszerű feladat elvégzésére ösztönöztek, esetleg annak konkrét módját is meghatározták (vö. Szakál 1993:131; Gombó 1977:16). Például: *Gazdaságosabban kell termelnünk*; *Mindent meg kell tennünk az átalakítás sikeréért*. Az ilyen címekben az ige általában kijelentő mód többes szám első személyű, ún. inkorporatív plurális. Ez azt jelenti, hogy a szerző a történésbe bevonja és egyúttal teljesítményre ösztönzi az olvasót is (vö. Isačenko 1989:109). Az újabb anyagban ez a típus nem fordul elő.
5. A fenti címeknek latens tartalmuk van. (Az újságszövegek célzásrendszeréről lásd még: Róka 1983:312).
6. A címek stilisztikájához vö. például Kemény 1989, Balázs 1993.
7. Ehhez vö.: Minárová–Chloupek 1983.
8. „A grafika nemcsak a szöveg tipográfiai megformáltságát jelenti, hanem egyúttal olyan erőteljes kifejezési eszköz is, amely képes a mondanivalónak különböző értelmi árnyalatokat kölcsönözni. A grafikának az újságban hármas feladatköre van: eligazító, befolyásoló és esztétikai" (Róka Jolán 1983:298–299).
9. A szövegjelentés gazdagítja, árnyalja a szavak jelentését (vö. pl. Szabó 1977:109; 1988:83).
10. Fentebb utaltunk az inkorporatív plurális szerepére.

11. A cikkben az USA pozsonyi konzulátusán elhelyezett poloskák miatt kirobbant botrány újabb fejleményeiről olvashattunk.

12. Grétsy László is rámutat arra, hogy napjainkban az újságnyelv „színben, változatosságban gazdagodott (jól mutatják ezt például a cikk- és adáscímek)" (idézi Szathmáry 1993:273).

IRODALOM

Balázs Géza (1993). *Újságíróismeretek.* Budapest: Biográf Kiadó.

Gombó Pál (1977). *Sajtóismeret.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Isačenko, A. V. (1989). A nyelv hívó funkciójáról. In: Antal László szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I.* (A prágai iskola.) Budapest: Tankönyvkiadó.

Kemény Gábor (1989). Milyen címen? In: Bíró Ágnes szerk., *Szaknyelvi divatok.* Budapest: Gondolat.

Macháčková, E. (1985). K sémanticko–syntaktické výstavbe novinových titulkov. *Slovo a slovesnosť* 3:215–223.

Minárová, E. – Chloupek, J. (1983). Výrazy v publicistickém textu označené uvozovkami. *Naše řeč* 1:14–22.

Mistrík, J. (1985). *Štylistika.* Bratislava: SPN.

MMNyR. (1961): *A mai magyar nyelv rendszere.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Róka Jolán (1983). A tömegtájékoztató szövegek vizsgálatának módszertani alapelvei. In: Rácz Endre – Szathmári István szerk. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Szabó Zoltán (1988). *Szövegnyelvészet és stilisztika.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Szabó Zoltán (1977). *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai.* Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó.

Szakál Gyula (1993). Nyelvi kommunikáció és túlélés. In: Varga Sándor szerk., *Magyarok Szlovákiában.* Pozsony: Nemzetiségi Dokumentációs Centrum.

Szathmári István (1993). Nyelv és sajtónyelv. *Magyar Nyelvőr* 117:267–275.

Nagykér (Vel'ky kýr) személynévhasználatának történeti vizsgálata

N. Császi Ildikó

Nagykér a Nyitra völgyének legdélibb települése a Nyitra folyó mentén. Az egykori megyeszékhelytől, Nyitrától 14 km-re délre, a járási székhelytől, Érsekújvártól 24 km-re északra található Berencs, Nagycétény, Felsőszőlős, Komját, Virágoshalompuszta és Pusztakeszi szomszédságában. A korábban két községet — *Nagykér* és *Kiskér* — 1942-ben egyesítették *Nagykér* néven, majd a második világháború után 1948. június 11-én Milanovcéra változtatták a település nevét. 1992-ben a hivatalos szervekkel sikerült elfogadtatni, hogy a község visszakapja eredeti megnevezését (Vel'ky Kýr – Nagykér).

A község határa 2363 ha, lakóinak száma az 1991-es népszámlálás adatai szerint 3438 fő (ebből 1676 férfi, 1762 nő), ezzel az adattal az Érsekújvári járásban a hatodik helyet foglalja el. A falu lakosainak nemzetiségi megoszlása: 2376 magyar (69%), 1057 szlovák (30,5%), 5 cseh (0,5%). Katolikus 3233, evangélikus 16. A falu lakosságának 44,5%-a, 1529 fő aktív dolgozó, 41%-uk, 630 fő nő. A keresők 66,2%-a, 1012 személy dolgozik a falun kívül. A foglalkoztatottság a következőképpen alakul: mezőgazdaságban 312 (20,4%), iparban 568 (37,1%), építőiparban 178 (11%), egyéb helyen 471 (30,8%) lakos dolgozik.

Míg a két világháború között mindössze hárman érettségiztek a faluból, és csupán azok szereztek magasabb képesítést, akik papi pályára léptek, addig az elmúlt évtizedekben több száz fiatal tett érettségi vizsgát, szerzett ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi, egészségügyi stb. szakképesítést. A főiskolát és egyetemet végzettek közül a pedagógus diplomával rendelkezők száma a legnépesebb, néhány mezőgazdasági és műszaki mérnöki végzettségű lakos van, egyéb diplomával rendelkező pedig elvétve. „... Kér társadalmában még nem alakult ki az ún. tradíciósan értelmiségi család." — írja Szőke József Nagykérről szóló

monográfiájában. Az értelmiségiek aránya a 10%-ot sem éri el a falu lakosságában.

A település személynévanyagának gyűjtését 1993 tavaszától szeptemberéig végeztem a községi hivatalban. Az általános iskolás korúak és szüleik körében becenévi gyűjtést is végeztem kérdőíves módszerrel, illetve ragadványnév-gyűjtést szerveztem 6–7. osztályos tanulók közreműködésével. Több mint 300 ragadványnév gyűlt össze, ám az anyag további kiegészítésre, pontosításra szorul, így ennek rendszerezésétől most eltekintek. A további vizsgálatokat az teszi szükségessé, hogy egy-egy család-és keresztnév magas megterheltségű, ez pedig zavarja az azonosítást.

A 3438 lakos ma 312 családnéven osztozik, így egy-egy vezetéknév átlagos megterheltsége 11. A legnagyobb megterheltségű családnév a *Száraz*, a lakosságnak csaknem 12%-a, 399 egyén viseli.

1. Száraz	399
2. Maly	124
3. Dojcsán	117
4. Veres	117
5. Szládecsek	96
6. Valaska	66
7. Szabó	59
8. Szőke	59
9. Sztranyák	57
10. Janyík	56
11. Banyár	50
12. Krizsán	48

A 12 leggyakoribb családnévhez 1248 fő tartozik, ami a lakosság 37,28%-a. Az összes (312) névnek csak 20%-a (62 név) átlagon felüli (11) megterheltségű, s a lakosság 70,33%-a (2354 fő) használja ezt a 62 nevet. A maradék 993 fő 250 néven osztozik. A korábban zártabb faluközösség felbomlóban van, egyre több a kívülről házasodók száma. Azelőtt ritka eseménynek számított a szomszédos Komját és más, erősen szlovák faluból házasodni, ma már ez a fiatalok körében nem

jelent problémát. 108 családnév mellé írhatunk 4-nél kevesebb személyt. Ezek többsége betelepült, ide házasodott, nagyobb családot még nem alapított (*Beňo, Czibulka*); vagy már elvált, vagy özvegy, s az ittmaradt házastárs és gyermeke viseli a nevet (*Balko, Kiss*); illetve helybeli, de utódok híján a név kihalásra ítéltetett (*Bakos, Kisléghy*).

A családnevek jelentős hányada szlovák eredetű, hangzású (*Birkus, Dojcsán, Banyár, Krizsán, Seszták, Szládecsek*), bár viselőik magyarnak vallják magukat. Ennek az az oka, hogy a községet újratelepítették. 1664-ben Kér a nyitrai török náhijhoz tartozott, a falu adózó lakosairól Ahmed pasa nagyvezír készített névsort. Az írásban 84 fejadó-fizető személy szerepel. A névsorban kevés olyan név akad, amely ma is létezik a faluban: *Tót, Bőtözs (Böjtös), Kovács, Mónár, Filárik, Mészáros, Kántor, Szórád, Verös* (Veres). A község 1671-től vezetett anyakönyvében található az a latin nyelvű felirat, amely szerint 1685–86 között Nagykér, az akkori mezőváros lakatlanná vált, de 1699–ben már 320 lakosa volt. Nagykérről és Kiskérről igen részletes, gondos, szép anyag érkezett be Pesty Frigyes (1863) gyűjteményébe. Az akkori elöljárók lelkiismeretes, körültekintő munkáját dicséri, hogy az ötödik kérdésre ezt írták: „Honnan népesíttetett a község, — arról biztos tudomás nincs, s ezt csak is a lakosok neveiből lehetne következtetni. — Ezek szerint pedig az eredetileg itt telepített családok magyarok voltak, mint ez úgy a már kihalt *Erdődy, Nádasdy*, valamint még meglevő *Száraz, Veres, Keresztes, Révaji, Kántor, Bogyó, Botlik, Bálint, Szabó* stb. családok neveiből látható.

Hogy később tótok által is népesíttetett, mutatja nemcsak sokban tót szokásuk és sok tárgynak általuk használt tót nyelvű elnevezése, hanem több családnak tót neve is, mint *Csebik, Vasaka, Banyár, Krizsán, Mali, Dojtsán, Szkladetsek*" (Pesty 1863).

A Kiskérről készült gyűjtésben olvashatjuk a *Belezney, Bittó, Veres* kihalt neveket, valamint az akkor élő *Boocz, Bogyó, Botlik, Zórád, Mészáros, Kántor* családneveket. Ezek közül az akkor még élő nevek közül a *Révai* már kihalt, a *Bogyó* csak lánykori névben szerepel, tehát ez is el fog tűnni.

A falu 1762 női lakosa 155 fajta keresztnevet visel, azaz átlagosan 11 főre jut 1 név. Vannak közöttük kiemelkedően nagy megterheltségű

keresztnevek mint *Mária, Ilona, Margit, Katalin, Erzsébet*, ugyanakkor 43 keresztnév csak egyszer fordul elő: *Nóra, Kinga, Regina, Jaroslava, Drahuša, Stanislava.*

A leggyakoribb női keresztnevek a következők:

1.	Mária	242
2.	Ilona	133
3.	Margit	82
4.	Katalin	69
5.	Erzsébet	55
6.	Zsófia	53
7.	Éva	48
8.	Emerencia	48
9.	Otília	46
10.	Anna	44

A keresztnévadási divatok feltárása érdekében három korcsoportot alakítottam ki, amelyek lényegében az egyes generációknak felelnek meg: I. 1900–1930, II. 1931-1960, III. 1961-1993. Ezeken belül is tíz éves intervallumokban vizsgáltam az egyes neveket, hogy a divathullám jobban kimutatható legyen (vö. 1. táblázat).

1. táblázat

I. 1900–1930		II. 1931–1960		III. 1961–1993	
1. Mária	91	1. Mária	116	1. Mária	35
2. Ilona	50	2. Ilona	59	2. Katalin	33
3. Emerencia	38	3. Margit	47	3. Mónika	28
4. Zsófia	38	4. Erzsébet	34	4. Zsuzanna	27
5. Margit	28	5. Otília	32	5. Andrea	26
6. Júlia	19	6. Gizella	31	6. Szilvia	24
7. Anna	18	7. Éva	29	7. Ivett	21
8. Katalin	14	8. Magdaléna	23	8. Erika	20
9. Otília	12	9. Anna	22	9. Éva	19
10. Erzsébet	11	10. Katalin	22	10. Veronika	19

Mint látható, mindhárom korcsoportban a *Mária* áll vezető helyen. Ez magyarázható azzal, hogy templomuk védőszentje *Szűz Mária*, a búcsút is szeptember közepén tartják. Fontos tudnunk azt is, hogy míg az I. és a II. korcsoportban csak 37, illetőleg 51 keresztnév közül választottak, addig a III. korcsoportban már 140 keresztnév szerepel.

Érdekes az első oszlopban az *Emerencia* és a *Zsófia* előkelő helyezése, ezek azonban csak az ötvenes évekig járatosak, a hatvanas évektől el-tűnnek. Ugyanakkor Magyarországon a *Zsófia* az utóbbi időben lett kedvelt név. A második vizsgált intervallumra a hagyományos magyar névadás a jellemző. Ebben a korban jelennek meg a következő keresztnevek: *Márta, Gabriella, Zsuzsanna, Magdaléna, Lídia.* A *Jolán* kifejezetten az 50-es években divatos, a *Valéria* a 30-as években. Az *Etelka* a 40-es évek divatja, 50-től már egyáltalán nem szerepel.

A 60-as évektől 15 női keresztnév veszíti el hatását: *Emerencia, Júlia, Irén, Irma, Vilma, Anasztázia, Klára, Sarolta, Berta, Hedvig, Antónia, Györgyi, Jozefa, Ida, Etelka*, s helyettük nagyon sok új keresztnév jelenik meg. Szükség is volt a keresztnév–gazdagodásra, hiszen ha megnézzük az egyes nagyobb megterheltségű családneveket, pl. a *Száraz* vezetéknevet, akkor láthatjuk, hogy 30 *Száraz Mária*, 16 *Száraz Ilona*, 14 *Száraz Margit* szerepel, s a férfiak esetében is hasonló jelenséget tapasztalhatunk. Sajnos, az utolsó periódusban igen sok idegen hangzású keresztnév (*Henriett, Michaela* vált divatossá, s ezáltal további, korábban kedvelt keresztnevek tűnnek el a névadásból: a 70-es évektől *Gizella, Valéria, Eszter*, a 80-as évektől *Margit, Magdaléna, Márta, Edit, Ágnes.* A vizsgált anyagban egyébként 27 kifejezetten szláv eredetű keresztnév szerepel, s ezt 42 személy viseli, a női lakosság 2,4%-a, ami elenyésző. A legújabb jelenség az, hogy a 70-es, 80-as években igen gyakori *Mónika, Andrea, Szilvia, Erika, Gabriella* nevek is eltűntek az utóbbi néhány évben, s olyan női keresztnevek hódítanak, mint a *Dominika, Simona, Sandra, Viktória, Lucia*.

A falu 1676 férfi lakosa 115 fajta keresztnevet visel, az átlag 14,5. A leggyakoribbak között nincs olyan kiemelkedő, mint a nőknél a *Mária*.

1.	József	168
2.	István	159
3.	László	111
4.	Pál	87
5.	Béla	79
6.	Sándor	74
7.	Ferenc	68
8.	János	64
9.	Zoltán	56
10.	Tibor	48

2. táblázat

I. 1900–1930		II. 1931–1960		III.1961–1993	
1. István	39	1. József	84	1. József	50
2. Pál	35	2. István	80	2. László	46
3. József	34	3. László	54	3. Zoltán	46
4. Ferenc	25	4. Béla	45	4. István	40
5. Béla	19	5. Sándor	44	5. Róbert	40
6. Mihály	17	6. Pál	36	6. Péter	29
7. János	15	7. János	34	7. Dániel	23
8. László	11	8. Ferenc	32	8. György	22
9. Lajos	9	9. Lajos	26	9. Tibor	22
10. Sándor	7	10. Tibor	25	10. Marek	22

A 2. táblázat első korcsoportjában 35 keresztnév szerepel, ezek közül három: *Jenő, Aladár, Vince* a második csoportból már hiányzik, de 24 új név gazdagítja a választékot, vagyis 56 keresztnevet használtak. Ekkor kezd divatba jönni a *György, Tibor, Péter, Zoltán, Ottó*, s ekkortól jelennek meg a szláv férfinevek is: *Jaroslav, Bohumír, Stanislav* stb. A teljes névanyagban 28 szláv férfi keresztnév található (21,7%), 39 személy, a férfiak 8,3%-a használja.

1961-től még színesebbé válik a paletta, mert a harmadik korcsoportban már 97 keresztnév közül választanak a szülők. Ebben az időszakban nem keresztelnek gyerekeket *Kálmán, Géza, Miklós, Ernő, Imre, Benedek* és *Vendel* névre. A *József* megtartotta vezető helyét, s a

László és az *István* mellé felzárkózott a *Zoltán* és a *Róbert* név. Igen kedvelt még a *Gábor* is a 60-as, 70-es években, a *Tamás* és *Erik* nevek a 80-as évektől hódítanak. A legújabb divat szerint a *Zoltán, Róbert, Péter, Attila, Gábor* gyakorisága csökken, s olyan neveket kedvelnek jobban, mint a *Dávid, Richárd, Martin, Mario, Patrik.*

A község keresztnévadási szokásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a férfi keresztnevek sokkal nagyobb arányban öröklődnek, mint a női nevek. Ezt bizonyítja az egyébként ritkább előfordulású *Antal, Károly, Mihály* név máig élő hatása.

IRODALOM

Pesty Frigyes (1863). *Helynevek Nagy–Kér községből, Nyitra vármegyéből.* Kézirat. OSzK.

A szlovákiai magyar argó néhány kérdéséről*

LANSTYÁK ISTVÁN

1. A szlovákiai magyar (a továbbiakban szm.) nyelvváltozatok jellemzésekor ritkán tesznek említést arról, hogy ezekben a beszélő számára elérhető nyelvváltozatok készlete leszűkült. Pedig közismert jelenség, hogy a kétnyelvűek egy-egy nyelvükön belül kevesebb regisztert használnak, mint az egynyelvűek (igaz, a két nyelv összességében nyújt nekik annyi kifejezési lehetőséget, mint az egynyelvűeknek az egyetlen nyelvükön belüli stílusváltozatok). Ha mégis szóba kerül a változatkészlet kérdése, elsősorban a szaknyelvek siralmas állapotára szoktak utalni (pl. Jakab szerk. 1976 több írása; Jakab 1983:183, 1989:148-149).

Hogy ilyenkor nem az argóra gondolnak, az érthető, hiszen ennek megítélése Magyarországon is ellentmondásos. Ha ugyanis azt tartjuk róla, amit *A magyar stilisztika vázlata*, hogy ti. „bomlasztó jelenség a nemzeti nyelv testében", amely „csatornaízűvé silányítja" meglévő szókincsünket (Terestyéni 1958/1981:32), akkor inkább örvendeznünk kellene az argó kevésbé erőteljes jelentkezésén, hiszen épp a nyelvi romlás-bomlás az, amitől a legjobban féltjük anyanyelvünket. Ha az argó valóban nyelvünk „kóros kinövése", amint azt még 1983-ban is állította egyik neves kutatónk (l. Szűts 1988:968), akkor meg lehetünk elégedve, hiszen csak egy kevésbé kóros kinövést kell nyesegetés által eltávolítanunk a szm. nyelvváltozatok hervadozó fájáról.

Ha viszont Bárczira (1980:244) gondolunk, aki az argóról mint „az emberi közösségekben rejlő ősi nyelvteremtő és nyelvmegújító erő" megnyilvánulásáról beszél, akkor talán alábbhagy lelkesedésünk, s elgondolkozunk azon, hová lesz a kisebbségi magyar közösségek nyelvteremtő ereje, s vajon a különfejlődéstől való — egyébként jogos —

---

* Ez az előadás a Mercurius Csoport munkaterve alapján folyó kutatásokra épül.

félelmünkben nem fojtunk-e el minden nyelvmegújító kezdeményezést.

2. Ami az argó (szleng)[1] fogalmát illeti, ennek értelmezése nem egységes. Azzal talán mindenki egyetért, hogy *szubstandard* változatról van szó. Nincs azonban egység a tekintetben, hogy a szubstandardnak mely tartományait kellene „argó"-nak vagy „szleng"-nek nevezni. (1) Az egyik elterjedt nézet szerint az argó **csoportnyelv**. Történetileg az *alvilághoz* (tolvajok, hamiskártyások, prostituáltak stb.) kötődik (vö. Bárczi 1980:239-240);[2] jelenleg leginkább az *ifjúsággal* vagy a *munkássággal* asszociálják. A cseh nyelvészetben közkeletű a „szleng" kifejezésnek *mindenfajta* csoportnyelvvel kapcsolatos alkalmazása, pl. a szubstandard *szakszavakat* is így nevezik (vö. Nekvapil 1986:197; Křístek 1973:100; Hubáček 1979:212). Az ekképpen felfogott szleng az angolszász irodalomban használt *special slang*, illetőleg *vocational slang* kifejezéseknek felel meg (vö. Nekvapil 1986:197). (2) Egy másik jellemző felfogás szerint az argó a szubstandardnak az a rétege, amelyet *mindenki* használ, társadalmi csoportjától, foglalkozásától, érdeklődési körétől, sőt életkorától függetlenül (még ha nem egyforma mértékben is).[3] Az így felfogott argót Nekvapil (1986:197) az angolszász irodalom *general slang* vagy *standard slang* kifejezésével állítja párhuzamba.

Bár az argó mindenképpen a szubstandard része, korántsem azonosítható vele, még akkor sem, ha a *területileg tagolatlan szubstandard*ra gondolunk (tehát eleve kizárjuk a nyelvjárásokat). Ugyanis a szubstandardnak részei az olyan ún. vulgarizmusok is, mint pl. a *fuszekli*, *hózentrágli* vagy — hogy nyelvtani jelenséget is említsünk — a *suksük*. A kettő közötti különbség leginkább e szavak és nyelvtani jelenségek konnotatív jelentésében, stílusértékében nyilvánul meg. Az argószavak, kifejezések, ill. az argó „fogalmazásmód" feltűnő jellegzetessége az *expresszivitás*, *szokatlanság*, *újszerűség* (vö. Partridge 1992:16), ami nem jellemző az ún. vulgarizmusokra. Az argó és a „vulgarizmusok" közötti különbségtétel azért is fontos, mert ezek más-más módon nyilvánulnak meg a szm. nyelvváltozatokban. Míg az argó használata alighanem kevésbé jellemző a szm. beszélőkre, mint a magyarországiakra, az ún.

vulgarizmusokra ennek épp a fordítottja igaz (a szm. nyelvváltozatok „vulgárisabb" jellegére l. Deme 1970:39, 70–1; Jakab 1983:183, 1989:141–142).

3. Vizsgálatomban elvben az argó tágabb felfogásából indultam ki, vagyis elsősorban azok az argóelemek érdekeltek, amelyek már nem kötődnek konkrét csoportnyelvekhez, hanem közismertek. Gyakorlatilag persze — mivel iskolákban végeztem a terepmunkát — mégiscsak leginkább az *ifjúsági*, ill. *diáknyelvet* tudtam megragadni. A kérdőív önbevallásos részébe inkább a mai vagy egykori „valódi" argószavakat válogattam ugyan, de a diákok által produkált meghatározásokban és a „felsorolási" feladatban szinte minden olyan szót is elfogadtam argónak, amely nem része a hagyományos standardnak, de nem is sorolható az ún. „vulgarizmusok" kategóriájába, vagyis pl. az ÉKSz.-ben **bizalmas** (pl. *galiba*, *lebukik*, *odavan vkiért*, *melléfog*, *kölyök*, *gyerek* 'fiatal férfi', *beijed*, *nagyképű*), **tréfás** (pl. *hajzat* 'hajviselet'), **gúnyos** (pl. *debella*, *elszelel*, *kétbalkezes*), **durva** (pl. *beszari*, *hülye*),[4] **pejoratív** (pl. *vedel*) stílusminősítés szavakat. Sőt az ÉKSz. szerint vulgáris szavak némelyikét is elfogadtam (pl. *kitol vele*) és más, stilisztikailag nem semleges, hanem „lefelé" mutató szavakat, a beszélt nyelvre jellemző fordulatokat.

Vizsgálatom kísérleti jellegű volt. Egyetlen kisváros — Fülek — két iskolájában — néhány gimnáziumi és szakmunkásképzős osztályban — vizsgáltam 94, Magyarországon viszonylag közkeletű argó és ifjúsági nyelvi szó ismertségét és használatának módját.[5] Ezenkívül — részben külön feladatban, részben mintegy orvanyagként — további argószavak használatára is kaptam adatokat. A kontrollcsoport a magyarországi Bátonyterenyén volt.[6] — Bátonyterenye kevéssé városias jellegű település, a gimnázium felvevő körzete is általában kis falvakból áll, akárcsak Füleké; mindkét helyen kivételt képez egy-egy város: Fülekre losonciak, Terenyére pedig tarjániak is járnak gimnáziumba. Ezt azért fontos megemlíteni, mert az argó éltető közege elsősorban a (nagyobb) város, s így az argó ismeretében megmutatkozó különbségek elvben ilyen okokra is visszavezethetők volnának. Esetünkben azonban nem erről van szó.

A kérdőív többféle feladatot tartalmazott. (1) 72 szónak az **ismertségét** vizsgáltam, mégpedig önbevallásos módszerrel. Azt kérdeztem meg, hogy (a) az adatközlő használja-e, (b) a környezete használja-e. (2) A szavaknak a **jelentését** is meg kellett határozni (szinonimák megadásával), hogy megyőződjem róla, valóban ismeri-e az adatközlő a szót (pl. a *csörög* szót sokan 'zörög'-ként határozták meg, tehát nem a 'táncol' jelentésű igére gondoltak). (3) Az argószókincs tényleges használatának mértékére abból lehetett következtetni, hogy e meghatározásokban **mennyi argóelemet használ az adatközlő.** (4) Nemcsak a szó jelentésének passzív ismeretét, hanem részben használatának képességét is ellenőrizni lehetett egy következő feladattal, amelyben argószavakat kellett *mondatba foglalni.* (5) Az argószókincs használatának másfajta megközelítését képviselte az utolsó feladat, amelyben argó szavakat kellett tetszés szerint *felsorolni.*

Alapfeltevéseim a következők voltak:

(1) A szm. argó részben azonos a magyarországival, részben pedig eltér tőle[7]. Az eltérések részben a beszélők kétnyelvűségére, részben az anyaországtól való elválasztottságra vezethetők vissza, vagyis (a) kontaktusjelenségeket találunk közöttük, (b) a „fejlődésbeli fáziskésés" megnyilvánulásait, (c) a spontán különfejlődés termékeit.

(2) A szm. argó nemcsak egyszerűen más, mint a magyarországi magyar (mm.), hanem (a) általában is kevesebb olyan szó használatos a szm. szubstandardban, amely argónak tekinthető, (b) a meglévőket kevesebben és ritkábban használják. (Ez a tény összefügghet a szm. változatok nagyobb fokú nyelvjárásiasságával.)

4.

4.1. Az (1) feladat (a) és (b) része az **önbevallásos** módszerre épül. Hitelességét a (2) részfeladattal ellenőriztem. — A háromféle adat nagyfokú egyezést mutatott, s így egymást támogatta. Eszerint a megadott szavakat a füleki magyar gimnazistáknak egyharmada használja, környezetében hallja, s a jelentését is meg tudja határozni; a bátonyterenyei kontrollcsoportban ez az arány 50% körül mozog,[8] vagyis a terenyeiek jóval nagyobb százalékban ismerik és használják a ***megadott*** argószavakat.[9]

4.2. A (2) feladat meghatározásában semmi sem utalt arra, hogy „argó stílusú" meghatározásokat várnánk, sőt — az adott beszédhelyzetből következően (tanár–diák interakció a tanórán) — épp a köznyelvi szinonima feltüntetése lett volna a kézenfekvő. Ám az argószavak olvastán a diákok — úgy látszik — egy másfajta beszédhelyzetbe élték bele magukat, és sokan *argó* szinonimákat is beírtak a kérdőívbe (olykor soroltak).

Ha a szm. argó csak *más* lenne, de ugyanolyan erőteljesen jelentkezne, mint a mm. nyelvváltozatokban, akkor mindkét mintában ugyanolyan arányban kellett volna találnunk argó jellegű szómeghatározásokat (hacsak nem tételezzük föl azt, hogy az egyes iskolák nevelési módszereinek ilyen kihatásai lehetnek). De nem ez volt a helyzet: a füleki magyar gimnázium diákjai által felsorolt szavak közül durván számítva minden hatodik–hetedik volt csak argó jellegű, a bátonyterenyei diákokéi közül viszont minden negyedik–ötödik.

4.3. Az (5) feladatban a diákoknak minél több olyan argó- vagy ifjúsági nyelvi szót kellett **fölsorolniuk**, amit az iskolában egymás között használnak. Itt az egy diákra eső *argószó-előfordulások* száma nem sokkal volt magasabb Bátonyterenyén, mint Füleken. Sőt, ami az egy diákra eső argó jellegű *lexémák* számát illeti, a füleki gimnazistáké meglepő módon felülmúlja a terenyeiekét. Ennek az lehet az oka, hogy túlságosan liberális voltam a szavak argó mivoltának megítélésében. A vizsgálatot e tekintetben sem tekintem lezártnak: az egész szóanyagot ugyanis nemcsak mennyiségi, hanem *minőségi* elemzésnek is alá kell vetni.

4.4. Az **argómondatok** értékelése fogas kérdésnek bizonyult, hiszen azok helyességét nem ítélhettem meg saját nyelvérzékem szerint, még kevésbé a Nyelvművelő kézikönyv vagy az akadémiai nyelvtan szerint. Ezért a füleki magyar gimnazisták 48 mondatának és a terenyei gimnazisták 41 mondatának helyességét az érintett nemzedékhez tartozónak tekinthető, alsóbb évfolyamokba járó budapesti és pozsonyi magyar szakos egyetemi hallgatókkal ítéltettem meg[10] (minden mondatot 10–12 diák értékelt; a két szélső pont az 1-sel értékelt telje-

sen rossz, ill. az 5-össel értékelt kifogástalan mondat volt; a meg nem értett mondatot 0-val jelölték). A mondatok a kérdőívben össze voltak keverve, így az adatközlők nem tudták, hogy mm. vagy szm. beszélőtől származó megnyilatkozást értékelnek-e.

A pozsonyi egyetemisták általában enyhébben „osztályoztak", mint a budapestiek, a terenyei gimnazistákat mégis szigorúbban ítélték meg, mint a budapesti egyetemisták, viszont a füleki magyar gimnazistákat jóval enyhébben (terenyeieket 3,67-os átlagos osztályzattal értékelték, a fülekieket 4,01-essel). A budapesti egyetemi hallgatók szigorúbbak voltak az értékelésben, de még így is valamivel jobb osztályzatot kaptak részükről a terenyei gimnazisták mondatai, mint a pozsonyiakéi (az első esetben a jegyek átlaga 3,80, a másodikban 3,74 volt).[11]

Ezek az adatok összhangban vannak azzal az alapfeltevésünkkel, mely szerint a szm. argó részben más, részben pedig a mm.-nál szűkebb körben és kisebb mértékben használatos. Mivel a pozsonyi diákok pozitívabban értékelték a szm. diákok mondatait, mint a mm. diákokéit, úgy látszik, mintha más norma érvényesülne a szm. változatokban. Tehát elképzelhető, hogy a mm. argó szavai némileg más kontextusban, más stílusértékkel, más szavakkal kapcsolódva stb. használatosak.[12]

4.5. Az argószavakat gyakoriságuk szerint három csoportra osztottam: (a) nem vagy kevéssé ismert, (b) közepesen ismert, (c) közismert.[13] Nagyon jól mutatja a szavak jóval nagyobb magyarországi ismertségét az a tény, hogy Magyarországon a szavak többsége a (c) csoportba tartozik (50 szó a 71-ből[14]), ezzel szemben Szlovákiában a nem vagy kevéssé ismert szavak aránya azonos a közismertekével (31–31 szó).

Ami a konkrét szavakat illeti, (a) Bátonyterenyén egyetlen olyan szó volt, amelynek senki sem ismerte a jelentését: az *éca*; a kevéssé ismert szavak a következők voltak (növekvő gyakorisági sorrendben): *szlopál, zabos, stírol, berosál, lelkizik*. A füleki magyar gimnáziumban négy olyan szó volt, amelyet senki sem tudott értelmezni: az *écán* kívül még a *dobi, kajakos, pilács*. A kevéssé ismertek: *cidrizik, tahó, zabos, kégli, majrés, stírol, surranó, befürdik, csörög* 'táncol', *spiné, csehó, csencsel, lelkizik, pikkel rá, behapsizott, bige, dekkol, ipse*.

Az egyes csoportokba tartozó szavak teljes felsorolása helyett inkább az „ugrásokra" utalok, vagyis azokra az esetekre, amelyekben (1) a mm. mintában a szó gyakoribb, mint a magyar iskolába járó szm. gimnazistákéban; (2) a szm. mintában gyakoribb, mint a mm.-ban. Ezt az áttekintést négyes bontásban végeztem: 0: ismeretlen vagy alig ismert, 1: kevéssé ismert, 2: közepesen ismert, 3: közismert szavak.

(1) **Terenyén gyakoribbak** (az eltérés mértékének, azon belül pedig a terenyei növekvő gyakoriságnak sorrendjében): (a) 3 lépcsőfokkal (3–0, vagyis Bátonyterenyén közismert, a füleki magyar gimnáziumban ismeretlen vagy alig ismert): *bepöccen*, *cerka*, *pilács*, *séró*; (b) 2 lépcsőfokkal (2–0): *hepaj*, *topis*, *kajakos*, *naci*; (3–1): *befürdik*, *cidrizik*, *csehó*, *surranó*, *tahó*, *behapsizott*, *majrés*, *pikkel rá*, *dekkol*, *kégli*; (c) 1 lépcsőfokkal (1–0): *dobi*, *krenkolja magát*, *berosál*, (2–1): *csencsel*, *bige*, *csörög*, *ipse*, *spiné*; (3–2): *nekem annyi*, *slukk*, *vagány*, *lebőg*, *doga*, *dolcsi*. (2) **Füleken gyakoribbak**:[15] (a) 3 lépcsőfokkal (3–0): nincs ilyen; (b) 2 lépcsőfokkal (2–0), (3–1): nincs ilyen; (c) 1 lépcsőfokkal (1–0): nincs; (2–1): *szlopál*; (3–2): *szitu*.

Ha a finomabb elemzés kedvéért nem csoportokba sorolva nézzük meg az eredményeket (ez praktikusabb, de pontatlanabb megoldás), hanem minden egyes szót külön-külön hasonlítunk össze a két mintában, akkor a még következő szavak bizonyulnak — csekély mértékben — nagyobb gyakoriságúnak a füleki anyagban: *lerobban*, *gáz van*, *lóvé*, *csaj*, *beköp*, *begurul*, *átráz*, *pasi*, *lelécel*, *fater*, *leszáll róla*, *balhé*, *srác*, *nuku*, *berezel*, *smárol*, *ürge*, *tesó*, *sitt*, *muter*, *haver*, *dumál*, *nekem annyi*, *sóher*, *meló*, *figyi!*, *csóró*, *lelkizik*, *csávó*, *krenkolja magát*, *bige*, *nyomja a sódert*, *lelombozódik*, *krapek*, *ipse*, *csencsel*, *balek*.

E szavak egy része (a) a szlovákból is kap megerősítést: *szlopál* (a legnagyobb az eltérés), vö. sz. *slopať* (durva) 'vedel'; *szitu*, vö. sz. (stand). *situácia*; *fater*, vö. sz. (szleng) *foter*, *fotr*, *fotrík*; *muter*, vö. sz. (szleng) *muter*, *mutra*, *muti*;[16] *lóvé*, vö. sz. (zsargon > szleng) *love*; *csaj*, vö. sz. (nyj. > argó) *čaja*; *srác*, vö. sz. (szleng) *šrac*, *šrác* 'kisfiú, gyerek'; *krenkolja magát*, vö. sz. *krenkovať sa* (beszélt nyelvi, régies). (b) A **cigány** nyelv megerősítő szerepével is lehet számolni a *csaj*, *csávó*, *csóró*, lóvé szavak esetében. (c) A többi szóról elmondható, hogy nagy részük az argónak régebbi, a *standard felé közeledő* rétegéhez tartozik.

Olyan szavak ezek, amelyek már nem egy esetben „kimentek a divatból", s vannak „menőbb" argó megfelelőik is (a fejlődésbeli fáziskésés más nyelvi rétegekben is megnyilvánul). E leggyakoribbak közt olyanok is vannak, melyeknek egy része soha nem is volt argószó, hanem pl. gyereknyelvi (pl. *figyi!*, *tesó*) vagy bizalmas (pl. *csencsel*, *lelkizik*, *nekem nyolc*).

4.6. Ami a **meghatározások** argószavait illeti, legtöbbjük egyszeri előfordulású mindegyik mintában. Nagyobb számban a következők jelentek meg: Terenyén (9-szer vagy többször): *mani*, *bunkó*, *manusz*, *paraszt*, *átver*, *leég*, *hapsi*; a füleki magyar gimnáziumban (4-szer) *alak*, *hapsi*, *leég*; (8-szor) *zűr*, (10-szer) *átver*; a szakmunkásképzőben: (4-szer) *leég*; *pasas*; (5-ször) *átver*; a gimnázium szlovák osztályában: (2-szer) *átver*, (3-szor) *pasas*. Ezek persze összefüggnek a megadott argószavak ismeretével. Pl. a *tahó* szó meglepően ismeretlen a szlovákiai mintákban; éppen ezért e diákoknak nem volt alkalmuk az olyan szinonim kifejezések használatára, mint a *bunkó* és a *paraszt*.

5. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az eddigi eredmények legalábbis nem cáfolják alapfeltevéseinket. A vizsgálatok alapján úgy látszik, hogy a füleki diákok argója részben kevésbé markáns a magyarországinál, részben pedig más. Kevésbé erőteljes jelenlétére az utal — noha nem önmagában! —, hogy a megadott szavak közül a terenyei gimnazisták a fülekieknél jóval többet ismertek. Ezenkívül a szavak jelentésének meghatározásakor a terenyeieknél nagyobb volt az argó jellegű szavak aránya.

A megítéléses feladat eredményei arra engednek következtetni, hogy a Füleken élő argószavak sem ugyanúgy használatosak, mint Terenyén, vagyis más norma irányítja őket. Ezt egyfajta spontán különfejlődésnek tekinthetjük. A különbségek jellegével kapcsolatban nem végeztem még vizsgálatokat, de föltehető, hogy leginkább használatbeli, stílusértékbeli, de olykor esetleg jelentés(árnyalat)beli eltérések is lehetnek a mindkét országban használt argószavak között. Bizonyos használati gyakorisági eltérés egyértelműen kimutatható. A Füleken gyakoribb szavak esetében e nagyobb gyakoriság több esetben

a szlovák nyelvből (és részben más nyelvekből) való megerősítéssel, részben pedig az illető elem régiségével magyarázható.

Ezeket a tényeket részben *az argó terjedési módja* magyarázza. Az argónak — különösen (1) értelmezés szerinti válfajai, vagyis a csoportnyelvek „expresszív" szubstandard változatai Szlovákiába nyilvánvalóan csak csekély mértékben terjednek át személyes kapcsolatok révén, hiszen a személyes kapcsolatok szükségszerűen „csoport-köziek"; nehéz elképzelni olyan kisközösségeket, amelyeket átszelne az országhatár. A szm. beszélőkhöz az argónak már csak egy „szelídített" változata jut el, vagyis alapvetően a (2) szerinti argó, az ún. bizalmas köznyelvvel érintkező, azzal egybemosódó rétege. Ezért érthető, hogy ezt ismerik a szm. beszélők a legjobban. További oka e szókincsréteg nagyobb mértékű ismeretének az, hogy a tévéből és az irodalomból is ennek szavait, fordulatait hallhatják leginkább a szm. beszélők.

Érdemes volna fölmérni, hogy a fiataloknak mekkora hányada törekszik tudatosan arra, hogy ha másodlagos forrásokból is, de eltanulja a mm. argót. Jelenleg úgy tűnik, hogy ez a műveltebbekre jellemzőbb, mint a kevésbé műveltekre. Erre enged következtetni az a tény, hogy a füleki gimnazisták argóismerete valószínűleg jobb a szakmunkásképzősökénél, ami némileg paradox jelenség, hiszen az argó — keletkezési helyén — alulról terjed fölfelé, s ezért minél lejjebb megyünk a társadalmi ranglétrán, annál erősebb jelentkezését kell feltételeznünk.[17] Ugyanakkor az is tény, hogy már Magyarországon belül is vidékre sokszor „megnövekedett presztízzsel" jut el az argó, „és ott már felülről terjed lefelé, magasabb társadalmi állású rétegek segítségével" (Tolcsvai Nagy 1988:973–974).[18]

A Füleken és Bátonyterenyén folytatott vizsgálatok által felvetett kérdésekre csak a további, az ismertetettnél alaposabb, körültekintőbb, többfajta módszert alkalmazó és nagyobb anyagra kiterjedő vizsgálat adhatja meg a választ.

JEGYZETEK

1. Az *argó* és a *szleng* műszavakat előadásomban azonos értelemben használom.

2. A tolvajnyelv mint szaknyelv és az argó (szleng) közötti különbségre l. pl. Nekvapil 1986:197–198; Fazakas 1991:9; Partridge 1992:17; vö. még Szűts 1988:963, 968.

3. Ezt az értelmezést Nekvapil (i.h.) elutasítja, de azért található rá példa a csehszlovák, pontosabban szlovák irodalomban, l. Hochel 1993:17.

4. Meg kell még említenem, hogy a diákok rendkívül sok trágár szót írtak be a kérdőívbe. Ennek egyik oka az lehet, hogy nem voltak tisztában az argó valódi mivoltával, részben pedig az, hogy „élvezték" azt a helyzetet, hogy az iskolában, tanórán alkalmuk van ilyen szavak „használatára". Ám a standardban durva stílusértékűnek számító, sőt trágár szavak használata ettől eltekintve is hozzátartozik az ifjúsági nyelvhez, ill. argóhoz (vö. Sipos 1988:868–869, 872).

5. Zömüket a Jasszok, zsarók, cafkavágók c. munka (Fazakas 1991) szójegyzékéből válogattam; többnyire azokat, amelyeket ötéves magyarországi tartózkodásom során gyakran hallottam, ill. használtam (sokukat ma is használom).

6. A vizsgálatban részt vevő diákok száma: a füleki gimnázium magyar osztályai: 45, szlovák osztályok: 13; a füleki szakmunkásképző: 48; a bátonyterenyei gimnázium: 67.

7. Bachát (1976:108–109) kiszámította, hogy Matijevicsnek *A vajdasági magyar diáknyelv* c. munkájában lévő 1476 szó közül több mint 400 megtalálható a magyarországi gyűjteményekben is, vagyis a vajdasági és a magyarországi magyar diáknyelv között alighanem nagyfokú az egyezés. Nincs okunk feltételezni, hogy Szlovákiában más volna a helyzet, mint a Vajdaságban – megfigyeléseink is ezt támasztják alá.

8. A füleki gimnázium szlovák tannyelvű osztályaiba járó diákok adatait a minta kicsinysége miatt mellőzöm, a füleki szakmunkásképző diákjaiét pedig azért, mert ezek közül sokan nem tudták befejezni a munkát, s így a bekarikázatlanság nemcsak a szóismeret hiányát jelentheti, hanem azt is, hogy a kérdőív végét az adatközlők egy része már nem töltötte ki. A *pontos* adatok közlésétől pedig azért tekintek el, mert nem vetettem őket alá statisztikai próbának.

9. Az, hogy valaki nem adta meg a szó jelentését, természetesen nem föltétlenül jelenti azt, hogy a szót nem is ismeri, s ha rossz jelentést adott meg, az sem jelenti mindig azt, hogy a szót „rosszul használja". Mivel azonban a szándékos vagy véletlen „félrekarikázásra", valamint az egyébként használt szó jelentés-meghatározásának képtelenségére azonos volt az esélye legalábbis a két magyar gimnáziumi minta diákjainak, az egyes minták összehasonlításából adódó tanulságokat reálisnak kell tartanunk. – Maguknak a konkrét százalékos adatoknak viszont nincs jelentőségük, csupán az egyes minták közötti különbségnek, hiszen a konkrét számadatok a kerdőívbe kiválogatott szavak függvényei.

10. Ezúton mondok köszönetet Bartha Csillának és Tolcsvai Nagy Gábornak, az ELTE oktatóinak a kérdőívek kitöltetéséért.

11. A pozsonyiak egyébként még a füleki magyar szakmunkásképzős tanulókat is magasabb érdemjeggyel értékelték (3.74), mint a terenyei gimnazistákat (a szakmunkásképzősöket a kérdőívben 15 mondat „képviselte"), szemben a budapestiekkel, akiktől a szakmunkásképzősök kapták a legalacsonyabb osztályzatot (3,47).

12. Hátravan még az adatok alaposabb elemzése, és persze sok-sok további terepmunka. Pl. a mondatok értékelésekor konkrét mondattípusokat is figyelembe kell venni, hiszen egy gyönge értékelés (pl. 1-essel) nemcsak azt jelentheti, hogy a mondat rossz, hanem azt is, hogy az, aki értékeli, nem (jól) ismeri az illető kifejezést. Globálisan ez a tényező talán mégsem torzította az eredményeket, hiszen ha sok mondatot ilyen okokból értékeltek volna „alul" a pozsonyiak, akkor nekik kellett volna „szigorúbbnak lenniük" – elvégre ugyanazok az argószavak szerepeltek mind a fülekiek, mind a terenyeiek mondataiban.

13. Itt a ténylegesen ismert szavakat dolgoztam föl, tehát azokat, amelyeknek a diákok megadták a jelentését. A százalékok ezekre vonatkoznak.

14. Azért nem a 72-ből, mert az egyik argószó kifejezetten szm. kontaktusjelenség volt (*frajer* 'vagány'), így azt kihagytam a statisztikákból.

15. Megjegyezzük, hogy e szavakról nem azt kell gondolni, hogy gyakrabban használatosak Füleken, mint Terenyén, hanem a vizsgált szavakon belül karikázták őket be többen, mint Terenyén.

16. E két szónál természetesen a német, esetleg az angol nyelv is megerősítő szerepet játszhatott.

17. Nagy kár, hogy Bátonyterenyén nem volt alkalmam szakmunkásképzőben is vizsgálatot folytatni. Az eredményeket ugyanis az a tény is torzíthatja, hogy a

szakmunkásképzősök nehézkesebbek, amikor *írni* kell arról, ami egyértelműen beszélt nyelvi jelenség. Az élő nyelvhasználat megfigyelése nélkül ezért nehéz következtetéseket levonni.

18. További vizsgálatot érdemelne, milyen módon hat az argószókincsre az a tény, hogy részben a magasabb kultúra közvetítésével, s ráadásul kívülről kerül a beszélőkhöz. Ez egész bizonyosan érinti valamilyen módon a szavak használati értékét, stílusértékét, de hogy hogyan, azt jelenleg legföljebb találgatni lehetne.

IRODALOM

Bachát László (1976). Az ifjúsági és a diáknyelv kérdései. Sebestyén (1976:107-122).

Bárczi Géza (1980). *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest: Gondolat.

Chloupek, J.–J. Nekvapil szerk. (1986). *Reader in Czech Sociolinguistics*. Praha: Academia.

Deme László (1970). *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Pozsony: Madách Kiadó.

Fazakas István (1991). *Jasszok, zsarók, cafkavágók. Életképek a vagányvilágból, ó- és új argószótár*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.

Hochel, B. (1993). *Slovník slovenského slangu*. Bratislava: Vydavatel'stvo Hevi.

Hubáček, J. (1979). O slangu z hlediska jazykové kultury. In: Kuchař (1979:212–216).

Jakab István szerk.(1976). *Hogy is mondjuk? Nemzetiségi nyelvhasználatunk – nemzetiségi nyelvművelésünk*. Bratislava: Madách Kiadó.

Jakab István (1983). *Nyelvünk és mi*. Pozsony: Madách Kiadó.

Jakab István (1989). A magyar nyelv szlovákiai változatai. *Magyar Nyelvőr* 113: 140–149.

Kiss Jenő – Szűts László szerk. (1988). *A mai magyar nyelv rétegződése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Křístek, V. (1973). Poznámky k problematice argotu a slangů. *Slovo a slovesnost'* 34:98–103.

Kuchař, J. szerk. (1979). *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia.

Nekvapil, J. (1986). On the communicative approach to the study of slang. In: Chloupek – Nekvapil (1986:195–205).

Partridge, E. (1992). Slang. *The Encyclopedia Americana. International edition*. Vol. 25. Danbury, Connecticut: Grolier Incorporated.

Sebestyén Árpád szerk. (1976). *Anyanyelv, közélet, művelődés*. Budapest: TIT.

Sipos Pál (1988). Ifjúsági nyelv – familiáris köznyelv. In: Kiss – Szűts (1988:867–874).

Szűts László (1988). A mai magyar tolvajnyelv szókincsének néhány sajátosságáról. In: Kiss – Szűts (1988:963–969).

Terestyéni Ferenc szerk. (1958/1981). *A magyar stilisztika vázlata.* Budapest: Tankönyv-kiadó.

Terestyéni Ferenc (1958/1981). A szókészlet és a frazeológiai elemek stilisztikai vizsgálata. In: Terestyéni (1958/1981).

Tolcsvai Nagy Gábor (1988). Társadalmi rétegződés és nyelvi norma. (A bizalmas stílus mai magyar nyelvbeli terjedéséről.) In: Kiss–Szűts (1988:969–975).

Az *ly* realizációi Medvesalján

Cs. Nagy Lajos

Fülek keleti szomszédságában, az egykori Gömör vármegye és Nógrád megye területén fekvő településcsoportot illetik Medvesalja névvel. Az ide tartozó falvakról (Óbást, Újbást, Vecseklő, Medveshidegkút és Tajti) összefoglalóan azt írja Filep Antal, hogy lakossága római katolikus, kultúrája archaikus, hagyományőrző. Az utóbbi időkben jellemzővé vált az ingázás, de a hagyományos életmód és a kultúra külső jelei elevenek maradtak (vö. Kósa László – Filep Antal 1983).

A jelen tanulmány alapját adó medvesaljai gyűjtés talán egyik legfontosabb tanulsága az, hogy a hagyományőrzés nemcsak a külső jegyekben figyelhető meg, hanem a néprajzosok által föltárt táplálkozáson, halottkultuszon, temetkezési szokásokon stb.-n kívül az emberek nyelvében, szókincsében, hangképzésében is.

Az utóbbi másfél-két évtizedben leginkább a néprajzkutatók járták a területet, s jelentettek meg értékes tanulmányokat a gyűjtésükből. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke és a Herman Ottó Múzeum közös kutatási programként indította el a helyszíni munkát 1979-ben.

Nagyobb és szervezett nyelvjárási gyűjtés Medvesalján 1993 nyaráig nem volt. Kisebb közlemények föl-fölbukkannak például a Magyar Nyelvőr századforduló körüli számaiban, nyelvészeti pályázatokon (pl. Csűry verseny) avagy a Magyar Népnyelv oldalain elsősorban Kovács István (1941) jóvoltából.

A magyar nyelvjárások atlaszának gyűjtőmunkája erre a vidékre nem terjedt ki. Északról a legközelebbi kutatópontok (Cssz-17.– Bolyk és Cssz-18. – Magyarhegymeg) légvonalban is legalább 20 km-re találhatók. Délről ugyan mindössze 7–8 km a távolság a H–7-es ponttól (Bárna), de a hegyvonulat iránya s — a II. világháború óta — az államhatár sem tette/teszi lehetővé az érintett települések között az állandó és természetes kapcsolattartást. Nyugati és keleti irányban még

távolabb vannak kutatópontok. Tehát nyelvileg vajmi kevéssé hathatnak/hathattak egymásra.

Medvesalja Imre Samu osztályozása szerint a középpalóc nyelvjárástípus területéhez tartozik, melynek témám szempontjából lényeges jellemzője, hogy az *ly* önálló hangeszköz. „A köznyelvben *ly*-nal írt szavakban, ill. *l+j* hangkapcsolat helyén egyes pontokon következetesen jelentkezik, másokon változatként fel-felbukkan a *j* is, de egészében véve a jelenség itt még eléggé stabilnak látszik. Egy-két morféma azonban következetesen *l*-es (*vālló, pëndël*) (Imre 1971)." A hangrendszertípusok értékeléséről írva az V. típusról megállapítja, hogy lényeges megkülönböztető jegye az *ly* megléte:„Az *ly* minden kutatóponton erős megterhelésű, bár variánsként a *j*, illetőleg az *l* is elég gyakori már mellette" (1971:84).

Kutatásom során arra a kérdésre kerestem a választ, hogy vajon Imre Samu jó negyven évvel ezelőtt gyűjtött anyagon alapuló, húsz év előtti megállapításai napjainkban mennyire érvényesek. A szó szoros értelmében vett változásvizsgálatnak azonban nem tekinthetjük e munkát, mert csupán a nyelvjárásterület azonos, a települések nem. Ha tetszik, állapotvizsgálattal van dolgunk, melyet a nyelvatlasz környező kutatópontjainak hasonló adatai motiválnak. Megjegyzendő, hogy a gyűjtés főleg a nyelvatlasz kérdéseivel történt.

Bőséges anyagomból itt mindössze 13 névszó, közülük 1 keresztnév vizsgálatára szorítkozom. Ezek hangtani fölépítésük szerinti csoportosításban a következők:

1. első szótagi helyzetben: *polyva* (a kukoricáé), *polyva* ('a gabonaszemet borító'), *pulyka*;

2. utolsó szótagi helyzetben

2.1. *Mihály (Mihálytól, Mihályé), ekegerendely, hüvely* (a babé, borsóé), *kesely, pehely, bagoly (baglyok);*

2.2. *csoroszlya, gólya, dereglye, gereblye.*

1. Az első szótagi *ly* realizációi. A vizsgált öt település közül Újbást és Tajti kivételével mindenütt ismerik a *polyva* szót 'a kukoricából szeleléskor kiszálló apróság' jelentésben. Óbáston az *l*-ező formát használják (*pelyvà*), Vecseklőn a palatalizált *l'*-est (*pël'va*), Med-

veshidegkúton egymás mellett él az *l*-ező és az *ly*-ező alak *pëlvà ~ pëlyvà*). Megjegyzendő, hogy ebben a jelentésben Újbáston a *pihe* járatos, Vecseklőn pedig a *pël'và* mellett a *szëmętyi*, Tajtiban a *mohëtkà* és a *pëhëly*, valamint ez utóbbinak paradigmatikus változatai fordulnak elő (*pëlhi ~ pëlyhi*).

A 'gabonaszemet borító vékony hártya' jelentésben használt *polyva* területünk minden falujában ismerős. Óbáston *l*-ező (*pelvà*), Újbáston a *j*-ző alak is föltűnik az *ly*-ező és az *l*-ező mellett (*pëjvà ~ pëlyvà ~ pëlvà*). Vecseklőn csak a palatalizált *l'*-es variációval találkoztunk (*pël'và*), Medveshidegkúton viszont csupán *ly*-ezővel *pëlyvà*. Tajtiban a *l*-es és az *ly*-es változatok egymás mellett élnek (*pëlvà ~ pëlyvà*). Említésre méltó, hogy Medvesalja legdélibb vizsgált falujában, Tajtiban a *polyva* jelentése azonos a *törek*évél. A Magyar Nyelvjárások Atlasza 190. térképlapján az általános megjegyzések között ezt találjuk: „Nagyjából a Duna vonalától keletre a »polyva« és a »törek« fogalma nem válik olyan világosan szét, mint például a Dunántúlon." Medvesalja északabbra fekvő településein egyértelmű volt a fogalmi megkülönböztetés. Az atlaszadatok és a saját gyűjtés alapján feltételezhető, hogy valahol ezen a területen húzódhat a jelenséghatár. A Cssz-17., 18., 19. pontokon, valamint Medvesalja négy északibb településén ugyanis a *polyva* valamelyik alakváltozata él, Tajtiban a két szó azonos denotátumú, a tőle délnyugatra és délre fekvő kutatópontokon (H-6., 7.) a *polyva* alakváltozatai mellett megjelenik a *törek, aprótörek* is az előbbi jelentésében. A 191. térképlapon, a *törek* lapján pedig az előbbi magyarországi helyeken a *törek* mellett a *polyva* néhány változata tűnik föl. A felvidéki pontokon kivétel nélkül mindenütt *törek* fordul elő.

Hangtani felépítés szempontjából ebbe a csoportba sorolható a *pulyka*. Területünk két szélső falujában, Óbáston és Tajtiban *l*-ező és *ly*-ező alakok (*pulkà ~ pulykà*), Újbáston *j*-ző és *ly*-ező variánsok (*pujkà ~ pulykà*) élnek egymás mellett, Vecseklőn a palatalizált *l'*-es (*pul'kà*), Medveshidegkúton pedig az *ly*-es forma (*pulykà*) járja.

2. Az utolsó szótagi *ly* realizációi. E típuson belül két altípust különböztethetünk meg egymástól. Az egyikhez sorolom az *-ály, -ely, -oly* végű, a másikhoz pedig a *-lya, -lye* végű szavakat.

2.1. A *Mihály* tulajdonnévnek Óbáston és Tajtiban egyaránt használatos az *ly*-ező és a palatalizált *l'*-es alakja (*Mihály ~ Mihál'*), Medveshidegkúton csak *ly*-es forma él (*Mihály*). Az említett településeken a határozóragos alak inkább *ly*-ező, a birtokjeles pedig inkább *l'*-es (Óbást: *Mihálytó, Mihál'é*; Tajti: *Mihálytó, Mihál'é*) Medveshidegkúton azonban a toldalékos alakok is *ly*-ezők (*Mihậlytóu, Mihậlé*).

Érdekes, hogy Újbáston és Vecseklőn az adatközlők többszöri rákérdezésre sem válaszoltak a keresztnév toldalékos alakjával, mert túl ridegnek tartották. Újbáston a *Miska* becenevet használták, Vecseklőn pedig köznévi körülírásos formát (*gàzdātó, szomszédé*).

Ebben az altípusban az *-ely* végű szavakból fordul elő a legtöbb. Az *ekegerendely* így, összetételként nem használatos, az utótag annál inkább. Területünkön az *ly*-nek minden realizációja előfordul: Óbáston *girindëj ~ girindël*, Újbáston *girindej ~ girindel ~ gyirindel*, Vecseklőn *girindël'*, Tajtiban *gẽrẽ̂ndel ~ girindel ~ girindely*, Medveshidegkúton *girindő*, vagyis polifonémikus realizáció. A két északibb faluban (Ó- és Újbáston) találkoztunk *j*-s alakkal, a többiekben azonban nem. Ez a szabályszerűség megmutatkozik a *kesely* és a *pehely* szavakban is (Óbást, Újbást: *kësëj ~ kësël'y, pehej ~ pehel ~ pehely;* de Vecseklő: *kęsęl', pëhël'*; Medveshidegkút: *kęsël'y, pehël'y*; Tajti: *kesel, pehely*).

Az előbbi tendencia a *hüvely* alakváltozataiban már nem érvényesül ilyen tisztán. Igaz, hogy Újbáston *j*-ző (*hűvej*), de Medveshidegkúton is előfodul (*hívęj ~ hívely*), Óbáston pedig más szót használnak helyette (*bàbhàjà, borsóhàjà*). Vecseklőn pusztán *l'*-ező változattal találkoztunk (*hüvęl', hüvęl'ësëk*). Tajtiban a legszínesebb a kép, ugyanis *l ~ l' ~ ly* egyaránt hallható (*hívele ~ hível' ~ hívël'y*), sőt *l* nélkül is: *hűve*.

Egyetlen *-oly* végű főnév viselkedését vizsgálom alapalakjában és a többes szám jelével ellátva, ez pedig a *bagoly, baglyok*. Az egyes szám alany esetű alakok többnyire *l'*-ezők, illetve *ly*-ezők (Óbást: *bàgol'*, Medveshidegkút: *bàgoly*, Tajti: *bàgol ~ bàgoly*), Újbáston és Vecseklőn polifonémikus értékű megoldással találkozunk (*bàgó*). A többes

számú formák is változatos képet mutatnak. A köznyelvhez hasonlóan kiesik a tőbelseji magánhangzó (*bàgl'ok ~ bàglyok*), de Tajtiban még él a teljes tövű alak (*bàgol'ok ~ bàgolyok*) is. Újbáston és Vecseklőn a *bàgó* tőhöz kapcsolódik a *-k* többesjel (*bàgók*).

2.2. Ebben az altípusban a *-lya, -lye* végű főnevek változatait mutatom be. A *csoroszlya, gólya, gereblye* szavakban az *ly* realizációi bizonyos szabályszerűséget mutatnak. Újbást kivételével mindenütt *l ~ l' ~ ly* vagy ezek valamelyike (Óbást: *csoroszlyà, gólyà, goul'à, gerebl'e*; Vecseklő: *csoroszl'a, gól'a, gerebl'e, kizsgërëbl'ę*; Medveshidegkút: *csoroszlà ~ csoroszlyà, gól'à ~ gó^{u}lyà ~ gólyà, gęrëblyę*; Tajti: *csoroszlà ~ csoroszlyà, gólyà, gereblye*). Újbáston a *j* váltakozik az *ly*-es alakokkal (*csoroszjà ~ csoroszlyà, góujà ~ góulyà, gerebje ~ gereblye*).

Egészen másként állunk a *derelye* szóval, ugyanis ennek alakváltozatát mindössze Medveshidegkúton (*dęrëglyë*) és Újbáston (*dereje ~ derelye*) használják, Vecseklőn csupán finomkodó célzattal (*derel'ę*). Óbáston, Tajtiban kizárólag a *bàtus hàluska* ennek az ételnek a neve, s Vecseklőn is ez az általános.

Táblázatba foglalva az *ly* realizációi a tárgyalt morfémákban a következő képet mutatják.

Hangtani fölépítés	CÍMSZÓ	Óbást	Újbást	Vecseklő	Medveshidegkút	Tajti
1. Első szótag	POLYVA (kukoricáé)	pelvà	–	pël'và	pëlvà pelyvà	–
	POLYVA (gabonaszem hártyája)	pelvà	péjvà pëjvà pëlvà pëlyvà	pël'và	pëlyvà	pëlvà pëlyvà
	PULYKA	pulkà pulykà	pujkà pulykà	pul'kà	pulykà	pulkà pulykà

2. Utolsó szótag	2.1. MIHÁLY	Mihāly Mihāl'	–	–	Mihāly	Mihāly Mihāl'
Toldalék előtt	MIHÁLYTÓL	Mihālytó	–	–	Mihālytóu	Mihālytó Mihāl'tó
	MIHÁLYÉ	Mihāl'é	–	–	Mihālyé	Mihāl'é
	EKE-GERENDELY	girindëj girindël	girindej girindel gyirindel	girindël'	girindő	gërëndel girindel girindely
	HÜVELY	–	hűvej	hűvęl'	hívej hívely	hível,hível' hívëly hűve
	KESELY	kësëj kësëly	kësëj kësëly	kęsęl'	kesëly	kesel
	PEHELY	pehej pëhel pëhely	pehej pehel pehely	pëhël'	pehël'	pehel'
	BAGOLY	bagol'	bàgó	bàgó	bàgoly	bàgol' bagoly
Toldalék előtt	BAGLYOK	bagl'ok	bàgók	bàgók	bàglyok	bàgl'ok bàgol'ok bàgolyok
	2.2. CSOROSZLYA	csoroszlyà csoroszlyà	csoroszjà	csoroszl'à csoroszlyà	csoroszlà csoroszlyà	csoroszlà
	GÓLYA	góul'à gólyà	góujà góulyà	gól'à	gól'à $gó^{u}lyà$	gólyà
	DERELYE	–	dereje derelye	dërël'ę	derëglyë	–
	GEREBLYE	gerebl'e	gerebje gereblye	gereb'e	gerëblye	gereblye

A táblázatból többek között megállapítható, hogy egész Medvesalján erősen tartja magát az *ly*, valamint annak *l* és *l'* realizációja. Leginkább Újbáston, kisebb mértékben Óbáston tűnnek föl a *j*-s változatok, de elvétve Medveshidegkúton is találkozhatunk velük. Újbástnak a *j* felé hajlását erősítheti központi fekvése: a környező településekhez képest lényegesen több idegen fordul meg erre, hiszen itt található az egyetlen körzeti orvosi rendelő s még néhány olyan intézmény, ahová a viszonylag távoli Sőregről és Ajnácskőről is átjárnak.

Imre Samunak az *ly*-nal kapcsolatos, korábban idézett megállapításai lényegében tehát erre a régióra is érvényesek. A kutatás eredményeként azonban azt is elmondhatjuk, hogy sikerült egy-két olyan települést találni, ahol a *j* már elkezdte térhódítását.

Irodalom

Imre Samu (1971). *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kósa László – Filep Antal (1983). *A magyar nép táji–történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kovács István (1941a). *Szógyűjtemény*. Óbást – Csűry verseny.

Kovács István (1941b). Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben. *Magyar Népnyelv* 3:156–158.

Megfigyelések Kolon mai nyelvhasználatáról

SÁNDOR ANNA

A Nyitra vidéki magyar falvakkal kapcsolatban 1939-ben Kodály Zoltán a következő sorokat jegyezte le: „Mikor 30 éve a Zobor alján kezdtem népdalt gyűjteni, gyakran hallottam a csodálkozó kérdést művelt magyaroktól: mit keresek Nyitrában magyar népdalt, hiszen ott tótok laknak!" (Kodály 1989:29). E sorok mindig felidézik bennem a hasonló, de jóval későbbi tapasztalataimat, s megerősítik azt a véleményemet, hogy ma még kevesebben tudják: a Nyitra környéki magyarok őslakosokként olyan Árpád-kori településeken laknak, amelyek közül több község ebben az évben ünnepelte fennállásának 880. évfordulóját.

Rövid írásomban e nyelvsziget egyik községének, Kolonnak a mai nyelvhasználatával kapcsolatos megfigyeléseimet szeretném ismertetni. A megfigyelés szó használata itt nem véletlen, mert eddigi ismereteim nagy részét passzív megfigyelés útján nyerhettem — a községben lakom —, melyeket nyílt és titkos magnetofonfelvételekkel, valamint kérdőíves gyűjtéssel egészítettem ki.

Mivel a nyelv mindig valamilyen társadalomban keletkezik és működik, vizsgáljuk meg először a község nyelvhasználatát befolyásoló társadalmi tényezőket!

Az elmúlt 50 évben Kolon gazdasági élete és társadalma is gyökeres változáson ment át. A hagyományos paraszti gazdálkodás felbomlott, s ennek következtében a község egységes társadalmi képe is megváltozott, különösen a műveltség és a foglalkozás terén.

Az 1991. évi népszámlálás adatai alapján az 1432 lakosból 150 körüli az érettségizettek száma (34,2%) és 17 főiskolát vagy egyetemet végzett (1,2%) van, többen (kb. 36-an) végezték el, csak nem maradtak a községben. A 665 produktív életkorú koloni lakosból 478-nak a községen kívül van a munkahelye (71,9%). A produktív életkorúak 56%-a

munkás, 34%-a alkalmazott, a többi az egyéb kategóriába tartozik. A lakosság 64,9%-a magyar nemzetiségű, a többi szlovák és roma.

A köz- és irodalmi nyelvvel való kapcsolatot a község lakosai számára elsősorban a rádió és televízió adásai, a helyi könyvtár könyvei és a különböző sajtótermékek — 250 magyar nyelvű lapnak van előfizetője — biztosítják. A templomban magyar nyelven is folyik az istentisztelet, a községnek van magyar nyelvű óvodája és alsó tagozatos alapiskolája — a felső tagozat Gímesen van —, de középfokú magyar nyelvű iskola a nyitrai járásban nincs, így a község fiataljai anyanyelvükön csak a távolabbi városokban (Pozsony, Komárom, Érsekújvár, Párkány, Dunaszerdahely) tanulhatnak tovább.

Hogyan tükröződnek vissza ezek a társadalmi körülmények a nyelvhasználatban? A vizsgált időszakban, ahogy láttuk, megnőtt az érettségizettek és a főiskolát végzettek száma, s azt feltételezhetnénk, hogy az ő nyelvhasználatukban a köznyelv dominál a nyelvjárás fölött. Eddigi megfigyeléseim és gyűjtéseim azonban azt bizonyítják, hogy különösen az érettségizettek, de a főiskolát végzettek nagy része is, családi környezetben és a falubeliekkel a nyelvjárást használja, számukra ugyanis a nyelvjárás biztosítja az otthonosság érzését. Idegen jelenlétében annyiban változik meg nyelvhasználatuk, hogy vagy kerülik a kirívó nyelvjárási sajátosságokat, vagy pedig a köznyelv erőteljesebb hatását tükröző, köznyelvies nyelvjárásban — ritkábban köznyelven — beszélnek. A nyelvi regiszterváltásra egyrészt az érettségizett és a főiskolát végzett középkorúaknak az a csoportja képes, akik legalább az érettségiig anyanyelvükön tanulhattak, másrészt az anyanyelvi oktatásban részesülő, második generációs értelmiségi fiatalok esetében beszélhetünk a diglosszia bizonyos fokú létezéséről. De még így is a nyelvjárás az erősebb nyelvváltozat, s ehhez a munkahelyi környezet nyelvhasználata is nagyban hozzájárul, hiszen a munkaképes lakosság 71,9%-a a községen kívül, többnyire Aranyosmaróton és Nyitrán dolgozik, ahol csakis a szlovák nyelvet használhatják, tehát az aktív szakmai anyanyelvi használatra nincs lehetőség. S ha — Deme Lászlót idézve — a „standard mai gyors terjedésének a szakmai–közéleti tevékenység a bázisrétege" (Deme 1973:197), akkor ennek hiánya a köznyelv terjedését lelassítja.

A továbbiakban vizsgáljuk meg, mennyiben különbözik az informális nyelvhasználattól a nyilvános, vagyis a formális változat. Az anyanyelv formális beszédhelyzetben csakis a községen belül, esetleg a környező magyar falvakban használható a hivatalokban és az üzletekben, de a járási székhelyen csakis szlovákul intézhetjük ügyes-bajos dolgainkat, és a vásárlás is túlnyomórészt csak államnyelven lehetséges. A helyi községi hivatalban a falubeliekkel történő közvetlen ügyintézés nyelvhasználatára csupán a kirívó nyelvjárási sajátosságok kerülése jellemző.

Lényeges eltérést mutat azonban a nagy nyilvánosság előtt, falugyűléseken vagy egyéb rendezvényeken felszólalók nyelvhasználata, s e megállapításomat passzív megfigyeléseimen kívül egy nyilvános képviselő-testületi ülésen rögzített 4 órányi magnetofonfelvétel adatai is alátámasztják. A gyülésen csakis falubeliek vettek részt, ám ennek ellenére azt állapíthatom meg, hogy a nyilvános megszólalás felelőssége a felszólalók túlnyomó többségénél a köznyelvi(es) változat következetesebb használatát kényszerítette ki. A nyelvjárásiasság a köznyelvi változatban induló beszéd végére és az emfatikus beszédhelyzetekre jellemző. Beszédükben kerülték a koloni nyelvjárásra jellemző **í-zést** (*píz:pénz, kíszpíz:készpénz, főszerelís:felszerelés, kőccsígvetís:költségvetés, ríszíre:részére, könyvelís:könyvelés, lëhecscsí-gës: lëheccségëss, beszéljünk:beszéjjünk, kössíghãzà:kösségháza, ke-zit:kezét, nígy:négy, kípviselő:képviselő, kípessek:képesek ~ képessek, ellentítek:ellentétek*), az ***l*-kiesést** *kőccsígvetízsbő:kölcségvetésből, vót:volt, gundókoznyi:gondolkozni, ẽfogànnyi:elfogadni, ebbő:ebből, errő:erről, nyóc: nyolc, csinãnyi:csinálni, múvà:múlva, gàzdãkodãs:gazdálkodás, dógok:dolgok, dógozok:dolgozok*), a **palatalizációt** *ànnyi:adni, lënnyi:lënni, ëgygyeznyi:ëggyezni, idegyünni:idejönni, hoznyi:hozni, mëggyig:mëddig, minygyig:mindig, szàvàznyi:szavazni*), *a -val/-vel v*-jének nem hasonuló alakjait *(hàszonvã:haszonnal, mãsikvã:másikkal)*, az egyalakú *-rë* egyszer sem fordul elő, holott az informális nyelvhasználatban még gyakori. Ha mégis előfordultak nyelvjárási alakok, azok nem a kirívó nyelvjárási jelenségeket tartalmazták, s így valószínűleg ezek nyelvjárásias voltát nem is tudatosították: *àsztàt, esztet, à àdóké, tík, muszàj,*

köll, köllene (az archaikusabb *kő, kőne* alakváltozatokkal szemben a többnyire nyelvjárásban beszélőnek nem is tűnik nyelvjárásinak).

Érdekes különbségekre figyelhettem fel a nyelvhasználat két alapvető formája, a hangzó és az írott közlés, valamint ezek átmeneti típusai között. Eddigi tapasztalataim megegyeznek Benkő Loránd ama megállapításával, hogy e két forma — hangzó és írott — között „a regionalitás mértéke is eltérést mutat: a hangzó közlésbe erősebben, az írott közlésbe szórványosabban tudnak behatolni a nyelv szociális és területi változatai" (Benkő 1988:19). Írott nyelvhasználati formákhoz úgy jutottam, hogy a koloni postásnő — középkorú, magyar alapiskolai végzettségű — a számunkra fontos közlendőket kénytelen két-három mondatos írott üzenet formájában továbbítani, hiszen napközben ritkán talál bennünket otthon, s ezáltal módomban volt — ha nem is nagy terjedelemben — összehasonlítani az írott és a beszélt nyelvhasználatot. Az összehasonlítás által lényeges különbségeket tapasztalhattam a nyelvjárásiasság fokát illetően e két közlési forma között: az eddig „kapott" 17 írott üzenetben egyetlenegy nyelvjárási vagy köztes nyelvhasználati alak sem szerepel, pedig írójuk beszélt nyelvhasználatára a normatív koloni nyelvjárás szigorú követése jellemző. Lássunk néhány példát: *küldtem:kűttem, néninél:nenéné ~ nénine, pénzetek:pízëtëk, Pistánál:Pistānā, villanypénzért:villànypízé, jövök:gyüvök, összegyűrni:összegyűrnyi, borítékot:boríttkot ~ kupërtāt, Jenőhöz:Jenőhö, levélért:levélé, postán:póstān, reggel:rëggë* stb.

Ugyanez tapasztalható a helyi hangosbemondó közleményeinek — Benkő Loránd szerint a hangzó és az írott közlés átmeneti típusainak (vö. Benkő 1988:19) — vizsgálatakor is. E nyelvhasználati forma is a köznyelvet tartja követendő normának, holott a szövegek „alkotói", a községi hivatal adminisztratív dolgozói a falubeliekkel a hivatalos ügyintézés folyamán csupán a kirívó nyelvjárási sajátosságokat kerülő nyelvváltozatot használják. A hangosbemondó közleményeiben viszont a nyelvjárási *āró, kócsokot, làkossāgvā ~ làkossāgvàl, tàlāt, üzletné, ócsóbb, gyűlís, jelentís, kössíghāzà, víge, mëgvëhetyik* helyett a köznyelvi *árul, kulcsokat, lakossággal, talált, üzletnél, olcsóbb, gyűlés, jelentés, kösségháza, vége, mëgvëhetik* hallható.

Kolon mai nyelvhasználatának ismertetésekor nem hagyhatom ki a koloniak szlovák nyelvtudásával kapcsolatos észrevételeimet sem. Az anyanyelv különböző változatainak használatához hasonlóan a magyar anyanyelvűek szlovák nyelvtudásának foka és fajtája is különböző, s itt is meghatározó tényezőként szerepel a kor, a nem, a műveltség, a munkakör és az egyén által látogatott iskola tanítási nyelve.

55–60 év fölött a férfiak szlovák nyelvtudása magasabb szintű, az esetek többségében aktív, míg a nők többnyire passzív nyelvismeretekkel rendelkeznek. A 20 és 55 év közötti nők és férfiak szlovák nyelvtudásában nem tapasztalhatók lényeges különbségek, hiszen a már fentebb említett ingázók (71,9%), a Nyitrán és Aranyosmaróton dolgozók számára a szlovák nyelvtudás létszükséglet, s ezért ezt a kétnyelvűséget az ún. NÉPI KÉTNYELVŰSÉG kategóriájába sorolhatjuk (vö. Göncz 1985:17).

S hogy a szlovák nyelv melyik változatát beszélik? Ez az iskolázottságtól, a beosztástól, de nem utolsósorban a szlovák munkatársak nyelvhasználatától is függ, hiszen a nyelvjárásban beszélő szlovák munkások hatására a koloniak szlovák beszéde is nyelvjárásiassá válhat, de nem ritka az az eset sem, amikor a standard szlovák nyelvhasználatra törekednek, sőt szlovák munkatársaikat is figyelmeztetik a „helyes" köznyelvi alakváltozatra.

Azokra a magyar anyanyelvű közép- és fiatalkorú koloniakra viszont, akik már az alapfokú ismereteiket is szlovák tannyelvű iskolában szerezték meg, a szlovák nyelv lényegesen jobb ismerete a jellemző, míg anyanyelvi tudásuk — egy-két kivételtől eltekintve — a koloni nyelvjárás szlovák elmekkel erősen felhígított változatára terjed csak ki, vagyis az anyanyelv szlovákkal való fokozatos felcserélésének vagyunk tanúi, s ez is azt bizonyítja, amit Kiss Jenő 1992-ben Nyitrán, az 5. Élőnyelvi konferencián hangsúlyozott: „Az irodalmi nyelv mindenütt csak oktatás, legeredményesebben természetesen iskolai oktatás révén sajátítható el. Ha ez nincs biztosítva, nincs irodalmi nyelvi ismeretrendszer" (1993:64).

Milyen beszédhelyzetekben elsődleges vagy kizárólagos a szlovák nyelv használata? A községen belül az írásbeli hivatalos ügyintézés folyamán, a községen kívül pedig a szóbeli intézkedés folyamán is, a

községen kívüli munkahelyeken — de tapintatból a községen belül is, ha szlovákok is jelen vannak a beszélgetés alatt —, az orvosnál (kivéve a Gímesen működő körzeti orvost), s így nem csoda, ha éppen a közéleti, a szakmai, s ezenkívül az orvosi terminológia esetében a legerősebb az interferencia a koloniak magyar nyelvhasználatában.

Az elmondottak alapján, sajnos, nem kétséges, hogy SZUBTRAKTÍV KÉTNYELVŰSÉGGEL állunk szemben (vö. Göncz 1985:16), s feltehető a kérdés: milyenek a teljes diglottá válás lehetőségei a szubtraktív biling-vizmus keretei között? Lehetséges-e a köznyelvi változat megerősö-dése ott, ahol az anyanyelv funkciókat veszít? A feltett kérdésekre eddigi kutatásaim alapján tömören azt mondhatom, amit már több nyelvészkutatónk is megállapított, hogy ott, ahol az anyanyelv háttérbe szorul, s közéleti funkcióitól megfosztva él tovább, a köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt hatása jóval kisebb, viszont az egyenetlen bilingvizmus következtében az anyanyelvben egyre nagyobb mértékű az interferencia.

IRODALOM

Benkő Loránd (1988). Irodalmi nyelv – köznyelv In: Kiss – Szűts (1988:15–33).

Deme László (1973). Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között. *Zborník FFUK, Philologica*, XXV, Bratislava..

Göncz Lajos (1985). *A kétnyelvűség pszichológiája*. Újvidék: Fórum.

Kiss Jenő (1993). Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában. *Magyar Nyelvőr* 117:62–67.

Kiss Jenő – Szűts László szerk. (1988). *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kodály Zoltán (1989). *Közélet, vallomások, szemlélet*. Budapest.

Beszédhelyzeti kötődésű kölcsönszavak és közlési interferenciák a jugoszláviai magyarság nyelvében

PAPP GYÖRGY

Az idegen szavak, szerkezetek, idegenszerűségek elleni küzdelem szinte alapélménye, nem egyszer egyetlen ténykedése a nemzetiségi viszonylatú magyar nyelvművelésnek. Szorgos nyelvészi figyelem vette, veszi százszámra észre és jegyzékbe őket, élőnyelvi, írásbeli „elkövetőikkel" együtt pellengérre is állítva, mert lelkiismereti, lelkiismeretességi kérdésként értékelik használatukat. Így volt ez nálunk, Jugoszláviában, a Vajdaságban is[1], más környezetekben is.

Aztán eljött, el kellett jönnie a felismerésnek, hogy ezek az állományok idő- és térnélküliségükben szemlélve kezelhetetlen „csődtömegek", mindenkori folyamatok *eredményeként* semmit nem jellemeznek, egyetlen *keresztmetszeti* állapotot, *generálódási, újratermelődési folyamatot* nem képeznek le, akárhányadik előfordulásának[2] útját nem állják. Módszert, szemléletet kell vagy kellene váltanunk, ami részben meg is történt, amikor a nyelvművelés belső, abszolút szempontjai mellett a nyelvi összevetés, a fordítástudomány viszonyított kategóriái kerültek előtérbe, amelyek révén a *vétségeken* túl a *„vétkezés"*, azaz a folyamat is megragadhatóvá vált, innen pedig csak egy lépés hiányzik, a szociolingvisztikáé, hogy a folyamatokat *interakcióként*, kis- vagy nagyközösségi *magatartásként* is szemlélni lehessen. A döntő fordulatot azonban, azt hiszem, az jelentette, amikor az egész kérdéskör más gondokkal, jelenségekkel együtt lett témája immár hagyományos, nyelvterületi szintű élőnyelvi konferenciánknak. Csak így számolható fel a különböző területi nyelvközösségeknek a szükségesnél nagyobb mértékben eltérő problémakezelése, súlypontozása;[3] az érintett nyelvi viszonylatok rengeteg részténye̊ből, különbözőségéből ily módon körvonalazhatók meg a más-más oldalról, de egységesen érintett, veszélyeztetett magyar nyelvi bázis szempontjai. E

téren számos feladatunk van és sokféle. Ezek sorában kívánok valamit témámról kifejteni.

Legelőször az idegen, a környezeti nyelvi hatás, az interferencia jelenségeinek pontos, árnyalt és *egyezményes terminológiáját* kellene megteremtenünk. Nem okvetlenül önmagáért, hanem azért, hogy azonosan kiképzett „optikáján" át azonos jellemzőkre, jelenségekre lehessen látni; azonos léptékkel különböztessük meg, ami különböző, és egységesítsük, ami összetartozó. A különböző szempontok, az egyetlen osztályozáson belüli heterogén fogalmi jegyek, a más-más nyelvi viszonylatokból származó szakszavak bőségének zavara a kimunkáltság hiányáról[4] árulkodnak. A *hamis barátok, áthallás*;[5] *tükörszó, idegenszerűség*;[6] *jelentésutánzás, tükörfordulat*[7] nagy szórtságot mutató kategóriáiban legalább néhány azonos ismérvet kellene érvényesíteni, például a következőket:

a) A kérdéskör *történeti* és *szinkrón* síkjait, keresztmetszeteit. A délszláv nyelvek esetében így nyilvánvaló, hogy Kiss Lajos és Nyomárkay István[8] vizsgálatai az előző síkhoz kapcsolódnak.

b) Az előzőekkel szorosan összefügg a vizsgált jelenség *nyelvközösségi szintű elfogadottsága, integráltsága*,[9] illetve pillanatnyi *normán kívülisége*.

c) Az *egyéni*, illetve *intézményes, közösségi* metszetek, jelenségek megkülönböztetését. Enélkül egyszeri előfordulásokat, hapax legomenonokat vélünk általános jellemzőknek.

d) Itt kell bevezetnünk a hatások, a tükröződés *elsődleges* vagy *másodlagos* mivoltát, amelynek alapján szétválasztható a fordító, a nyelvi érintkezésben közéleti személyként részt vevő (újságíró), illetve a csak magyarul beszélő között, aki már magyar nyelvi közleményben hallotta, vette át a *csasztiz* 'megvendégel', *opstina* 'községi tanács', *népvédelem* 'honvédelem' szavakat. Mondhatni, az előző közvetítők véletlenül, esetleg „akarva" rossz kódváltása révén.

e) Kézenfekvő a más nyelvi hatások *spontán*, illetve *tudatos* érvényesítésének, átszüremeltetésének megkülönböztetése. *Interferenciáról* csak az első esetben beszélhetünk, a másodiknak szinkrón értelemben nevet kellene adnunk.

f) Körültekintően kellene tisztázni, megnevezni az eredeti kód, kódszerkezet beszüremlésének módjait, *folyamatait*, döntéseit, illetve hiányukat. A tükrözés kellő szűkítéssel megfelelő, de önmagában elégtelen. Az eredeti logikát, viszonyokat megőrző kód nem mindig utánozó leképezés, hanem *elégtelen kódváltás* vagy éppen *felesleges elemű leképezés*, „túlfordítás" eredménye. Például amikor a szerb nyelvben kizárólagos *cena* 'ár' mintájára a magyar *ár* kiszorítja a *díjat* (szállításnál), illetve a szerb mintára tautologikussá váló *ágylepedő, földrazi térkép* stb.

g) Alaposabb értelmezést igényelnének az *érintett*, befolyásolt *nyelvi egységek* is. A közelmúlt kutatásai jól körvonalazzák a *fonetikai–fonológiai, helyesírási, lexikai, alaktani, szintaktikai, frazeológiai* szinteket, a korábbi szókészleti központúsággal szemben, sőt megjelent a szupraszegmentális sík és a mondatok feletti nagyságrend is.

h) Mindezt még két differenciálás teszi árnyaltabbá: az átvétel *intenzitása, mértéke* (elégtelen, részleges, teljes tükrözés), másrészt *közvetett, közvetlen* viszonylata. A *zabusál* 'lopja a napot', az *ökonómia* helyetti *ekonómija* egyaránt a szerb nyelv hatását tükrözik, de az utóbbi egy harmadik nyelvhez tartozó.

A fenti összefüggésekben érdemel külön figyelmet egy jelenségcsoport, amelyet részben *beszédhelyzeti kötődésű kölcsönszavakként*, részben közlési interferenciaként próbáltam megnevezni.

A környezeti nyelv hatását tükröző megnyilvánulások közül a több időmetszetet képviselő vizsgálat során könnyen elkülönül egy 100–150 egységre tehető csoport, gyakorisága mellett az összes többi messze elmarad. Előfordulásuk alig néhány használati alaphelyzethez, szituáció–csoporthoz köthető, esetleg szűk földrajzi térséghez, réteghez: a hivatalos és politikai érintkezéshez (*Szkupstina, carina, komiszija, opomena, dozvola*),[10] honvédelemhez, katonáskodáshoz (*pukovnik, népvédelem, sinyel, prekomandó, predvojnicska*),[11] iskolai, egyetemi élet (*brúcos, vezsbánka, osmoletka, fakultét*),[12] egészségügyhöz (*boloványe, lekárszki, primáriusz*),[13] sporthoz (*odbojka, trénerka*),[14] munkahelyi érintkezésekhez (*szála, séf, racsunovodstvo, terénszki, topli obrok*),[15]

nagyon sajátos az utcanyelvre, argóra (*duduk, tezgázik, caka, mító, tápkáros, pusel*).[16]

Legfontosabb vonásuk azonban a használati tudatosság valamilyen foka vagy éppen a szándékosságé. Ezt bizonyítja a párhuzamos használat (*opet ~ újba, hajde ~ gyere*!), az idegen elemet bevezető kommentár: *Jó mondja a szerb...* Más esetben kérdésre meg tudja fogalmazni a magyar alakot vagy legalább felismeri, hogy idegen képződményről van szó.

A szándékos tükrözés, kölcsönzés nyelvi megvalósulása igen változatos. Jelentkezhet helyesírásban, írásképben, pl. a keltezés arab számjegyű írása, nullázása: 1993. 03. 07; az élőnyelv szupraszegmentális szintjén, pl. a Kis ISTván utónévi hangsúlyában, lévén a szerbhorvát nevek fordított sorrendűek; sajátos fonetikai–fonológiai esetként fordul elő az újvidéki Telep városrész magyarjainak nyelvében, kiejtésében a *gy=cs* és *ty=cs* hangváltozás, például a *dzserek, madzsar, kucsa*[17] szavakban. A szókészleti szint bőségéből már merítettünk. Kiegészítésként említhetjük a márkanevek köznevesülését; *vitaszok, szok, bata*,[18] idegen intézményneveket: *odsek, zavod*,[19] helységneveket: *Beográd, Knézsevác* (*Belgrád és Törökkanizsa helyett*), rokonságneveket (*kéva, tyále*).[20] Talán az alaki, szintaktikai példák a legritkábbak, mint amilyen a férj és feleség személyragtalan formái, a beszélő vonatkozásában is: Felhívom a *férjet* (a *férjemet* helyett).

Ennek a nyelvi, szociolingvisztikai jelenségnek a legismeretlenebb esetei a közlési, érintkezési, udvariassági formák, modellek szándékos átvételénél kezdődnek. Előfordulásuk nem önmagában, hanem környezeti kötődésében, viszonyában idegen. A tegezés mint szolidáris megszólítás nem magyartalan, de gyakorisága, a nőkre való általános kiterjesztése már az[21]. Hasonló az üdvözlés levélbeli megszólításként való előfordulása: *Szervusz, Pista barátom!* Egyre terjedőben van urbanizálódott vagy zömmel szerb környezetben élő magyaroknál a Magyar Szóban közzétett gyászjelentésekben a ragadványnév, becenév családi és utónévhez kapcsolása, férfiaknál is, nőknél is. *Rituper Mária – Vali, Sándor László – Mufurc, Nagy József – Öcsi, Tóth István – Úcsó*.[22]

nyelvi kommunikáció, kompetencia sejlik fel, a *szerb* és a *magyar interakcióké* együttesen, elhatárolhatatlanul. A szerb, a tekintélynyelvi közlési kapcsolat *közvetlen*, a tájékozódás, ügyintézés, közéleti érintkezés kényszerű vagy felvállalt udvariassági formája. A környezeti nyelv presztízse egynyelvű, kevert nyelvű közlésekben is megnyilvánul. Végül azonban mégis a magyar nyelvi közlési helyzetekben rögzül, amelyek már csak *felidézik* a közvetlen helyzetek tapasztalatát, érzelmi hátterét, adott csoporthoz, környezethez tartozás jelentéstartalmait.

Ily módon a sokszor rendre utasított bácskai magyar már nem érzi hivatalosnak az *országházat, képviselőházat* a *szkupstina* vonatkozásában, hiszen minden alkotmányos változásnál hivatalosan is az idegen alakot állítják vissza.

A katonaéletről, laktanyáról mesélő férfi csak akkor véli a családnak tartott beszámolóját hitelesnek, ha a környezetre jellemző dolgokat, fogalmakat az általa megismert formában idézi fel, az ezredest *pukovnik*nak, a büntető ügyeletességet *prekoredni*nek mondva. Neki a csoportaffirmációhoz, felzárkózáshoz nincs más, magyar nyelvi eszköze, nincs kaszárnyanyelve magyarul.

A városi diáknyelv, utcanyelv élő forrásokból kíván meríteni. Élő mintára viszont csak a másik nyelv közegében lel. Pedig van vidéki, jugoszláviai, vajdasági magyar diáknyelv és argó. Van vagy volt?

Más nyelvű beszélgetések légkörét, emlékeit felidéző szándékkal, eufemizmusként egyre több az idegen alakú, szerb frazeológiai egység. Olyanok, mint a *Csiszt racsun, duga ljubav* (=tiszta számla, hosszú a barátság), amelyet az érdekek, kötelességek ködösítését tapasztalva mond a közlő.

Nem egyszer poétikai, stiláris okokra hivatkozik a használó. A *bisztar*-t 'tiszta, átlátszó' találóbbnak érzi, mint az éleseszűt, a *prosztó*-t is, mint a *paraszt* minősítést. A *szabadkai gyakorlat* semleges szókapcsolat nem idéz teret, időt, atmoszférát. A *szuboticska praksza*, a szerb eredeti annál inkább, azt a gyakorlatot, amely a kevert tannyelvűség bevezetésével a színmagyar iskolák létét ásta alá.

Legszebb, méltányos indokként a szerb baráti, ismeretségi kör felé fordulást emelhetjük ki. A gyászjelentések ragadványnevei ezt példáz-

zák, hiszen az elhunytat munkahelyén, lakónegyedében ők hívták úgy, s ismerősként látják viszont az értesítésben.

A szándékosan átvett szavak, modellek felett nem könnyű az ítélkezés, hiszen a homogén magyar közösségben éppúgy megvannak, élnek és virulnak. Nincs ma már *kutatási, gazdasági terv*, sem *projektum*, csak „*prodzsekt*", a gyermekekre egyre több „*bébiszitter*" vigyáz. Nemzetiségi magyar környezetekben a korlátozott tisztulási folyamatok, mechanizmusok miatt jelentenek veszélyt. Itt sem kezelhető minden megnyilvánulás egyformán. A hol *resenyét*, hol *végzést* mondó kézbesítő még képes a kódváltásra, a *prekomandót* hangoztató apa még tudja, hogy őt valóban *áthelyezték*. Az igazi kárvallott az, aki már csak *resenyőt*, *prekomandót* mond, a jelölt fogalmak egyetlen kifejezésformájának vélve az idegen szót.

JEGYZETEK

1. Például Kossa János Magyarországon is ismert művei.
2. Ha a Magyar Szó mellékleteként megjelent Nyelvművelőt elemezzük, némely idegenszerűségről legalább 3–4 cikket is találunk különböző időszakokból.
3. Még a szlovákiai, vajdasági megközelítések a leghasonlóbbak, de a didaktikai, illetve fordítástudományi irányultság itt is eltér.
4. Az angol, francia, orosz alapművek, kutatások nyomot hagytak a terminológián.
5. Ezek jellegzetesen hagyományos fordítástudományi szakszók.
6. A nyelvművelésben használatos kifejezések.
7. Például Nyomárkay István legújabb tanulmányában: a 8. jegyzet.
8. Nyomárkay István (1993). A tükörfordításról, különös tekintettel a (szerb)horvátra. *Magyar Nyelv 89:*180–189.
9. Újabban, pl. Kontra Miklósnál használt kifejezés.
10. Jelentésük: képviselőház vagy -testület, vám, bizottság, intés, engedély.
11. Jelentésük, helyes alakjuk: ezredes, honvédelem, katonaköpeny, átvezénylés, katonai előképzés.
12. Jelentésük: gólya 'elsőéves egyetemi hallgató', dolgozatfüzet, nyolcosztályos iskola, egyetemi kar.

13. Jelentésük: betegszabadság, orvosi vizsgálat, főorvos.
14. Jelentésük: hálólabda, melegítő.
15. Jelentésük: munkacsarnok, főnök, számvevőség, terepi pótlék, meleg étel.
16. Jelentésük: buta, haknizik, ötlet, megvesztegetés, jegyűzér, dohányzik.
17. A *gy dzs*-szerűvé válása nehezen elhatárolható folyamat a szerb nyelvben, de más mediterráneumi nyelvekben is; a szerb *ty* és *cs* hang határa is igen elmosódott.
18. A *vitaszok* eredeti alakja *Vita sok*, azaz *Vita szörp*, így kezdte jelölni csak a 'szörp' fogalmát is. A *bata* vászoncipőt jelöl.
19. Az *odsek* részleget, a *závod* intézetet jelent.
20. A belgrádi szerb utcanyelvben *anya* és *apa* jelentésű.
21. Tehát akkor is, amikor fiatal férfi idős nőt szólít meg népi környezetben.
22. Az *ucsó – učo* az *učitelj* – 'tanító' formája.

Interferencia-jelenségek mérése a vajdasági magyar nyelvhasználatban

KATONA EDIT

Bevezetés

A kisebbségi nyelvész számára önként adódik a kérdés: hogyan hatnak egymásra az egymással kapcsolatba kerülő nyelvek, s főként milyen változások mennek végbe a többségi nyelv hatására a kisebbségi nyelvben, illetve a kisebbségi nyelvet beszélők nyelvhasználatában. Az interferencia-jelenségek vizsgálatakor a vajdasági kutatók eddig általában az írott nyelvből indultak ki vagy egy-egy elejtett élőnyelvi megnyilatkozásra hivatkozva boncolgatták az anyanyelv rendszerében, szókészletében történő változásokat. Mindmáig megválaszolatlan kérdés azonban: tudatában vannak-e a beszélők az idegen nyelv hatásának. Milyen típusú tükrözéseket fogadnak el? Mi az, ami beépült a nyelvükbe? Milyen interferencia-elenségeket ítélnek el? Hogyan viszonyulnak ezekhez a kérdésekhez a különböző foglakozású, iskolázottságú emberek, a különböző korosztályok? Hogyan védi ki vagy erősíti fel az idegen nyelv befolyását a családban, a hivatalban, a munkahelyen, a baráti körben használt (magyar, illetve szerbhorvát) nyelv? Van-e összefüggés a nyelv iránti érdeklődés és a tükrözések elfogadása, valamint a standardtól való eltérés egyéb esetei között? A gyakran interferáló beszélők a klasszikus standard elleni vétségeket elkövetik-e, felismerik-e? Milyen egyéb szociológiai és ezzel szorosan összefonódó pszichológiai tényezők befolyásolják a kisebbségi helyzetben lévő beszélőt mondandója megfogalmazásakor vagy a tükrözések tudatos elbírálásakor? Pléh Csaba (1990) említi a beszéd pszichológiai meghatározóival kapcsolatban a „kiegészítő kontroll"-t, a beszélő azon erőfeszítését, mely saját „naturális" tendenciáinak a le-

győzésére irányul. (Ez a pszicholingvisztikai fogalom akkor válik szociolingvisztikaivá, ha alkalmazása csak a beszélők bizonyos rétegéhez fűződik.) A kiegészítő kontrollra a kisebbségi beszélőnek igen gyakran szüksége van, hisz sok információhoz szerbhorvát nyelven jut hozzá, és a magyar beszédben ezt át kell váltania. S ha a magyartól eltérő grammatikai szerkezetről van szó, azt is a magyar nyelv szabályaihoz kell idomítania. Ha a több szintű kontroll megreked, helytelen magyar alakhoz jutunk, grammatikailag tükrözünk. Ha a kontrollra sor sem kerül, a szerbhorvát szót, szószerkezetet változatlan alakban átvesszük, kölcsönözzük. Persze ez a kontroll a beszéd folyamatosságát akadályozhatja is, ha az idegen nyelvi hatás nagyon erős vagy ha a kontroll csak ritkán, alkalomszerűen lép fel. Például egy ismerősünknek a férjem elítélően szólt a „majd halljuk egymást" udvariassági formáról, ami a szerbhorvát *čućemo se* állandósult szószerkezet tükörfordítása (jelentése a szerbhorvátban: 'majd még ezt megbeszéljük telefonon, majd felhívlak telefonon, viszonthallásra' stb.). Feltehetően ennek hatására a következő telefonbeszélgetésünkkor ismerősünk így búcsúzott tőlem: *Majd halljuk egy...* [kis szünet] *...mást.* Tehát a mondat közepén jelentkezett a kontroll, de már nem lehetett változtatni a közlendőn. Írásbeli megnyilatkozáskor vagy tesztelhelyzetben ez a kontroll természetesen fokozottan jelen van. A teszteléskor nekem is számolnom kellett azzal, hogy több nyelvhasználati jelenséget helyteleníteneknek az adatközlők, mint spontán beszéd alkalmával, s hogy ezen adatok csak a spontán beszéd tanulmányozásával párhuzamosan nyújthatnak majd kielégítő képet nyelvhasználatunkról. Az alább következő adatokat ennek fényében kell tehát értékelni.

A vizsgálat

Amikor elhatároztam, hogy teszt segítségével mérem az interferencia-jelenségeket a vajdasági magyar nyelvhasználatban, tisztában voltam azzal, hogy lehetőségeim nagyon is végesek. Nem kapcsolódhattam vajdasági szociokulturális kutatásokhoz, nem is támaszkodhattam ilyen kutatások eredményeire. A rétegzett reprezentatív minta-

vétel is több okból nehézségekbe ütközött. Nincsenek ugyanis biztos ádataink a vajdasági magyar lakosság rétegződéséről, és nagyobb kutatói apparátus igénybevétele nélkül nem is lehetne komolyabb felmérést végezni. Mégsem tartom szükségtelennek az ilyen jellegű, ha mégoly tökéletlen felméréseket sem, mert kétségtelenül többet jelentenek az elnagyolt általánosításoknál, légből kapott hipotéziseknél. S munkám talán kiindulópontja lehet — jobb időkben — a hasonló kutatásoknak.

A felmérést három magyar többségű bácskai községben (Zentán, Adán, Kanizsán) végeztem három hallgatóm közreműködésével. A kiválasztott adatközlőket nem tudtuk minden esetben megnyerni munkánkhoz. Egyik hallgatóm elmondása szerint többen politikai okokat sejtettek a tesztelés mögött, s nem voltak hajlandók együttműködni. Az adatközlők megoszlása munkakör szerint a következő: 17 értelmiségi, 14 egyéb szellemi dolgozó, 14 munkás és 5 tanuló.

A teszt anyagának összeállításakor az interferencia-jelenségekre koncentráltam, de úgy éreztem, nem lenne teljes a kép, ha az ún. „klasszikus nyelvhelyességi kérdések"-et nem vetném fel. Így, bár kisebb számban, de ezek is bekerültek a tesztbe. Ezáltal képet kaphatunk arról, hogy a normától való eltérés két típusa milyen viszonyban van egymással.

A teszt 26 mondatból állt. A 26 mondatban 33 tükrözést, illetve standard hibát vagy éppen helyes nyelvi változót rejtettem el. Az adatközlők feladata az volt, hogy húzzák alá azokat a szavakat, szószerkezeteket, tagmondatokat, amelyeket helytelennek vélnek. Megjegyzendő, hogy a mondatok 90%-a ténylegesen elhangzott vagy a köznapi beszédben, vagy a rádióban. A tesztet megelőzte egy kérdőív, amely az adatközlő nemére, korára, iskolázottságára, beosztására kérdez rá, valamint azt tudakolja (1) milyen nyelven beszél az adatközlő a családban, a munkahelyén, a barátaival, a hivatalban, (2) olvas-e nyelvművelő írásokat, néz-e, hallgat-e nyelvművelő műsorokat, (3) élete során javította-e valaki a nyelvhelyességi hibáit, (4) úgy véli-e, hogy környezetében a magyar nyelvhasználat igen megromlott?

A standard követését a *-ba(n)/-be(n)* változó, a *-t* végű igék felszólító, illetve kijelentő módjának megkülönböztetése, a feltételes

módú egyes szám első személyű igealak toldalékolása, az *-e* kérdőszó mondatbeli helye és az ún. *természetesen, hogy* típusú nyelvi változó segítségével mértem. Az interferencia-jelenségeket három csoportba osztottam. (Itt kell elmondanom, hogy az interferenciát a Juhász János-i értelemben használom, vagyis a nyelvi normának olyan megsértését vagy befolyásolását értem rajta, amit más nyelv elemei idéznek elő (Juhász 1970), tehát ide sorolom a szókölcsönzést is.) A tükrözéstípusokat pedig az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Tanszékén Papp György által kialakított rendszer szerint csoportosítom. Így beszélek ALAKI TÜKRÖZÉSRŐL (ezek a kölcsönszavak és az idegen szavak szerbhorvát változatai), GRAMMATIKAI TÜKRÖZÉSRŐL (a grammatikai rendszer különbségéből adódó alkalmi szerkezetekről) és SZERKEZETI TÜKRÖZÉSRŐL (az állandósult szószerkezetek szó szerinti átvételéről). A TARTALMI TÜKRÖZÉSRE most nem térek ki.

A tükrözések elfogadása

1. táblázat

	Értelmiségiek	Egyéb szellemi munkások	Munkások	Tanulók
Klasszikus standard hiba	17%	39%	54.8%	17,8%
Az interferencia-jelenségek elfogadása	42,5%	47,4%	49,2%	34,1%

Az 1. táblázatból kitűnik, hogy a tükrözések elfogadásában általánosságban *nincs jelentős különbség* a különböző foglalkozású és feltehetőleg különböző műveltségű emberek között. A mérleg nyelve a klasszikus nyelvhelyességi kérdések megítélésénél billen erőteljesen az értelmiségiek oldalára.

A helyzet természetesen korántsem olyan egyértelmű, mint ahogy azt a táblázat mutatja. A számok mögött *nagy egyéni különbségek* bújnak meg. Hisz például több olyan adatközlő van az egyéb szellemi foglalkozású dolgozók fiatalabb kategóriájában, aki a standardból eredő klasszikus hibák közül alig-alig jelölt meg néhányat vagy egyet sem. S a fiatal munkások között is akad több olyan személy, aki mind a nyelvhelyességi hibák feltárásában, mind a tükrözések elutasításában élen jár. A standard elleni vétségeket a 40 év feletti munkások helytelenítették a legkisebb mértékben, a tükrözéseket is a legkevésbé ők kifogásolták. Ez feltehetőleg azzal magyarázható, hogy nagyobb részük általános iskolai végzettségű. De az iskolai végzettség nem ad magyarázatot pl. egyes érettségizett szellemi dolgozók gyenge eredményeire. Ennek okát máshol kell keresnünk. A rendelkezésemre álló adatok alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az adatközlők nyelvi éberségére döntő befolyással bír az, hogy *a családban magyarul beszélnek-e*. Hisz az adatközlők között a válaszok alapján nincs lényeges különbség abban, hogy melyik nyelvet használják a hivatalban, baráti körben, a munkahelyen stb. (az 50 megkérdezett közül 31 úgy nyilatkozott, hogy mindkét nyelvet: a szerbet és a magyart is), de abban igen, hogy a fenti 31 adatközlő a családban csak magyarul beszél (további 10 mindenhol), viszont 9 személy a családban is beszél szerbül is (egy közülük csak így). Nos, a 9, egyébként iskolázott hölgy közül egy képzeletbeli eredményhirdetésen öten a lista alján szerepelnének. Ezzel természetesen összefügg az is, hogy az illető adatközlők a nyelvművelő írások, műsorok iránt sem érdeklődnek. Nem láttam egyértelmű összefüggést a között, hogy hogyan vélekedik valaki környezete nyelvhasználatáról és milyen mértékben ítéli el a standard elleni vétségeket. Az 50 megkérdezett közül 35-en nyilatkoztak elmarasztalóan, 15-en kedvezően környezetük nyelvhasználatáról. (Ez utóbbiak a standardhoz legközelebb és a legtávolabb állók közül kerültek ki.) A standard követői között egyébként igen sokan válaszolták azt, hogy életük során *többen javították* a nyelvhelyességi hibáikat: tanáraik, szüleik, ismerőseik, sőt gyerekeik. Tehát fontos, hogy több oldalról éri-e a beszélőt pozitív ráhatás. Az iskola nem elegendő önmagában, hisz a standard ellen vétők közül is mindenki

említette a tanárát, de úgy lászik, ez a hatás nem volt elegendő vagy nem volt megfelelő.

A tükrözéstípusok elfogadása

2. táblázat.

	Értelmiségiek	Egyéb szellemi munkások	Munkások	Tanulók
A kölcsönszavak (alaki tükrözés) elfogadása	11,8%	15,7%	21,5%	8%
A grammatikai tükrözések elfogadása	36,2%	54,1%	46,9%	22,9%
Az állandósult szószerkezetek elfogadása	61,2%	58,6%	65,8%	56%
Ezen belül a vonzatok elfogadása	54,2%	65,7%	65,8%	68%

Az alaki tükrözés eseteit közel azonos mértékben tekintik stigmatizáltnak a különböző foglalkozású adatközlők. Ez valamivel nagyobb mértékben vonatkozik a teljes alaki tükrözésre (valódi kölcsönszavakra): *kúla* = tömbház, *csasztizik* = megvendégel, mint a részleges tükrözés eseteire (az idegen szavak szerbhorvát változataira): *praksza*, *honorár*, *szeminár*. A szókölcsönzés nagymértékű elutasításának az oka nyilvánvalóan a teszthelyzet mellett az írásos formában keresendő. Erre utalnak az egyik alany reakciói is, aki elkezdett kacagni, amikor meglátta a *časti* (*csaszti*) szót magyar betűkkel átírva. Meg is jegyezte, hogy ez élőszóban fel sem tűnt volna neki, de így leírva nagyon megmosolyogtató.[1]

A grammatikai tükrözéshez való viszonyulást 7 mondattal mértem. A legtöbben a szerbhorvát mintára átvett többes számot fogadták el — 82% (Ismét emelik a *nyugdíjakat*.). A birtokviszonyokra is utaló párját

(... kivette a *márkáit* a bankból) már csak az adatközlők 36%-a nem kifogásolta. A megkérdezettek 68%-a természetesnek találta az első névutó elhagyását a névutó ismétlő szerkezetekből (*ez az* óra után) és 58%-a azt sem tartja helytelennek, ha az időre a *valahol* határozószóval utalunk a *valamikor* helyett (csak *ott valahol* a hónap végén). A hatóige helyett használt analitikus igealak (*El bírok menni* hozzád délután?), viszont már csupán 16% szerint kifogástalan. 10%, illetve 30% nem jelölte meg hibaként a határozók magyarban szokatlan kapcsolódását a mellékmondathoz (Szeretnék már vele beszélni, de *sehogyse, hogy felhívjam* — 10%), illetve a főnévi igenévhez (*Hogy megmagyarázni azt*, hogy... — 30%). Ezt a két divatos sajtónyelvi tükrözést a beszélők még nem fogadták el, különösen nem az értelmiségiek, akik a grammatikai tükrözések nagy részét is elutasítják.

A szerkezeti tükrözés elfogadása a következőképpen alakult:

1. Éva el volt ragadtatva *ezzel az ötlettel* (*ettől az ötlettől* helyett) — 56%.
2. ... a Zenta ismét *veszített régi ellenfelétől* (*veszített régi ellenfele ellen* vagy *kikapott ellenfelétől* helyett) — 82%.
3. Anya, *mit ír a könyvön*? (Jelentése: *mi a címe*?, *mi van rá írva*?) — 34%.
4. *A villanyszámlán is azt írja, hogy 22-éig be kell fizetni.* (A jelentése: *fel van tüntetve rajta, rajta van, rá van írva, az áll rajta stb.)* — 88%.
5. A te fiad *beírta-e a harmadik évet?* (Jelentése: *beiratkozott-e a harmadik évre?*) — 68%.
6. Jellemző rá, hogy *egyet mond és mást cselekszik*. (*Mást mond, és mást cselekszik, nem tartja be a szavát*) — 56%.
7. Az utóbbi időben a gyár dolgozói egyre jobb eredményeket *jegyeznek*. (Jelentése: *egyre jobb eredményeket érnek el*) — 34%.
8. A természetvédők elszánt *akciót vezetnek* a veszélyeztetett állatfajok megvédéséért (*akciót folytatnak* helyett) — 64%.
9. Nem szereti, ha *sózzák az agyát*. (Jelentése: *kioktatják*) — 60%.
10. Szevasz, *majd halljuk egymást*! (Jelentését lásd előbb) — 68%.

A SZERKEZETI TÜKRÖZÉST fogadták el az adatközlők a legnagyobb mértékben. Ennek oka egyrészt az, hogy kész elemeket emelünk át a másik nyelvből, nem kell alakítani őket (ellentétben a grammatikai tükröződéssel), másrészt magyarul vannak, tehát nem feltűnőek (ellentétben a szókölcsönzéssel).

A legszembetűnőbb a 4. mondat esete. Az *ír valamin valamit* (*piše, nešto na nečemu*) személytelen szerkezet tárgyas ragozású alakját (*azt írja rajta, hogy*) 50 adatközlőből csupán 6-an utasították el (12%). Tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy ez a személytelen vonzatszerkezet a *regionális köznyelv része*. Igen kevesen érzik helytelennek még teszthelyzetben is. (A kérdőmondatban szereplő alanyi ragozású párját — 3. mondat — viszont 33-an (66%) elutasítják.) A tárgyas ragozású alak népszerűvé válását, a tükrözés elterjedését feltehetőleg több tényező is segítette. Az egyik a mindennapi beszédben terjedő lappangó alanyú mondatok analógiája, mint *Bemondta, hogy esni fog* (tudniillik a rádió). *Mutatta, hogy milyen nagy árvíz volt* (ti. a televízió). A másik az, hogy magyartanáraink véleménye szerint a *-va/-ve* + léteige kapcsolata teljes mértékben elítélendő és kerülendő. Ezt az 5 tanuló válasza (és szóbeli közlése) is megerősíti, ők ugyanis mindannyian helytelennek minősítették a létigés kontrollmondatot (*Rá van írva* a füzetre, hogy mennyibe kerül.). A stigmatizáció segíti a tükrözés térhódítását. A magyarban stigmatizáltnak tekintett nyelvi változó helyére belép a tükrözés, és ez lesz a presztízsváltozat.

A tesztelésből a tükrözéstípusok elfogadásával kapcsolatban a következő tanulságokat vontam le: a vajdasági magyar beszélők között a klasszikus normahibákhoz és a grammatikai tükrözéshez való viszonyulásban van a legnagyobb különbség. Az igényes beszélő ezekre tud leginkább felfigyelni. Itt működik leginkább a kiegészítő kontroll. Az egyetemes magyar köznyelv számára normahibának tekinthető (szerkezeti) tükrözéseket nem vagy csak kis mértékben tudja kiszűrni, mivel sok esetben nincs tudatában a tükrözés tényének, vagy ha igen, elfogadja azt, mert a regionális köznyelvben megtűrt, elfogadott vagy éppen presztízsváltozatról van szó. S magyarországi beszélgetőtárssal folytatott beszélgetésben sem tud váltani. Ekkor már az információ átadását is akadályozhatja a tükrözés, a különböző kódrendszer.

A tükrözés elfogadása tudatos is lehet. Ezt támasztja alá az egyik adatközlő kijelentése, aki a *Nem szereti, ha sózzák az agyát.* példamondatot olvasva így szólt: „Ez szerbből való fordítás, de magyarul is olyan jól hangzik". Ebben is nagy eltérések vannak az adatközlők között. Van olyan beszélő is, aki következetesen igyekszik kerülni a tükrözést, a keveredést, a szókölcsönzést. De a nyelv tudatos megtartásának kérdésköre már több pszicho- és szociolingvisztikai szempont vizsgálatát is igényelné.

IRODALOM

Balogh Lajos – Kontra Miklós szerk. (1990). *Élőnyelvi tanulmányok.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Juhász János (1970). *Probleme der Interferenz.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pléh Csaba (1990). A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Balogh – Kontra (1990:55–75).

A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása

ANDRIĆ EDIT

A nyelvek állandó kölcsönhatásban vannak egymással, még a földrajzilag távolesők is, nem beszélve a szomszédos népek vagy a többnemzetiségű közösségek nyelvéről, ahol a kétnyelvűség természetes, mindennapi valóságnak számít. A heterogén nemzetiségű Vajdaságról most már sajnos mind kevésbé mondhatjuk azt, hogy kétnyelvű közösségről van szó, inkább csak kétnyelvű egyénekről beszélhetünk, esetünkben kétnyelvű magyarokról. A szerb ajkú gyerekeket szüleik ugyanis már egy ideje nem adják ún. környezetnyelvi órákra, ahol magyarul tanulnának. A még nemrégen oly népszerű fakultatív oktatást meg sem szervezik már a vajdasági iskolák. Az idősebb generáció, a régóta Vajdaságban élő szerbek, leginkább értelmiségiek, orvosok, tanárok stb. még meglepően jól beszélik a magyart, a később ide telepített lakosság azonban megbontotta a nemzetiségi arányokat, túlnyomó többségbe kerültek a szerb anyanyelvűek, így mindinkább fölöslegessé vált szerintük a kisebbségi nyelvek tanulása. Csak az utóbbi egy-másfél évben érezhető egy újabb tendencia, amit a váratlanul beállt politikai és gazdasági helyzet következményeként könyvelhetünk el: sok egyetemi hallgató, felnőtt, meglett ember tanulna magyarul, be szeretné pótolni az általános és középiskolában talán nem is önhibájából elmulasztott lehetőséget. Az újvidéki Magyar tanszék mellett a Munkásegyetemen újra beindult egy tanfolyam, a hirdető táblák pedig tele vannak azoknak a hirdetéseivel, akik magánúton szeretnék megtanulni a nyelvet. A fentiekből adódik, hogy kölcsönhatásról most és itt nem beszélhetünk, de a szerb nyelvnek a magyarra gyakorolt *egyirányú* hatásáról annál inkább. A nemzeti kisebbségek identitásuk megőrzése érdekében kisebb-nagyobb sikerrel igyekeznek nyelvüket használni, de ahhoz, hogy bármilyen téren érvényesülni tudjanak, el kell sajátítaniuk a környezet nyelvét. Ez persze

nem is lenne baj, csak előnyt jelenthet, ha valaki két nyelvet beszél, azonban nálunk pillanatnyilag olyanok a körülmények, hogy domináns nyelvvé mindinkább a szerb válik, és lassan háttérbe szorítja az anyanyelvet. S ez már nagy baj. Az anyanyelvű oktatás lehetősége mindjobban leszűkül, a művelődési intézmények, itt elsősorban a színházakra gondolok, pénzhiány miatt alig tudnak fennmaradni, az egyetlen jugoszláviai magyar napilap már csak kétszer jelenik meg hetente. Az államigazgatásban sem használatos már a nemzeti kisebbségek nyelve. A fordítószolgálatok még léteznek ugyan, de vagy nincs munkájuk, vagy, ahogy ők maguk mondani szokták, „a fióknak fordítanak", a hivatalos lapok ugyanis csak szerb nyelven jelennek meg. Ez ellen mindaddig semmit sem lehet tenni, amíg hazánkat a nemzetközi intézkedések sújtják.

Térjünk most konkrétan rá azokra a jelenségekre, amelyek a szerb nyelv *negatív* hatásának tudhatók be. A mindennapi beszélt nyelv mellett a sajtó és a már korábban megjelent hivatalos lapok szövegeit figyeltem meg. Kezdjük a HANGTANNAL és a HELYESÍRÁSSAL. Mivel ez képezi a nyelv legzártabb rendszerét, mondhatjuk, hogy a legkevésbé éri káros hatás. Előfordul azonban, hogy a magyar gyerekek nem tudják helyesen ejteni a magyar *gy* és *ty* hangot és szerb *ć* -t, illetve *dj*-t ejtenek helyette, illetve *a* helyett *o* hangot. Ezek azonban olyan ritkán fordulnak el, hogy szinte szóra sem érdemesek. Sokkal gyakoribb jelenségről van szó, amikor az idegen szavakat ejtjük tévesen a szerb nyelv hatására: *koverta* (*kuverta* helyett), *tribina* (*tribün* helyett), *regisztar* (*regiszter* helyett), *sztátusz* (*státus* helyett), *strájk* (*sztrájk*), *sztartol* (*startol*), *hrónikus* (*krónikus*), *hémia* (*kémia*). Az idegen szavak írásakor, a közvetett alaki tükrözés következtében is számos hibára bukkantam a sajtóban. Csak példának említem a következő eseteket:

– hosszú mássalhangzó helyett rövid fordul elő: *akreditál* (*akkreditál*), *kompromitál* (*kompromittál*);
– az előző eset fordítottja: *deffiniál* (*definiál*);
– rövid magánhangzót használunk hosszú helyett: *rentabilis* (*rentábilis*) és fordítottja, hosszút rövid helyett: *zsűri* (*zsüri*);
– elhagyjuk a szó végződését vagy megtoldjuk a szótövet. Igyekszünk ugyan az illető idegen nyelv helyesírását alkalmazni, de mivel nem

jól ismerjük a nyelvet, nem ellenőrizzük a szó eredeti alakját, hibázunk: *couchet* (*couchette*), *komisszion* (*komisszió*), *turnéja* (*turné*).

Az ALAKTANI HATÁS sokkal nagyobb méretet öltött. Éspedig az idegen szavak használatakor gyakran megtörténik, hogy a magyar nyelv törvényszerűségeit és normáit figyelmen kívül hagyva a szerb nyelvnek megfelelő végződéseket használjuk. A legtipikusabb példákat említem ezúttal:

– elmarad az *-us* végződés: *delegát*, *kandidát*, *katalóg*;
– az *-us* végződés helyett mást használunk: *metoda*;
– elmarad az *-um*, *-ium* végződés: *argument*, *depozit*, *derivát*, *honorár*;
– az *-um* más végződéssel való helyettesítése: *arhíva*;
– a *-cija* végződés használata a *-ció* helyett: *reprezentácija*, *szisztematizácija*;
– az *-ium* toldalék helyett az *-ió* használata: *sztipendió*, *privilégió*;
– a *-cia* helyett a *-ció* alkalmazása: *kompetenció*, *tendenció*;
– az *-a* végződés elmarad: *kollektív*, *aktív*;
– az *-é* végződés hiánya: *formulár*, *originál*;
– az *-is* végződés helyett az *-a* használata: *dóza*, *metropola*;
– az *-s* helyett a *-t* végződés használata: *referent*, *zsirant*, *ambijent*.

Ami az igéket illeti, legjellemzőbb az *-íroz* igeképző használata a szerb *-ira* hatására: *afirmíroz* (affirmál), *citíroz* (citál), *kontrolíroz* (kontrollál), *prezentíroz* (prezentál), *blokíroz* (blokkol). Megtörténik, hogy szerb hatásra a magyar nyelvre nem jellemző *anti-* és *kontra-* prefixumot használunk: *antiinflációs*, *kontraproduktív*.

A MONDATTAN szintjén is jól kimutatható a szerb nyelv hatása mind a köznyelvre, mind pedig a sajtó, illetve a hivatalos nyelvhasználatra. Különösen az utóbbiban gyakori a szerb nyelvre jellemző passzív szerkezetek használata és a személytelen fogalmazásmód, valamint a jelzői mellékmondat gyakori használata:

– az áru *meg van rendelve* – az árut a kereskedők megrendelték;
– a távozás *nincs megengedve* – távozni tilos;
– *meg lett határozva* a védőár – a bizottság meghatározta a védőárat;

– *a terület, amely a módosítás tárgyát képezi* – a módosítás tárgyát képező terület;
– *a személy, aki elköveti a szabálysértést* – a szabálysértést elkövető személy;

Olykor szórendi problémak is felmerülnek a helytelen szórendi tükrözés eredményeként.

Végül eljutottunk a nyelv legdinamikusabb szintjéig, a SZÓKÉSZLETIG. A szókészlet állandóan változik, fejlődik, gazdagodik, hogy mind jobban kielégíthesse az emberek mindennapi érintkezésének szükségleteit. Ennek egyik formája az ALAKI TÜKRÖZÉS. Három évvel ezelőtt foglalkoztam behatóbban az alaki tükrözéssel az újvidéki magyarok szóhasználatában. Éspedig kétféle, közvetlen és közvetett alaki tükrözést tapasztaltam, vagyis a szerb nyelvből közvetlenül átkerült szavakat és a szerb nyelv hatására használatos nemzetközi idegen szavakat. A köznyelvben körülbelül egyforma arányban fordul elő mindkét jelenség, azzal, hogy a nyelvhasználók sokszor a nemzetközi idegen szavakat is szerbnek tekintik, mivel a közvetítő nyelv normáinak megfelelően használják őket. A sajtóban, hivatalos nyelvhasználatban azonban szinte kivétel nélkül a közvetett alaki tükrözés található meg. Gyűjtés közben azt tapasztaltam, hogy szinte minden szerb szót lehet tükröztetni. Ha ugyanis a beszélőnek hirtelen nem jut eszébe a magyar kifejezés és a szituáció megengedi, habozás nélkül a magyar ragokkal, képzőkkel ellátott szerb szót használja, függetlenül a beszédtémától. A szituációra hivatkoztam, s ezen a beszédpartner német, korát, szerb nyelvismeretének, illetve kétnyelvűségének fokát, a beszédpartnerek közötti viszonyt, a kommunikáció színhelyét, célját stb. értem. A beszélő ugyanis tétovázás nélkül kimondja a szerb szót abban a tudatban, hogy beszédtársa „úgyis tudja, hogy ő tudja" a nyelvet, azt a bizonyos szót, s mivel a kétnyelvűség megközelítőleg azonos fokán állnak, minden nehézség nélkül megértik egymást. S így elérték egyedüli céljukat. Ennek alapján elmondhatom, hogy a gyűjtés eredményeképpen összejött anyag minden nap bővülhetne, a gyűjtést tehát nem lehet befejezettnek tekinteni.

A szójegyzék szerint a legtöbb szerb szó hazánk társadalmi–politikai berendezésével kapcsolatos, s csak utána

következnek a mindennapi tevékenységek, tárgyak megnevezései, az étkezéssel, lakberendezéssel, bútordarabokkal, ruházati és közhasználati cikkek megnevezésével kapcsolatos kifejezések. Gyakran előfordulnak a foglalkozásokra, tisztségekre vonatkozó szavak is. Azzal, hogy az adminisztrációban, a nem termelő munkahelyeken foglalkoztatottak megjelölésére gyakrabban alkalmazzuk az alaki tükrözést, mint a termelői munkakörök megjelölése esetében, igazolva látjuk azt a feltételezésünket, hogy az irodákban dolgozó, magasabb képzettségi szintjüket többnyire szerb nyelven megszerző személyek, akiknek továbbra is szerb szakirodalom forog a kezükben, sőt munkájuk tárgya a szerb nyelven írt szöveg, könnyebben alkalmazzák az alaki tükrözést. Éspedig nemcsak munkahelyükön, hanem mind többet otthon, családi körben is elmondják: „A *rádnicski szávet* elfogadta a *molbámat* és *odlozsizta* a *godisnyimat*." vagy „A *boloványet* a múlt *tromeszecsni obracsun* szerint számolják el."

Sok még a kereskedelem, áruforgalom, ipar, oktatás, közlekedés, állat- és növényvilág tárgykörébe tartozó szerb kifejezés is, valamint az elvont fogalmakat jelölő szó. Nemcsak szavakat tükröztetünk, hanem szólásokat, állandósult szókapcsolatokat, mint az: *áko bog dá*, *kobajági*, *bez veze*, *bog te pitá*, *bez brige*, *csaszna récs*, *návrát*, *nánosz*, *povuci potegni*.

Az igéket, mellékneveket leginkább magyar képzőkkel látjuk el, ilyenkor RÉSZLEGES ALAKI TÜKRÖZÉSRŐL beszélünk. Az igék közvetett alaki tükrözése esetében, már említettük, leggyakoribb az *-ízor* igeképző használata, a szerb *-ira* hatására. A közvetlen tükrözésnél legtöbb az ikes igék képzése: *bogázik*, *cmízdrizik*, *gnyávizik*, de jelentős mértékben fordul elő a magyar *-l* képző is: *cvikkel*, *dekintál*, *dezsurál*, *zsderál*. A mellékneveket mindkét esetben *-s* képzővel képezzük tovább: *skolykás*, *lokális*, *deficitáris*. Előfordul, hogy a szerb szót egészében vesszük át, a képzőkkel együtt (teljes alaki tükrözés): *definitivno*, *uszlovno*, *bukválno*, *dopisznistvo*, *rukovodstvo*. Érdekes megjegyezni, hogy az idegen szavak tükröztetése során néha meghagyjuk a szerb prefixumot, még abban az esetben is, amikor a szó végén magyar képző van: *protivtézis*, *szamofinanszírozás*, *szamokritika*, *prokockázik*. Ugyanakkor előfordul, hogy a közvetlen alaki tükrözés esetében

magyar igekötővel helyettesítjük be a szerb prefixumot: *bekrepál, lesúz, lesztrmoglávizik, összeskrábáz, összemutykáz.*

Most egy olyan jelenségre szeretnék kitérni, amely a közvetett alaki tükrözés jelentésével kapcsolatos. Az összegyűjtött példamondatok alapján arra a következtetésre jutottam, hogy ugyanazon nemzetközi kifejezés az alapjelentésén kívül nyelvenként mást is jelenthet. A szerb nyelvben használatos idegen szavaknak sokszor általánosabb jelentésük van, a magyarban pedig gyakoribb a konkrét jelentésmegjelölés. Ennek következményeképpen a szerbben az ilyen szavak használata sokkal gyakoribb, mert sokszor maga a kontextus, konkrét előfordulásuk határozza meg a konkrét jelentésüket. A szerb *agresszió* általánosságban jelent támadást, erőszakot és nemcsak politikai értelemben egy ország leigázását célzó fegyveres erőszakos beavatkozást: „Agresszióval érte el, amit kívánt."

Az *adaptálás* a magyarban csak irodalmi és műszaki értelemben használatos, a szerbben pedig általában jelent alkalmazkodást, átalakulást, átalakítást. Leginkább azonban az építészetben, az épületek átalakítására, rendeltetésének módosítására, tatarozására vonatkozik. Ilyen értelemben használjuk mi is: „Az óvóhelyek *adaptálásával* több száz négyzetméternyi hasznos terület áll majd a rendelkezésünkre."

A *deficit* szó a magyarban csak a költségvetésre vonatkozik, illetve a költségvetésben beállt hiányra, veszteségre, a szerbben általánosabb a használata, de leggyakrabban az árucikkek hiányával kapcsolatos. Ebből terjedt el beszédünkben a *deficitáris* melléknév is (*deficitáris* áru), a *deficitaran* hatására.

Tájainkon a szerb hatására elterjedt az *akció* szónak Magyarországon nem használatos jelentése, azaz a 'bizonyos tőkével való részvétel a kereskedelmi vagy gazdasági vállalatban, az erről készült dokumentum, részesedés, részvény' értelemben.

A *deviza* főnévnek 'nemzetközi elszámolásokban használt fizetési eszköz, a külföldi pénznemre (valutára) szóló és külföldön fizetendő követelés vagy tartozás' a jelentése mindkét nyelvben. Ezenkívül a szerbben még 'szólás, szállóige' értelme is van, és ennek hatására a magyarban is terjedni kezdett az ilyen értelemben való használata.

Az *aktusnak* a szerb nyelv hatására kerülhetett be a vajdasági magyar nyelvhasználatba az 'irat, dokumentum' jelentése. Az Idegen szavak szótárában ugyanis ez az értelmezés nem fordul elő.

A *kompozíció* a szerbben többek között szerelvényt is jelent, és ilyen értelemben előfordul az itteni magyarok beszédében is.

A *platform* szót Magyarországon leggyakrabban politikai értelemben használják, valamely párt vagy szervezet egységes követelményeinek, álláspontjainak kinyilvánítását, programját jelöli. Ritkán használatos 'lapos felület' értelemben. A szerbben és ennek hatására a vajdasági magyar nyelvben is mind gyakoribb az olyan konkrét jelentésben való használata, mint például 'az épület egyenes teteje', a vonaton és a buszon a 'bejárat előtti rész', az építkezésben az 'alapnak előkészített terület' vagy pedig figuratív értelemben 'valaminek az alapja, kiinduló pontja, valamely cselekvés ösztönzője'.

Az *angazsál* ige annyit jelent, hogy 'mozgósít, igénybe vesz, elkötelez, szerződtet, alkalmaz, leköt'. Tehát, ha a fordító pontosan tudja, mit akart a szerző mondani, sokféleképpen behelyettesítheti az idegen szót megfelelő magyar kifejezéssel. De mit kezdjünk az *angazsált áram* jelzős kifejezéssel? A cikk szerint, amelyben előfordul, arról az árammennyiségről, illetve pénzösszegről van szó, amelyet ki kell fizetni függetlenül attól, hogy mennyi áramot fogyasztunk. Körülírni ezt a kifejezést természetesen nagyon hosszú lenne, különösen ha sokszor előfordul a szövegben.

Szóljunk még végezetül a TARTALMI TÜKRÖZÉSRŐL is. Tekintettel arra, hogy a vajdasági magyarok olyan szavakkal, fogalmakkal találkoznak, amelyek a magyarban nem léteznek (gondolok itt különböző politikai és a sajátos államberendezésből fakadó kifejezésekre) vagy ha léteznek is, egyszerűen nem ismerik őket, kénytelenek maguk megteremteni azokat, több-kevesebb sikerrel. Ezúttal csak azokról teszek említést, amelyek a szerb kifejezés szó szerinti fordításának eredményei. Vannak közöttük olyanok, amelyek megállják a helyüket, mint például a 'munkástanács', 'helyi közösség', 'önigazgatási érdekközösség', 'társadalmi megállapodás', 'önigazgatási megegyezés', 'ügyvezető szerv' stb. Nagy részük azonban helytelen, logikátlan, redundáns, fölösleges elemeket tartalmaz. Például a *narodna odbrana* tükörfordítása a

népvédelem, holott ennek csak a *honvédelem* felel meg a magyarban, a *grafički radnik* fordításából lett a magyar *grafikai munkás* a *nyomdász* helyett, az *alkoholos ital* tüköfordításnak a megfelelője a *szeszesital*, a *javna rasprava* magyarul *közvita* és nem *nyilvános vita*, a *szociális munkás* helyett a *szociális gondozó* a helyes stb. Az *építészeti telek* kifejezés első eleme fölösleges, mert a *telek* jelentése már tartalmazza, hogy olyan területről van szó, amelynek építészeti rendeltetése van, ugyanaz a helyzet az *állati takarmánnyal* is, mert a *takarmány* magába foglalja, hogy állatok eledeléről van szó, úgyszintén a *devizaeszközök* összetétel második tagját kell elhagyni, mert a *deviza* már jelzi, hogy fizetési eszközről van szó.

A szerb nyelvnek már a korai gyermekkorban nagy hatása van az egyén nyelvhasználatára, különösen a városi gyerekek esetében. Nagy részük ugyanis már amikor beszélni tanul, közösségbe jár, érintkezésbe kerül a szerb nyelvvel, s így spontánul elsajátítja azt. Amennyiben otthon a szülő, majd később a tanító az iskolában nem szentel kellő figyelmet az anyanyelv ápolására, a magyar csakhamar visszafejlődik, és a szerb válik domináns nyelvvé. A fiatalabb korosztály fogékonyabb az idegen szavak használata iránt, talán egy kicsit hanyagabb, az önellenőrzés mechanizmusa nehezebben működik, ezenkívül igyekszik mindenben hasonlítani szerb anyanyelvű társaihoz, hogy azok egyenrangú félként fogadják be baráti körükbe. Ezért fordul elő gyakran, hogy a diákok maguk között is (többé-kevésbé tudatosan) szivesebben beszélik a társadalmi környezet nyelvét. Nyelvhasználatuk ugyanakkor sokban függ szüleik foglalkozásától és a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyétől. Az értelmiségi szülő ugyanis nagyobb figyelmet szentel gyermeke beszédének, kíséri fejlődését, és valamiféleképpen hat rá, míg a munkásszülők, akik maguk is „kevert nyelven" beszélnek, nem nagyon ügyelnek erre. Az egyetemi hallgatók a szűkebb szakterületükkel kapcsolatos terminológiát szerb nyelven sajátítják el, mert az egyetemi szintű oktatás csak az állam nyelvén folyik (kivételt csak a mi tanszékünk képez), magyar nyelvi lektorátus sajnos ma már egy karon sem létezik. A már berögződött kifejezést nagyon nehéz kiküszöbölni, helyes magyar szóval felcserélni. Később munkahelyükön, a társalgási nyelvben hanyagságból, nemtörődömségből továbbra is az alaki tükrö-

zést használják, egy sajátos keveréknyelvet alakítva ki, amely se nem magyar, se nem szerb, s ha a szókölcsönzés nem öltött volna már szinte tragikus méreteket, jókat lehetne mulatni rajta.

Azokra, akik keveréknyelvet használnak, nem mondhatjuk, hogy kétnyelvűek, mert hiszen egyik nyelvet sem beszélik jól. Nyelvhasználatunkon úgy eluralkodtak a szerb szavak, hogy már észre sem vesszük őket, csak akkor döbbenünk rá helytelen beszédünkre, amikor a szerbül nem tudó, magyarországi személyekkel beszélgetve sokszor csodálkozva vesszük tudomásul, hogy nem értik, amit mondunk. Pedig meg vagyunk győződve arról, hogy magyarul beszélünk.

Mi tehát a teendő? A nyelvművelést még a családban kellene fokozottabb mértékben alkalmazni, de mivel gyakran a szülők is helytelenül beszélnek, ez csak negatívan hat a gyerekek kifejezőkészségére. A szervezett nyelvápolás az iskola feladata, éspedig nemcsak az anyanyelvi órákon, hanem minden tantárgy keretén belül. A tanulókat nem kell kényszeríteni (ezzel éppen az ellenkezőjét érnénk el), hanem valamiféleképpen motiválni kell őket a helyes, pontos, szabatos magyar nyelven való fogalmazásmódra. A szaktantárgyak keretében megfelelő magyar nyelvű irodalmat kell ajánlani és feldolgozni az órákon, rá kell őket szoktatni a magyar nyelvű sajtó, a magyar nyelvű könyvek olvasására.

Ezzel nem a szerb nyelv tanulásának elhanyagolását akarom szorgalmazni, ellenkezőleg, be kell vezetni a kontrasztív módszert a nyelvtanítás minden fokán. Rá kell mutatni mindarra, amiben a két nyelv eltér egymástól, hogy a tanuló el tudja őket határolni, hogy tudatosodjanak benne a különbségek, és mindig annak a nyelvnek a szellemében tudjon gondolkozni és fogalmazni, amelyen beszél. Csak így juthatunk el az igazi kétnyelvűséghez, ami véleményem szerint nagy értéket jelent.

Román tükörszavak, tükörkifejezések és hibridszavak a romániai magyarság nyelvhasználatában

ZSEMLYEI JÁNOS

1. Már jóval az 1920-as hatalomváltozás előtt néhány kutató felfigyelt arra, hogy az erdélyi magyar nyelvjárások és a moldvai csángó tájnyelv szókészletébe a román nyelvből nemcsak szavak kerültek át, hanem a román szókincsbeli hatás — ha nem nevezték is így mindig — tükörszavak és tükörkifejezések létrejöttében, illetve használatában is megnyilvánult. Talán Kolumbán Samu az, aki először említ a szóban forgó jelenségre adatokat a lozsádi nyelvjárásról (nyelvjárásszigetről) 1893-ban közölt tanulmányában. Ezeknek román megfelelőit, mintáit is felsorolja. Pl. *Jaj magam*, mit csálak mast 'jaj nekem' (=r. *vai de mine, ce să fac*); *víget tësz* 'véget vet' (=*pune căpet*, helyesen: *capăt*) stb. Damian István (1912) a magyarra gyakorolt román nyelvi hatás egyes vetületeinek tárgyalása során az erdélyi nyelvjárásokból több magyar szó jelentésmódosulását, illetőleg nyelvjárási használatát román hatással magyarázza. Ilyen tükörszavakat, tükörjelentéseket, tükörkifejezéseket sorol fel: *csinálmány* 'igézés, kuruzslás', Háromszék, Kapnikbánya vidéke (=*făcătură*); *kutya-fa* 'boroszlán', Szakadát (=*lemn ca^inesc*); *tisztátalan* 'ördög' (=*necuratul*, Alsó-Fehér megye); *ver* 'fúj a szél': *A szél északról ver*, székely nyelvjárás (=*bate vîntul*); *verekedés* 'háború', Hétfalu (=*bătălie*); *erősen* 'nagyon' (=*tare*) stb. Vitatható, hogy a *csinálmány* tükörszó-e, ugyanis az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár tanúsága szerint már 1629-ben jelentkezik az erdélyi régiségben, kb. 'varázsszer' értelemben pedig szintén korai időből, 1584-ből kimutatható. Ugyancsak kérdéses a 'nagyon' jelentésű *erősen* idetartozása.

2. 1920 után Erdélyben főleg a nyelvművelőket foglalkoztatja a magyar nyelvet ért román hatás kérdése. Szóvá is teszik, hogy a hatalomváltozás óta a többségi nyelvből számos szó áramlott át a romániai

magyar nyelvbe, románra visszavezethető tükörszavakról/kifejezésekről azonban a harmincas évek nyelvművelő írásaiban nem esik szó (vö. Gálffy – Murádin 1975:115-123; Zsemlyei 1991a, 1991b). Az említett hiánynak az lehet a magyarázata, hogy a két világháború közötti időszakban a romániai magyarság nagy része még nem sajátíthatta el jól a román nyelvet, bizonyára a románokkal is gyakran magyarul folyhatott a beszélgetés, az itteni magyarok közül sokan még nem válhattak kétnyelvűvé. Az erdélyi románok többsége ekkor még jól tudhatott magyarul. Márpedig a tükörszavak/kifejezések elterjedéséhez szükséges az idegen nyelv ismeretének nagyobb mértéke és az, hogy a beszélők az idegen nyelvet gyakran alkalmazzák a kommunikációban (vö. Nagy 1958:619).

Az erdélyi magyar egyetemi hallgatók a harmincas években valóságos keveréknyelvet használtak az egyetemi élettel kapcsolatos beszélgetésekben, az erre vonatkozó adatok között azonban nem szerepelnek román tükörszavak/kifejezések, kivéve a *csinál* igének ilyen használatát szemléltető adatokat, mint *csinálunk egy kérvényt* 'írunk egy kérvényt' (=*a face o cerere*), *szemináriumi dolgozatot csinálunk* 'szemináriumi dolgozatot írunk' (=*a face lucrare de seminar*) (vö. Márton 1941). Ugyane szavaknak hibrid kifejezésekben való használatát Szabó T. Attila is szóvá teszi: „A főiskolai hallgatók meg éppen *literét*, *fármácsiát*, *medicsinát*, *dreptet*, *szervicset* meg miegymást csinálnak, úgyhogy egy más égtájról idevetődő nyelvtárs már meg sem érti beszédjüket" (1936:296). Ezek jelentése: 'bölcsészetet, gyógyszerészetet, orvostudományokat, jogot hallgat', illetve 'szolgálatot végez'.

Nem foglalkozik Blédy Géza sem a románból való tükörfordítás jelenségével, bár könyve leginkább kifogásolt második részének egyik fejezetében voltaképpen a tárgyalt kérdéskörhöz tartozó adatokat sorol fel. Ezek olyan nemzetközi szavak, amelyeknek román hatásra sajátos jelentése alakult ki: *analizál* 'törvényt vizsgál' *deklaráció* 'adóbevallás, vámnyilatkozat' *instruktor* 'oktató', *parlamenter* 'képviselő', *szolíd* 'szilárd' stb. (1942:132–134).

3. A közelmúlt és napjaink romániai magyar nyelvhasználatára a román eredetű szókincselemek alkalmazásán kívül román nyelvi mintára

visszavezethető tükörszavak, tükörkifejezések és hibridszavak jelenléte ugyancsak jellemző. Ilyenek felbukkanására meg elterjedésére nyelvművelőink már évekkel ezelőtt felhívták a figyelmet, és jelezték helytelen voltukat (vö. Szabó Z. 1958; Gálffy (Murádin 1975:267–268; Cs. Gyímesi 1975:46–51; Bura 1982:78). A hibáztatott szavak, kifejezések között ilyenek szerepelnek: *telefont ad* 'telefonál' (=*a da un telefon*); *vesz egy autóbuszt/taxit* 'autóbuszba/taxiba ül' (=*a lua un autobus/taxiu*); *pontra tesz* 'ráncba szed vkit, *rendbe tesz vmit* (=*a pune la punct*); *szimpatizál engem* 'szimpatizál velem' (=*mă simpatizează*); *mit még csinálsz?* 'hogy vagy?' (=*ce mai faci*); *kurrensben van vmivel* 'tájékozott vmilyen kérdésben' (=*este la curent cu ceva*); *becsukja a telefont* 'kikapcsolja a telefont' (=*închide telefonul*); *tust csinál* 'zuhanyoz' (=*a face duș*); *mértéket vesz* 'intézkedik, intézkedéseket foganatosít' (=*a lua măsuri*).

4. Az ötvenes-hatvanas években kibontakozott romániai magyar nyelvjáráskutató tevékenység során az említett jelenségre vonatkozólag is számos adat kerülhetett felszínre mind a moldvai csángó nyelvjárásból, mind pedig más romániai magyar nyelvjárási alakulatokból. Néhány cikkben, tanulmányban a szerzők tárgyalják is a jelenséget, és adatokat sorolnak fel rá vonatkozólag. A továbbiakban e cikkek, tanulmányok bemutatására kerül sor, ez alkalommal figyelmen kívül hagyva a moldvai csángó nyelvjárás adatait feldolgozó közleményeket.

Drimba (1959:120-121) a Fekete-Körös völgye magyar nyelvjárásából főleg korábbi gyűjtések adatait sorolja fel és magyarázza: *csudája van* 'haragszik, bosszankodik' (=*îi e ciudă*): *Mán csak énnekem a csudám, hogy nem jönnek* (=*numai de asta mi-e ciudă că nu vin*); *megváltozik* 'fehérneműt vált' (=*a se schimba*); *változó* 'fehérnemű, váltóruha' (=*schimburi*); *morzsál* '(kukoricát) morzsol' (=*a sfărma*) stb. Drimba másik közleményének (*Cercetări Lingvistice* 5:126) román tükörszói adatai ugyancsak régebbi nyelvjárási adatközlésből valók: *felfordít* 'kiherél', *fordított* 'kiherélt', Csík (=*întoarce, întors*); *magberbécs* 'tenyészkos', Háromszék, *magdisznó* 'tenyészsertés', székely nyelvjárás; *magmarha* 'tenyészmarha', Brassó megye (=*sămînță* 'mag-'). Ez utóbbiak Herman Ottó munkájából (1914) kiemelt adatok.

Vitatható, hogy a Drimba adatai között szereplő *változó, magberbécs/disznó/marha* román tükörszó-e, továbbá ugyancsak megkérdőjelezhető a *csuda* ide sorolásának helyessége, ugyanis nem dönthető el, vajon ebben az esetben tükörfordítás történt-e vagy teljes szóátvétel, együttes morféma- és jelentésátvétel (e két eset elkülönítésére, valamint a szókölcsönzés típusaira nézve vö. Kontra 1981:18).

Balogh Ödön tanulmányában (1977:388) és két tájszóközleményében (1959, 1961) a gyímesi csángó tájnyelv szókészletének ezeket a harmincas években feljegyzett elemeit sorolja a román tükörszavak közé: *csinálmány* 'igézés, kuruzslás' (l. előbb); *csuda* 'düh, bosszúság' (l. előbb); *egér/féregfarkú fű* 'Achillea millefoliata' (=*coada şoricelului*); *napszentület* 'naplemente' (=*asfinţitul soarelui*); *sebestej* 'savanyú tej' (=*lapte iute*); *tisztelödik* 'megkínál, megvendégel' (=*a cinsti*); *változik* 'fehérneműt vált', *változó* 'váltásfehérnemű' (l. előbb) stb. Nem tartom valószínűnek, hogy a *napszentület* román tükörszó.

Nagy Jenő előbb idézett tanulmányában a Beszterce-Naszód megyei Sófalván gyűjtött adatokból a következőket tekinti tükörszavaknak/kifejezéseknek: *balába dugja* 'erschreckt' (=*a băga pe cineva în boală*); *botagba jár* 'auf Krücken gehen' (=*umblă în bote*); *huz halálra* 'röcheln' (=*a trage să moară*); *juhimlös* 'pockennarbig' (=*vărsat de oi*); *macska* 'Schlittschuh' (=*mîţă*); *összegyüti az ágyat* 'Bett machen' (=*a strînge patul*); *szépen szagol* 'wohlriechend' (=*miroaşe frumos*); *? tenyërnyi* 'eine Spanne breit' (=*de o palmă lat*); *tërdem tànygyërja* 'Kniescheibe' (=nyj. *talgeru genunchiului*); *vakmacska* 'Blindekuh' (=*mîţă oarbă*); *választ* (vajat) 'Butter rühren' (=*a alege unt*). E tükörfordítások főleg azok beszédében fordulnak elő, akik a mindennapi életben inkább románul beszélnek. Ezek előbb egyéni sajátosságok, majd általánosulnak.

Balázs László a magyarszováti magyar–román nyelvi kapcsolatok helyszíni tanulmányozása során a következő román tükörszavakat/fordításokat is feljegyezte (1968:86): *hijunak a szája* 'padlásfeljáró' (=*gura podului*) *lábnak a tojása* 'boka' (=*ouăle piciorului*) *vastagasszony* 'állapotos asszony' (=*femeie groasă*) *megmondtam zölden* 'megmondtam nyíltan' (=*i-am spus verde*) *ő sok könyvet tud* 'tanult ember' (=*el ştie multă carte*) *virág a fülnek* 'semmiség' (=*floare la ureche*) *ösvény*

'választék a hajban' (=*cărare în păr*) *farka* 'hajfonat' (=*coadă*. Úgy tűnik, hogy a fenti szavak és kifejezések csak kétnyelvű magyarok és románok egymás közti kommunikációjában fordulnak elő. A szerző szerint ezek a magyarul jobban vagy kevésbé jól tudó románok számára könnyebben érthetőek és kimondhatóak, mint irodalmi nyelvi megfelelőik.

Zsemlyei János a következő román tükörszavakat/kifejezéseket vizsgálja röviden: *csinálódik* 'keletkezik' (=*a se face*) *ad* '(tüzet gyújt)': *pirzsolt/pozsárt ad* (=*a da* (foc); *döglöt csohány* 'árvacsalán' (=*urzică -moarta*) *mind egy ördög* 'egykutya' (=*tot un drac* (1979:213).

Péntek János a románból való tükörfordítás jelenségére egyrészt a regionális köznyelvi, 'szolgálati idő' jelentésű *régiség*et (*vechime)* említi példaként, másrészt a népi botanika szókincsének következő elemeit: *disznóserte* 'Nardus stricta' (=*păru porcului, farkascserge* 'Polypodius vulgare' (=*țolu/lepedeu lupului* (1981:77).

5. Hogy mennyire elterjedt jelenség napjaink romániai magyar nyelv használatában is a románból való tükörfordítás és hibridkölcsönzés jelensége, azok az adatok is bizonyítják, amelyeket az elmúlt három évben a romániai magyar időszaki sajtóban megjelent írásokból gyűjtöttem, illetőleg amelyekre a kolozsvári és a bukaresti rádió és televízió magyar adásaiban sugárzott műsorokban, valamint a kolozsvári utcai vagy más jellegű beszélgetésekben figyeltem fel. Közülük néhány szó meg kifejezés már jó néhány évtizede vagy még régebben használatos (*csinál, ül* – mindkét szó több jelentésben is, *ad egy telefont, egy autóbuszt/taxit vesz stb.)*, mások csak újabban, esetleg csak alkalmi vagy egyedi „parole"-tényekként bukkantak fel. Vegyük csak szemügyre őket!

a) Egyetlen román szó (nem szintagma) jelentéstani hatását mutató tükörszavak: *alátr* 'vki vminek a szerzője/írója': *A következő jegyzetet* (a rádióműsorban) *K.D. kollégám írja alá* (=*a semna*) *elfut* 'elszökik': *Mikòr dëlutàn vagyunk, futunk el a munkàbol, hogy elërjük a szeriált* (ti. a folytatásos filmet) (=*a fugi*) *felemelt* 'szóba hozott, felvetett': *A felemelt probléma egy bizottság hatáskörébe tartozik* (=*ridicat*) *fenntart*

'állít, hangoztat) kifejt': *Fenntartja, hogy ez a föld őt illeti meg. Az RMDSz álláspontját* (a napirenden levő kérdésre vonatkozólag) *egy Hargita megyei képviselő tartotta fenn* (=*a susține*) *generáció* 'sorozat': *A Kalotaszegnek ez a lapszáma a lap harmadik generációja* (=*generație*) *kalendárium 'átv* menetrend': *Megjelent a közlemény, amely ismerteti a választások kalendáriumát* (=*calendar*) *kiadás* '?': *figyelemmel követhetik* (a rádióhallgatók) *a parlamenti vita mai kiadását.* (Egy színházi fesztivál) *második kiadására visszavárják* (a jelentkezőket). *Az adás* (ti. rádióadás) *december végi kiadásának témája* (ez és ez volt). *Újabb kiadással jelentkezik Németh Csaba „A repülés bűvölete" című sorozata. Hogyan jutott el a kalotaszegi ifjúsági konferencia második kiadásához?* (=*ediție*) *kivégez* 'legyőz' *Abban a bizonyos 21. percben egy semmit sem ígérő labdát Bucur kaparintott meg, könnyelmű hazaadására az olasz csatár csapott le, és pár méterről a tizenhatoson belül kivégezte a román kapust* (=*a executa*) *letesz* 'bead, befizet': *A kérvényt le kell tenni. Nem tette le a megajánlott pénzt* (=*a depune*) stb.

b) Valamilyen román szintagmával összevethető tükörkifejezések: *leveszi a lázat/vérnyomást* 'megméri a lázat/vérnyomást' (=*a lua temperatura/tensiunea* (B. Gergely 1991:29); *tüdőgyulladást csinál* 'tüdőgyulladást kap' (=*a face pneumonie*) *injekciót csinál* 'injekciót ad' (=*a face injecție* (B. Gergely 1991:29); *lírai művésznő* 'operaénekesnő': *A Román Operában a szerda esti előadás után ünnepélyes keretek között kolozsvári díszpolgárokká avatják Susana Coman-Bosica és Lya Hubic lírai művésznőket – közli a polgármesteri hivatal protokoll- és sajtóosztálya* (=*artistă lirică*) *munkarégiség* 'szolgálati idő' (=*vechime de munca*) *szót vesz* 'felszólal' (=*a lua cuvîntul*) stb.

c) Román és magyar elemekből álló hibridszavak, részfordítások: *akcsidentet csinál* 'balesetet idéz elő, okoz' (=*a face un accident*) *intabulárét csinál* 'telekkönyvez' (=*a face întabularea*) *falimentet ad: Nem attatok még falimentet?* (=*a da faliment*) *háborús veterán* '(második világháborúbeli) frontharcos' (=*veteran de război* stb. A szókölcsönzés e bemutatott eseteire nézve vö. Kontra 1981:18.

6. A románból való tükörfordítás és hibridkölcsönzés a romániai magyarság kétnyelvűségének velejárója. A téma korszerű szemléletű és módszerű feldolgozása még ezután elvégzendő feladat. A magyar–román nyelvi kapcsolatok kutatói ugyanis eddigi vizsgálataik-ban főleg a szókölcsönzést tartották szem előtt, a nyelvi érintkezés szemantikai vonatkozásait teljesen elhanyagolták (vö. Péntek 1981). Az említett és talán az ez után sorra kerülő kutatás rendjén elsősorban az adatanyagot kellene gazdagítani egyrészt a meglevő nyelvjárási gyűjtésekből, másrészt új adatok gyűjtésére lenne szükség mind a nyelvjárásokból, mind a városi beszélt nyelvből, mind pedig a tömegkommunikációs eszközök nyelvéből. E tekintetben figyelembe kellene venni a csoportnyelveket is. Tanulságos lenne összevetni a románból való tükörfordításokat és hibridkölcsönzéseket más utódállamok magyarságának tükörkifejezéseivel és hibridszavaival (erre vonatkozólag vö. pl. Jakab 1980:49–54, Kótyuk 1991:68–69).

Irodalom

Gálffy Mózes – Murádin László (1975). *Anyanyelvünk művelése.* Bukarest: Kriterion.

Balázs László (1968). Influența limbii literare asupra lexicului unui grai în condițiile bilingvismului. *Studia Universitatis Babeș–Bolyai*:1968/2.

Balogh Ödön (1977). Inlfuențe lexicale românești în graiul ceangăilor din Valea Ghimeșului. *Studii și Cercetări Lingvistice* 9:388.

Balogh Ödön (1959). Gyímesi csángó tájszók. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 3:103–117.

Balogh Ödön (1961). Gyímesi csángó tájszók. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 5:73–101.

Blédy Géza (1942). *Influența limbii române asupra limbii maghiare.* Sibiu.

Bura László (1982). *Élő nyelvünk.* Bukarest.

Damian István (1912). Adatok a magyar–román kölcsönhatáshoz. *Nyelvőr Füzetek* 67:48–53.

Drimba, V. Materiale pentru studiul raporturilor româno–maghiare. *Cercetări Linguistice* 5:126.

Drimba, V. (1959). Influențe românești în graiul maghiar din Valea Crișului Negru. *Fonetică și dialectologie* I:120–121.

B. Gergely Mária (1991). Az orvosi nyelvről. *Családi Tükör* 1991/3:29.

Cs. Gyímesi Éva (1975). *Mindennapi nyelvünk.* Bukarest: Kriterion.

Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk. (1991). *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest: ELTE.

Herman Ottó (1914). *A magyar pásztorok nyelvkincse.* Budapest.

Jakab István (1980). *Nyelvünkről nyelvünkért.* Bratislava: Madách Kiadó.

Kontra Miklós (1981). *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó" orvosi nyelvünkre.* NyTudÉrt. 109. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kótyuk István (1991). A kétnyelvűség és a kárpátaljai köznyelv. Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I., 66-69. Budapest.

Márton Gyula (1941). Román szavak a magyar egyetemi hallgatók beszédében. *Erdélyi Múzeum* XLVI:281–283. (A cikk 1938-ban íródott.)

Nagy Jenő (1958). Contribuţii la studiul influenţei limbii române asupra graiului maghiar din comuna Sărata. *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani. Bucureşti.*

Péntek János (1981). A román–magyar nyelvi kölcsönhatás szemantikai vonatkozásai. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXV:77–81.

Szabó T. Attila (1936). Néhány szó a csinál igéről. *Erdélyi Múzeum* XLI:295–296.

Szabó Zoltán (1958). Nyelvművelő előadások a kolozsvári rádióban. *Magyar Nyelvőr* 82:260–261.

Zsemlyei János (1979). *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai.* Bukarest.

Zsemlyei János (1991a). Nyelvművelés a kolozsvári Keleti Újságban a két világháború között. *Első magyar alkalmazott nyelvészeti konferencia I:*429–434.

Zsemlyei János (1991b). A nyelvművelő Dsida Jenő. In: Hajdú – Kiss (1991:671–676).

Interferencia-jelenségek a solymári svábok magyar beszédében

FAGYAL ZSUZSANNA

Solymár történetéből

A Pest megye dunántúli részén, Budapest északnyugati határán fekvő Solymár község a XIX. század végére vált döntően német ajkú településsé. A török dúlások nyomán elnéptelenedett, addig többségében szerbek lakta faluba az 1700-as évektől kezdve érkeztek német telepesek. A II. József által 1763-ban kiadott ún. 'Benépesítési rendelet' nyomán azonban számuk ugrásszerűen megnőtt, s a XIX. század végére a falu lakosságának nagy többsége már német ajkúnak számított. A betelepülő német telepesek eredeti lakhelyeiről nincsenek ugyan pontos adatok, de valószínűsíthető, hogy Németország különböző vidékeiről érkeztek. Nyelvjárásukat tekintve a solymári németek a bajor–osztrák nyelvjáráscsoporthoz tartozó ún. 'u-a bajor' dialektust beszélik (Hutterer 1991), ám — úgy tűnik — ez a tény sem bizonyítja egyöntetű bajor származásukat: „A nyelvjárások sem nyújtanak biztos támpontot, ugyanis — bár a németek a köztudatban mind sváboknak számítanak, ami tudományosan nem megalapozott — [a környéken] mindenütt a bajor nyelvjárást beszélik" (Cservenyi 1976:71).

A jelen tanulmány a következőkben — kizárólag az egyszerűség kedvéért — a 'sváb' szót használja mind az etnikum, mind pedig az általa beszélt német dialektus megjelölésére.

Az iratok és visszaemlékezések tanúsága szerint Solymár lakossága a II. világháborúig németül beszélt, gyermekeit német nyelven iskoláztatta, s hivatalos ügyeit anyanyelvén intézte. Ez az arány csak a II. világháborút követő kitelepítések nyomán változott meg, amikor is a kitelepített német ajkú lakosság helyére Észak-Magyarországról — elsősorban Mezőkövesdről — több magyar családot telepítettek a faluba. Később a főváros közvetlen vonzáskörzetébe került Solymárra

tömegesen települtek az ország különböző vidékeiről vagy a fővárosból érkező magyar anyanyelvű családok. Ez az új, magyar domináns népességösszetétel egyenes következményeként vonta maga után a német dialektus használatának visszaszorulását, majd pedig a napjainkra gyakorlatilag befejeződött nyelvcserét (Gál 1991).

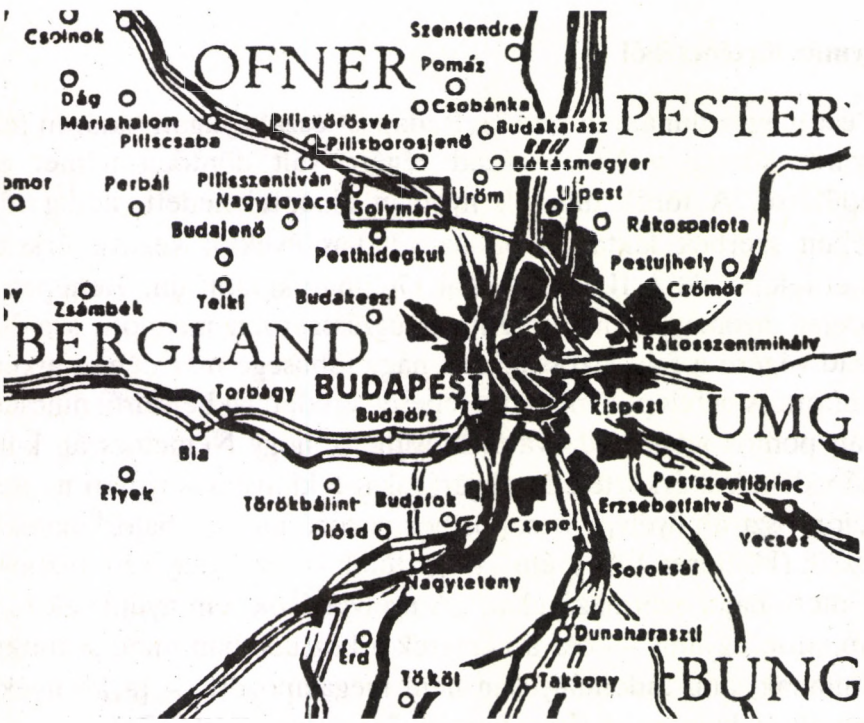

1. ábra. Budapest környéki németajkú települések

A nemzetiségi Solymár

Mindezen folyamatok ellenére mégis elmondható, hogy még hallunk sváb szót Solymáron. A német nemzetiségi tudat részének tekintett ünnepek ill. falusi népszokások egy része is tovább él. A szüreti bálok, a hagyományőrző tánccsoport és az asszonykórus létezéséről a falu központi területein élő lakosság nagy százaléka legalábbis tud, s kisebb

hányada a különböző rendezvényeken részt is vesz. A 70-es évek elején a környéken elsőként megszervezett nemzetiségi nyelvoktatás pedig — a német irodalmi nyelv folyamatos presztízsnövekedésének köszönhetően — ma a legnagyobb népszerűségnek örvend.

Noha a falut érintő nemzetiségi történelmi múltról és népszokásokról már több könyv és néhány szakdolgozat is napvilágot látott (Cservenyi 1976; Solymár 1986; Horak 1988), kétnyelvűségi tanulmányra eddig egyetlen példát találtam (Karsai 1986).

A jelen tanulmány e tekintetben hiánypótló, hiszen — egy nagyobb lélegzetű kutatómunka első állomásaként — arra próbál választ keresni, hogy kétnyelvűnek tekinthető-e még Solymár, és ha igen, mi jellemzi ma a községben élő német nemzetiségiek sváb, irodalmi német ill. magyar nyelvhasználatát.

A vizsgálat

A fent említett kutatómunka keretében 1993 januárjában felmérést kezdtem 30 olyan tősgyökeresnek tekinthető[1] solymári sváb családban, amelynek mindegyikében még ma is három generáció — nagyszülő(k), szülők és gyerekek — él együtt vagy a nagyszülői ház közvetlen közelében. A vizsgálatban önként résztvevő 30 család mindegyikét — mint születésemtől fogva solymári, de nem sváb származású lakos — személyesen ismerem, s magam is értek, bár nem beszélek svábul. Mindezek tükrében alkalmasnak ítéltem magam arra, hogy magyar nyelven terepmunkát folytassak e családokban.

A megkérdezett, összesen 90 adatközlő 55 kérdéses kérdőíven, szóban vagy írásban adott választ sorrendben a következő típusú kérdésekre: 1) személyi adatok 2) a sváb 3) az irodalmi német 4) a magyar nyelv használata. A kérdőívet amerikai–magyar kétnyelvűségi vizsgálatokban (Kontra 1990) alkalmazott minták alapján szerkesztettem, amelyeket minden esetben a sváb nyelvi és kulturális sajátosságoknak megfelelően adaptáltam és kiegészítettem. Az 1. generációs nagyszülők (nagyrészt 70 év feletti nagymamák) magnóra rögzített irányított beszélgetés formájában, a 2. és 3. generációs adatközlők pedig

írásban válaszoltak a kérdőíven megfogalmazott kérdésekre. A jelen tanulmány 15 család, azaz vizsgált csoportonként 15 adatközlő válaszaira támaszkodik.

A sváb dialektus használata

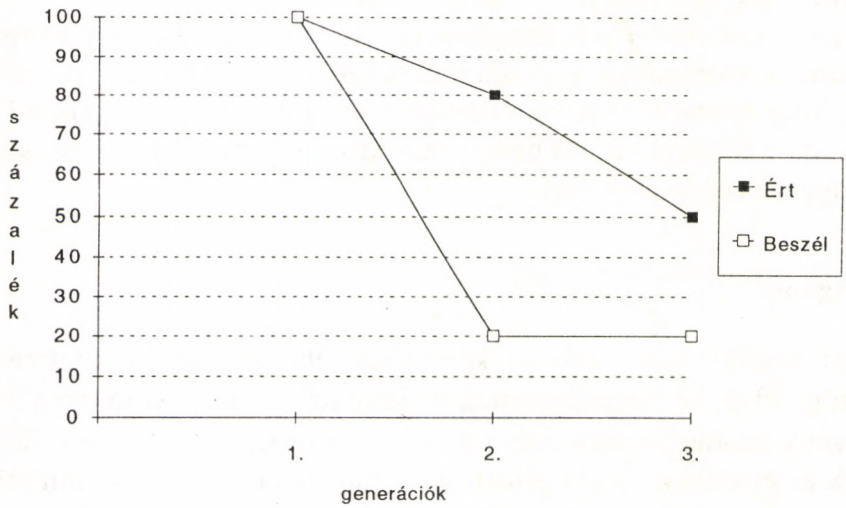

2. ábra. A sváb nyelvtudást felmérő kérdésekre adott válaszok százalékos megoszlása

Mint az a 2. ábrán felvázolt adatok tükrében kiderül, a 2. és 3. generációs adatközlők esetében mind az értés, mind a beszéd tekintetében a dialektus háttérbe szorulása tapasztalható. Megfigyelhető azonban, hogy a 2. generációs adatközlők 80%-a — saját bevallása szerint — még ért svábul. Ez az arány igen magas az unokák generációjánál is, akiknek 50%-a vallott úgy, hogy érti a dialektust.

A beszéd tekintetében mért arányok láthatóan rosszabbak (20-20% mindkét fiatalabb generációnál. Ez passzív kétnyelvűségre utaló adatnak tekinthető. Aktív kétnyelvűnek csak a megkérdezett 1. generációs adatközlők vallották magukat.

A vizsgálat ugyan nem tűzte ki céljául a sváb és a magyar közti dominanciaviszonyok pontos felderítését; két feleletválasztós kérdés tükrében azonban némi képet kaphat a kutató arról, hogy a megkérdezettek — saját véleményük szerint — milyen szinten értenek ill. beszélnek svábul és magyarul.

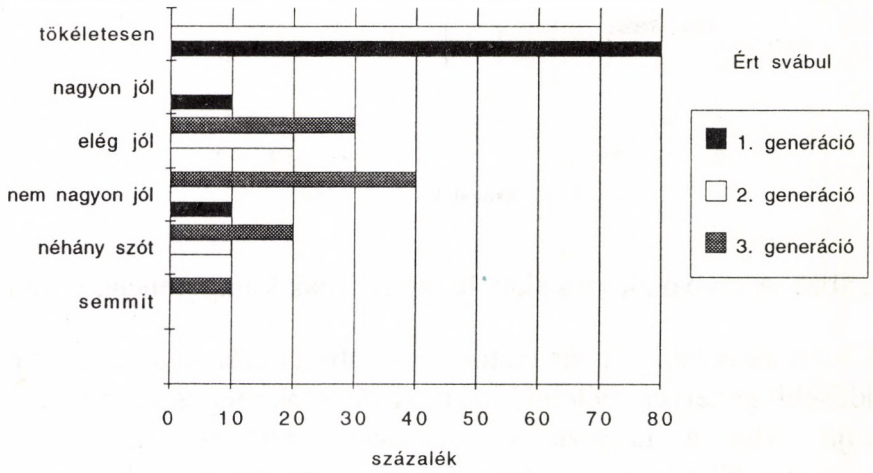

3. ábra. A sváb dialektus passzív használatának kompetencia szintjei

A 3. ábra a sváb értésére vonatkozó válaszokat összegzi. Mint kiderül, a két idősebb generáció még igen jól érti a dialektust: az 1. generációs adatközlők 80%-a,[2] a 2. generációs adatközlőknek pedig 70%-a legmagasabb szintűnek — tökéletesnek —— ítélte passzív tudását.

A 3. generációs adatközlők 70%-ának válaszai az „elég jól" és a „nem nagyon jól" között ingadoztak, s csak 10%-uk ítélte úgy, hogy semmit sem ért svábul. Úgy tűnik tehát, hogy a dialektus még nem tűnt el az együttélő három generáció nyelvhasználatából.

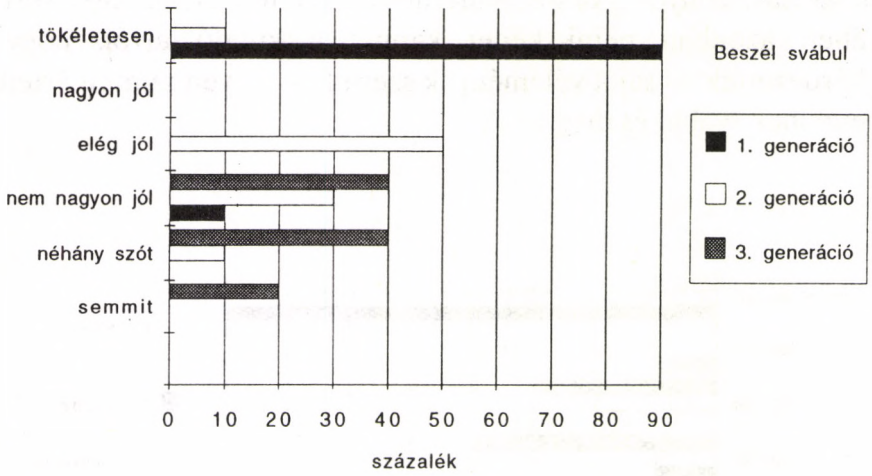

4. ábra. A sváb dialektus aktív használatának kompetenciaszintjei

A sváb aktív használatát illetően nagyobb eltérések mutatkoztak a két idősebb generáció ítéletei között. A válaszok megoszlását a 4. ábra mutatja. Míg a nagyszülők generációja továbbra is 90%-ban „tökéletes-nek" tartja sváb tudását, addig gyermekeiknek már csak mintegy 10%-a beszéli „tökéletesen" a nyelvet. Figyelemre méltó azonban az „elég jól" válaszok magas aránya (50%), ami még bizonyos szintű aktív nyelvtudásra utal. A 3. generációnál sem egyértelműen nemlegesek a válaszok, bár a megkérdezettek 80%-a az inkább negatív vagy korlátozó megfogalmazású „nem nagyon jól" vagy „néhány szót" válaszokat tartotta magára illőnek.

Összegzésként elmondható, hogy a vizsgált sváb családokban a német dialektus még élő nyelvi valóság, noha a 2. és 3. generáció nyelvtudása a nyelvcsere következtében erősen passzív lett.

Az irodalmi német

A nyelvcsere e végső szakaszában érdekes momentum a kétnyelvű családok irodalmi német nyelvhasználatának kiteljesedése. Úgy tűnik,

hogy az elsősorban helyi kommunikáció céljait szolgáló sváb dialektus megszűnőben lévő szerepét teljes mértékben átveszi a széles körben alkalmazható irodalmi német nyelv.

Az egyik ok — az anyaország vitathatatlan világgazdasági presztízse mellett (Gál 1991) — a 70-es évek közepétől növekvő, később folyamatos kapcsolattartássá szélesedő németországi rokonlátogatások száma. A folyamatos, közvetlen kommunikáció szüksége ugyanis nélkülözhetetlenné tette a dialektus irodalmi változatának ismeretét. Több 1. generációs adatközlő beszámolt például olyan, elsősorban telefonbeszélgetések alkalmával felmerülő nyelvi problémáról, amely sokszor megnehezítette a németországi — már szinte kizárólagosan irodalmi németet beszélő — 2. ill. 3. generációval történő kapcsolattartást. Másrészről a hosszabb-rövidebb ideig Németországban vagy Magyarországon működő német vállalatoknál munkát vállaló 2. és 3. generációs adatközlők tanúsítják a szülőktől, nagyszülőktől örökölt 'német' tudás előnyeit.

A közvetlen kommunikáció mellett egy viszonylag újkeletű jelenség, a német műholdas TV csatornák vételi lehetősége is az okok közt keresendő. Az erre vonatkozó kérdésekre adott kérdőíves, ill. szóbeli válaszokból kiderül, hogy a vizsgált családok 90%-a rendelkezik kábeltévével vagy parabola antennával, amelyeken — a külföldi adók közül — elsősorban német TV állomások műsorait nézi. A kedvenc műsorokat felsoroló válaszok mindhárom generációnál igen részletezőek. A német tehát **fontos** nyelv lett, amelynek 'kommunikációs ereje' nem szorul bizonyításra.

A fentiek a magyarországi németség körében (Szépe György szóbeli közlése alapján) akár tendenciaként is értelmezhetők: a presztízs értékű irodalmi német nyelvváltozat mindennapi jelenlétének köszönhetően a kétnyelvű öntudat és nyelvhasználat mintegy 'áttevődik' a kiszoruló dialektusról az irodalmi nyelvváltozatra.

A magyar nyelv használata

A magyar nyelv használatának és kompetenciaszintjeinek elemzése során kiderült, hogy az 1. generációs adatközlők kivételével minden

adatközlő önmagát magyar domináns — tehát beszélni, írni, olvasni magyarul jobban tudó — solymárinak tekinti. A 2. és 3. generáció mindennapi kommunikációja során döntően a magyar nyelvet használja, s — saját bevallása szerint — csak idősebbekkel beszél — ha még be szél — svábul.

A nagyszülők válaszai e kérdést illetően jóval nagyobb ingadozásokat mutattak. Bár az adatközlők mindegyike hangsúlyozta irodalmi német és sváb[3] nyelvi kompetenciájának meggyengülését, legtöbbjük házastársával (esetleg gyermekeivel), vele egykorú ismerősével vagy szomszédjával ritkán beszél magyarul, s ahogyan néhányuk vallotta: imádságát is legtöbbször németül kezdi el.

A magyar tudásuk megítélésére előre megadott válaszlehetőségek közül 9-en a „nem nagyon jól" vagy a szabadon átformált „nem tökéletesen" választ adták, míg 5-en a „nagyon jól" szintet választották. A „tökéletesen" megítélés egyetlen esetben fordult elő.

A kódváltási szokásokkal kapcsolatban sokan a *salátanyelv* vagy az *össze-vissza* kifejezéseket használták. Noha legtöbbjük ennek ellenére magyar dominánsnak ítélte kétnyelvűségét — s ezt gyakran a *mi már a magyarban vagyunk benne* vagy *jobban jön ki az ember száján a magyar* kommentárral meg is erősítette — többen úgy nyilatkoztak, hogy *se így, se úgy nem tudnak rendesen.*

Mindezek tükrében feltételeztem, hogy a legidősebb generáció magnóra rögzített magyar beszédében fellelhetőek lesznek olyan nyelvi jelenségek, amelyek a beszélőknek a dialektus rendszeres, aktív használatából származtathatóak. Ezek taxonómikus leírására az 'interferencia' fogalmát használom.

Az interferencia fogalmáról

'Interferencián' egy adott nyelv elemeinek vagy szabályszerűségeinek a másik nyelvre történő közvetett, azaz formailag a célnyelv szabályai szerint integrált 'átvitelét' értem (Mackey 1968; Albert – Obler 1978). Grosjean (1985) nyomán az átvitelt vagy 'interferenciát' akaratlannak tekintem. Megjegyzendő, hogy az újabb kutatások egy része ezt a szót az idegennyelv elsajátítás fogalomkörébe utalja vagy 'transzfer' néven

említi (Klein 1986). Poplack (1988) például 'interferencia' kapcsán 'speech error'-ról azaz 'hibáról' beszél, s ezzel valóban inkább az idegennyelv elsajátítás terminológiájára emlékeztet.

Nézetem szerint azonban az interferencia fogalma kitűnően alkalmas arra, hogy két nyelvi rendszer közti akaratlan 'átviteleket' vagy — a közlést befogadó felőli megközelítésben — 'áthallásokat' minden normatív konnotáció nélkül kifejezzen, s így a kétnyelvűségi kutatásokban alkalmazható legyen. A továbbiakban tehát az interferencia fogalmát ilyen megközelítésben használom.

Interferencia típusok

A vizsgálat során tapasztalt nyelvi[4] interferencia-jelenségeket Mackey (1968) és Hoffmann (1991) nyomán lexikai, grammatikai (azaz morfoszintaktikai) és fonológiai interferenciák szerint csoportosítottam. Az interferencia-jelenségekről szóló tanulmányok nagy többségéhez hasonlóan dolgozatomban is elsőként a fenti típusú jelenségekre hozott példák következnek.

Albert – Obler (1978) általános kritikája nyomán azonban szó lesz azokról a — sokszor figyelmen kívül hagyott — pontokról is, ahol **nem** tapasztaltam 'áthallásokat' a sváb dialektusból. Az idézett szerzők véleménye szerint ezek a nyelvi jelenségek két különböző módon is értelmezhetők. Feltehető, hogy ilyen esetekben vagy mindkét nyelvi rendszer által használt, közös formákról ill. szabályszerűségekről van szó ('pozitív transzfer') vagy a kérdéses, ún. 'nem interferálódó' jelenségek az adott nyelv — esetünkben a magyar — rendszerének legelemibb, legmélyebb alkotórészét képezik (Albert – Obler 1978:10; Golubeva-Monatkina 1993).

Lexikai interferenciák és kölcsönzés

A legidősebb generációval rögzített beszélgetések során a lexikai interferenciák több típusát tapasztaltam. Ilyen típusú interferenciára azonban sem a 2., sem a 3. generációs adatközlők beszédében nem találtam példát.

Az 1. generációs — tehát sváb domináns — adatközlőknél gyakori jelenség volt a sváb dialektusból és/vagy az irodalmi németből kölcsönzött állandósult szókapcsolatok „magyarra adaptálása". Így például a magyar és sváb szavak hozzáférhetőségével kapcsolatban a 15 adatközlő közül 8-an legalább egyszer használták az *es kommt besser aus* kifejezést szószerint idéző *jobban jön ki, egyformán jön ki* [*a magyar*], *az együtt jön ki* vagy *ahogy könnyebben kijön* [*a magyar* vagy *a sváb*] formák valamelyikét. Noha a németül tudó, de egynyelvű magyar beszélő interferenciát észlel ezen a ponton, fontos tudatosítani, hogy az adott kétnyelvű közösség tagjai számára ez a kifejezés sztenderdnek minősül.[5] A magyar állandósult szókapcsolatok pontos felidézése is többször zavart szenvedett. Így lett például egy esetben a *ki, ha én nem* kifejezésből — némi hangos hezitáció után — a *ki nem vagyok én* alak.

Gyakori volt a német igekötőknek közvetlen magyar megfelelőikkel történő helyettesítése is. Noha a mindkét nyelvben meglévő igekötőrendszer bizonyára több sikeres 'átvitelt', azaz 'pozitív transzfert' is megenged, az *auflesen* alakból lett *leolvassa* [*a szöveget*] igei formát hibásnak minősítették a megkérdezett kétnyelvű adatközlők.

A legidősebb generációnál a kölcsönzés jelenségével is találkoztam. Míg Hoffmann (1991:99) ezt a lexikai interferencia egyik fajtájaként tárgyalja, s nem említi, bár definíciójában használja a kölcsönzés (borrowing) szót,[6] addig mások -- akik nem dolgoznak közvetlenül az interferencia fogalmával — elsősorban a kódváltáshoz való viszonyát tárgyalják.

(1) „[...] mert közeledik a *Feind*, és akkor elmentek ..."
(2) „[...] hogy is mondjam... olyan *frech* ..."
(3) „[...] *maszkával* vannak feldíszítve ..."

Számomra ez esetben is az 'áthallás' ténye volt a döntő, így — a jelen tanulmányban használt definíció értelmében — a magyar *maszk* szó *maszkával* történő helyettesítése (3) egyértelműen interferenciának tekinthető, míg a *Feind* (1) és a *frech* (2) inkább egyszavas kölcsönzésnek (Bartha 1993). E jelenségek besorolása azonban célirányos elicitációs tesztek híján egyelőre definíció kérdése.

Grammatikai interferenciák

A német dialektus néhány morfoszintaktikai szabályszerűségének átvitele a magyar nyelvre szintén csak az 1. generáció beszédében volt megfigyelhető. Leggyakoribb a nominális vagy attributív szerkezetekben észlelt egyes ill. többes számú egyeztetések elmaradása (4) vagy — ellenkezőleg — azoknak a magyarban 'hibásnak' minősülő megvalósulása (5):

(4) „Ha nem lennénk olyan *idős*, [nyitnánk itt egy ablakot]."
(Wenn wir nicht so *alt* wären...)
(5) „sok éneke*ket*.../ sok szava*kat* ... / sok érdekes dol*gok*..."
(viele Ge*sänge*.../ viele *Wörter* ... / viele interessante Sach*en*)

Néhány magyar mondat szórendjében is fellelhetőek interferencia-jelenségek. Így a következő mondatban, ahol az ige és a határozószó mondatbeli sorrendjének felcserélése az igei szerkezetek — németre jellemző — szóvégi csoportosítására emlékeztet:

(6) „Mi másképpen *németül* tanultunk írni."
(Wir haben auf anderer Weise *Deutsch* schreiben gelernt.)

Az eddig elemzett beszélgetések alapján elmondható, hogy a lexikai interferenciák gyakoriságához viszonyítva az idézett grammatikai interferenciák viszonylag kis számban fordultak elő. Nem tapasztaltunk német interferenciát a magyar nyelv morfológiai és szintaktikai rendszerének olyan sarkalatos pontjain, mint pl. az alanyi és tárgyas ragozás alkalmazása, az igei vonzatok megválasztása, ill. az igekötő mondatbeli elhelyezése.

Fonológiai interferenciák: a hanglejtés

A beszélők magyar fonológiai rendszerében észlelt sváb interferenciák közül elsősorban a hanglejtést vizsgáltam. Mint azt több szerző is megemlíti (Fodor 1991; Kontra, ebben a kötetben), az intonáció — vagy köznyelven „akcentus" — kérdését a kétnyelvűségi kutatások alig tárgyalják. Még az idegennyelv tanításban (Kassai 1990-91), ill. idegen-

nyelvi kutatásokban (Cunnigham-Anderson 1986; Fagyal 1993) is csak viszonylag kevés nyomát találjuk. Ez annál meglepőbb, hiszen fontossága egyértelműen bizonyított mind az anyanyelv elsajátításában, mind a jelentéstartalom gyors közvetítése szempontjából. A moldvai csángók idegenszerű hanglejtésének vizsgálatakor Fodor kísérletileg is kimutatta szerepét a beszédről alkotott első benyomás kialakításában:

„[...] az elhangzott mondatok dallammenetét igen pontosan érzékeljük, és még gyakorlatlan kísérleti alany is viszonylag jól tudja ábrázolni azokat; [...] a jelentéstartalom ismeretében elég nagy biztonsággal ki tudjuk választani azokat a dallamformákat, amelyek jellemzőek a magyar nyelvre s amelyek idegenek tőle." (Fodor 1991:182)

A hanglejtésnek a közlés első, globális észlelésében betöltött szerepét pszicholingvisztikai kísérletek is alátámasztják. Igazolható az a feltevés, amely szerint a beszédakusztikai ingerek több csoportja (formánsszerkezet, VOT[7], hanglejtés stb.) közül a hanglejtés észlelése kíván a legkevesebb aktív figyelmet a befogadótól (Gordon–Eberhardt–Rueckl 1993). Bizonyított továbbá az is, hogy az adott nyelv rendszerétől idegen dallamformák kiválasztása annál nagyobb biztonsággal történik, minél nagyobb számban állnak helyes referenciák a befogadó rendelkezésére (Flege – Fletcher 1993). Az egynyelvű környezetben tömegében hallott, normaként elfogadott helyes 'input' tehát megkönnyíti az idegen hanglejtés felismerését.

Az egynyelvű beszélőnek a kétnyelvű közösség akcentusára való „érzékenységét" ezen kívül a közösséggel fenntartott kapcsolatának típusa és annak gyakorisága is meghatározza. Solymári születésű lévén, a vizsgált sváb közösség beszédében észlelhető fonológiai interferenciákra — elsősorban a sajátos hanglejtésre — csak akkor figyeltem fel, amikor az említett vizsgálat során a kívülálló szerepébe kerültem.

A hanglejtés vizsgálata során kiderült, hogy amíg a lexikai és grammatikai interferenciák tekintetében a legidősebb generáció élesen elkülönül az ilyen interferenciákat nem mutató 2. és 3. generációtól, addig a hanglejtés tekintetében — valamilyen formában és mélységig — mindhárom generáció beszédében interferenciák fedezhetők fel.

Mivel a 2. és 3. generációs adatközlők a feltett kérdésekre írásban válaszoltak, a fenti megfigyelést csak a mindhárom nemzedék jelen-

létében készült néhány (számszerint 5) spontán beszélgetésre alapozhatom. Ezek a rövid, maximum 5–6 perc időtartamú felvételek az 1. generációs nagyszülővel folytatott egyik beszélgetések után készültek. A felvételek visszahallgatására felkért három, nem német ajkú solymári a nagyszülők beszédét minden esetben, a szülők közléseit pedig több ízben erősen svábos hanglejtésűnek találta.

Noha a rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé a beszélgetésben résztvevő szülők és unokák kommunikációs stratégiáinak feltérképezését, egyetlen — igen meglepő — esetet azonban érdemes megemlíteni. A fonológiai interferencia legmeglepőbb példáját egy 3. generációs női adatközlő szolgáltatta, aki az 1. generációs nagyszülővel készített irányított beszélgetés során a sztenderd magyar hanglejtéssel feltett kérdéseket 'svábos magyar' hanglejtéssel 'szinkron tolmácsolta' csökkenthalló nagymamájának. Ellenőrzés végett többször maga is megismételte a kérdéseket a felvételt készítő nyelvész felé, de ezúttal sztenderd magyar hanglejtéssel. A véletlen úgy hozta, hogy a svábos magyar kérdések szintaxisa több esetben megegyezett az eredetiekkel, s így a két hanglejtésforma közvetlenül is összevethető.

Az 5. ábra egy ilyen kérdést szemléltet, először az általam feltett sztenderd hanglejtéssel (3A), majd az unoka által 'tolmácsolt' svábos magyar hanglejtéssel (3B).

Ez az ösztönszerűen alkalmazott kommunikációs stratégia, amelynek segítségével az unoka 'könnyebben feldolgozhatóvá' tette a magyar kérdések jelentését a svábul jobban értő nagymama számára azért is figyelemre méltó, mert gyakorlatilag meghaladja az interferencia általam használt fogalmát. Igaz ugyan, hogy a dialektusra jellemző hanglejtést a svábul már alig beszélő unoka reprodukálni tudta, ez azonban aligha nevezhető 'akaratlan' vagy 'véletlenszerű' átvitelnek. Ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy a nyelvcserének ebben az előrehaladott stádiumában még megmaradt ősi nyelvi elemre — a hanglejtésre — a 3. generációs adatközlő befolyással bír, s azt a sikeres kommunikáció érdekében, mintegy 'idegen akcentusként' mozgósítani tudja.

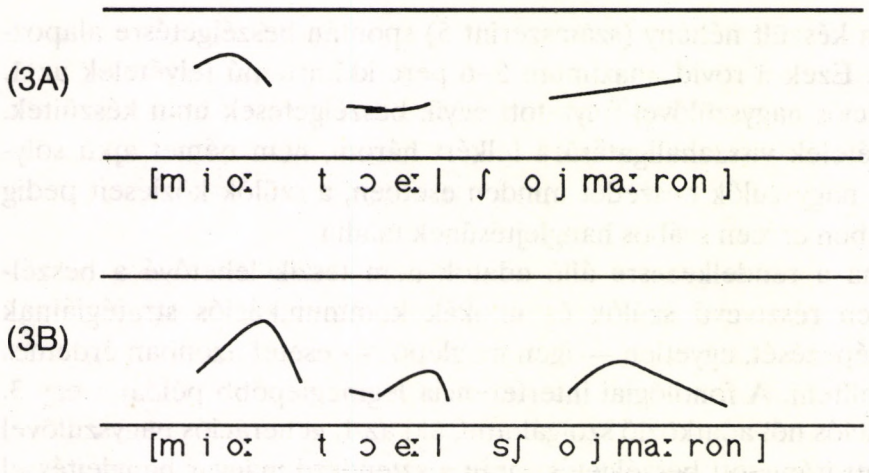

5. ábra. A *Mióta él Solymáron?* kérdés sztenderd magyar (3A), ill. 'svábos magyar' (3B) intonációval.

Ennek az egyedi esetnek a kapcsán felmerülő pszicholingvisztikai vonatkozású kérdések megválaszolása nem tárgya a dolgozatban részletezett vizsgálatnak. Érdekesnek tartjuk azonban annak a problémának a felvetését, hogy vajon megválaszthatja–e egy kétnyelvű személy a hanglejtését egy adott kommunikációs helyzetben, és ha igen, meddig terjed ez a kontroll és mennyiben függhet a kétnyelvűség típusától ill. a két nyelv közti dominanciaviszonyoktól?

Összefoglalás

A fentiek tükrében megállapítható, hogy a vizsgálatban résztvevő 15 solymári német ajkú család mindhárom generációja számára a német dialektus még élő nyelvi valóság. Ezt tükrözik a vizsgálatban feltárt magyar és sváb nyelvhasználati szokások, illetve a legidősebb generáció magnóra rögzített, sváb interferenciákkal tűzdelt magyar beszéde is. Az interferencia-jelenségek lexikai, grammatikai és fonológiai csoportba rendezése során kitűnt, hogy a két előbbi típus kizárólag az 1. generáció beszédében mutatható ki, míg a fonológiai interferenciák közül a svábos hanglejtés a 2., ill. — rendkívüli

kommunikációs helyzetben — az egyértelműen magyar domináns 3. generációnál is észlelhető.

JEGYZETEK

1. Legkésőbb a XX sz. elején már jegyzett.
2. A válaszokban tapasztalt kisebb mértékű szórás, elsősorban a 10%-os „nem nagyon jól" válaszarány véleményünk szerint az önértékelés egyénenkénti különbözőségéből adódik.
3. A spontán beszélgetések során kiderült, hogy a legidősebb generáció tagjainak egy része beszédében nem tesz különbséget az irodalmi német és a sváb dialektus között, sőt szinte kerülni látszik a 'sváb' szó használatát akkor is, ha azt előzőleg a kérdőíves interjúk során — az irodalmi német antonímájaként — tudatosan használta. Ez a magatartás a szóhoz tapadó pejoratív értelem továbbélését jelzi.
4. A Mackey-féle (1986) ún. kulturális interferencia kérdésével nem foglalkoztam.
5. Az eredmények értékelésekor rövid kérdések formájában, telefonon ellenőriztem, hogy az általam interferenciának tekintett nyelvi jelenségeket miként értékelik a vizsgált közösség tagjai (45-ből 20 adatközlőt tudtam megkérdezni).
6. „[...] the bilingual may **borrow** a word [...] the **borrowed** item may even be 'fitted up' with the appropriate morphology" (Hoffmann 1991:99).
7. VOT (voice onset time) = zöngekezdési idő.

IRODALOM

Albert, L.M. – Obler, K.L. (1978). *The bilingual brain: Neuropsychological and neurolinguistic aspects of bilingualism*. New York: Academic Press.

Bartha Csilla (1993). Megjegyzések a lexikai kölcsönzésről. In: Kozocsa (1993: 26–35).

Cservenyi Magdolna (1976). *Solymár története 1700–1848-ig*. Szakdolgozat. Budapest, ELTE.

Cunnigham-Andersson, U. (1986). Approaching the Swedish speaker's model of Swedish spoken by English speakers – a pilot study. *Reports from Uppsala University* 14:1–12.

Fagyal, Zsuzsanna (1993). Magyar akcentus a franciában: három fonetikai kísérlet. in: Gósy – Siptár (1993:33–48).

Flege, J.E. – Fletcher, L.K. (1993). Talker and listener effects on degree of perceived foreign accent. *Journal of Acoustical Society of America* 91:370–389.

Fodor Katalin (1991). Idegen sajátosságok a moldvai csángó nyelvjárás hanglejtésében. In: Hajdú – Kiss (1991:178–184).

Gál, Zsuzsa (1991). Mi a nyelvcsere és hogyan történik? *Regio*:1:66–76.

Golubeva–Monatkina, N. (1993). Le portrait langagier de l'émigration russe en France. Előadás és vita. I. Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus, Budapest, kézirat.

Gordon, C. P. – Eberhardt, L.J. – Rueckl, G. J. (1993). Attentional modulation of the phonetic significance of acoustic cues. *Cognitive Psychology* 25:1–42.

Gósy Mária – Siptár Péter szerk. (1993). Beszédkutatás. Tanulmányok az elméleti és az alkalmazott fonetika köréből. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet

Grosjean, François (1985). *Life with two languages. An Introduction to Bilingualism*. Cambridge–Massachussetts–London: Harvard University Press.

Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk. (1991). *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE.

Heller, M. szerk. (1988). *Codeswithching: anthropological and sociolinguistic perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Hoffmann, Ch. (1991). *An Introduction to bilingualism*. London–New York: Longman.

Horak Grete (1986). *Kinderlieder. Reime und Spiele der Ungarndeutschen*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Hutterer, C.J. (1991). *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. Szerkesztette Manherz Károly. Budapest: Tankönyvkiadó.

Karsai Andrea (1986). *A kétnyelvű Solymár magyar nyelvhasználatának szókészleti és hangtani vizsgálata*. Szakdolgozat. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest.

Kassai, Ilona (1990–91). Socio-psycholinguistic notes on foreign accent. *Acta Linguistica Hungarica* 40:383–400.

Klein, W. (1986). *Second language acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kontra, Miklós (1990). *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kozocsa Sándor Géza szerk. (1993). *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE.

Mackey, W. (1968). The description of bilingualism. In: Readings in the sociology of language, ed. The Hague: Mouton.

Poplack, S. (1988). Contrasting patterns of code-switching in two communities. In: Heller (1988:215–244).

Solymár: chronik einer schwäbischen groβgemeinde im ofner Bergland. Ellingen, 1986.

Weinreich, U. (1968). *Languages in contact*. The Hague: Mouton.

Módszertani megjegyzések az amerikai magyar eldöntendő kérdőintonáció kapcsán

KONTRA MIKLÓS

Ebben a cikkben[1] az amerikai VARIÁCIÓELMÉLET (< ang. „variation theory") négy módszertani alapelvét ismertetem és bemutatom, miként próbáltam meg alkalmazni őket a közelmúltban South Bendben folytatott terepmunkám során.

1. Variációelmélet

A variációelmélet nem azonos azzal, amit a magyar nyelvészek VÁLTOZÁSVIZSGÁLAT-nak neveznek. Kiss Jenő (1991:371) egy cikkében a SZINKRÓN VÁLTOZÁSVIZSGÁLAT-ról tesz említést, 1990-ben megjelent könyvében (Kiss 1990) pedig Mihályi nyelvjárásának száz év alatt nyomon követhető változásait vizsgálta.

A kvantitatív szociolingvisztikának központi módszertani-elméleti fogalmai a NYELVI VÁLTOZÓ és a VÁLTOZÓ-SZABÁLY (vö. pl. Kontra 1990b:81–2, Butters 1993, Wolfram 1993). Poplack (1993:252–253) a variációelméletet a nyelvészet, a szociológia, az antropológia és a statisztika kombinációjaként írja le. E sokágú vizsgálat célja a nyelvhasználat és a nyelvi struktúra természetes kontextusbeli elemzése. Az ilyen vizsgálatok a nyelvtani struktúrákat összefüggő beszédbeli előfordulásaikban elemzik és a nyelvi formák és funkciók összefüggéseinek látszólagos instabilitásait magyarázzák. A cél a szabályszerűségek felfedezése adott beszédkorpusz produkciós adataiban. E szabályszerűségek a nyelvi struktúrák (együttes) előfordulásainak gyakoriságát jellemzik, vagyis nem elégszenek meg a szerkezetek meglétének vagy jólformáltságának egyszerű megállapításával. A nyelvi variációkat kutató nyelvész vizsgálatának elsődleges tárgya a beszélőközösség reprezentatív tagjainak a beszéde. Az egyes beszélőközös-

ségekben a beszélők válogatnak a különféle interakciós és grammatikai szintek nyújtotta lehetőségek között. Az egyes nyelvi funkciók különböző formákban fejeződhetnek ki, a beszélők választásai azonban ismétlődő minták szerint történnek. A beszélők általában minden lehetőséget használnak, de az egyes változók használatában olyan gyakorisági minták mutatkoznak, amelyek a beszélőközösség tagjaira együttesen jellemzőek.

2. A South Bend-i terepmunka célja

1993 május–úniusában öt héten át folytattam terepmunkát South Bendben. Célom a magyar és angol eldöntendő kérdések intonációjának vizsgálata volt — szinkrón és diakrón megközelítésben.

A magyarországi magyar és az amerikai angol eldöntendő kérdőintonáció eltér: az előbbi lebegő/emelkedő–eső, az utóbbi általában emelkedő dallamú. Idegen nyelvi környezetben anyanyelvi transzfer hatására a magyarországi angolul tanulók általában magyar intonációval mondják az angol eldöntendő kérdéseket is (vö. Varga 1976; az attitudinális következményekre l. Coates 1975), a magyarul tanuló amerikaiak pedig emelkedő dallammal mondják a magyar eldöntendő kérdéseket. Második nyelvi környezetben (amerikai magyar közösségekben) a magyar emelkedő kérdőintonáció gyakori[2] (vö. Kontra és Gósy 1987, 1992, Kontra 1990a), ugyanakkor az angol kérdéseken alig érződik a magyar transzferhatás.

Feltételezzük, hogy bevándorláskor az amerikai magyarok emelkedő–eső intonációval mondják a magyar kérdéseket és transzfer hatására ugyanilyen intonációval mondják az angol eldöntendő kérdéseket is. Később a magyar eldöntendő kérdések intonációja angol transzferhatásra emelkedővé válik és az angol kérdések intonációja is emelkedővé alakul.

Hipotézis: az angolbeli emelkedő kérdőintonáció elsajátítása és a magyar emelkedő–eső intonáció elvesztése bevándorlók esetében (nagyjából) egyidejűleg történik.

Jakobson (1968:58) leírja, hogy a cseh [ř] hang elsajátítása az egyik legnehezebb feladat a cseh gyerekek számára, s az Oroszországba

települt csehek könnyen elvesztik ezt a hangot. Több más kutató mellett Kuhberg (1992) is megvizsgálta azt a hipotézist, hogy a nyelvelsajátítás és a nyelvvesztés tükörképszerűen viszo-nyulnak egymáshoz (amit utoljára tanulnak meg, elsőként vesztik el). Németországból Törökországba hazatért beszélők és Németországba kivándorolt vendégmunkások L2-vesztési és L2-elsajátítási folyamatai nagyrészt tükörképei egymásnak.

Az amerikai magyarok esetében megvizsgálandó (1) a South Bend-i magyarok különböző rétegeinek (pl. friss bevándorlók, régi betelepültek, Amerikában születettek) eltérő intonációhasználata, (2) a bevándorlók változó intonációja, és (3) az (1) és (2) pontban említett variabilitás egymáshoz való viszonya.

3. Négy alapelv

Újabban többek között Poplack, Wheeler és Westwood (1989:133) és Poplack (1993) fejtették ki a variációvizsgálat alapelveit.

3.1. A megfelelő adatok elve

Ez az elv akkor vált fontossá, amikor kiderült, hogy a beszélők alapnyelvi stílusuktól (ang. „vernacular style") eltérő stílusokban is beszélnek, vagyis a beszédtevékenységüket követő figyelmük függvényében használnak vagy nem használnak bizonyos alakokat, elsősorban a stigmatizált és hiperkorrekt formákat. A megfelelő adatok elve megköveteli a természetes beszédhelyzetben rögzített adatok elemzését. A kétnyelvű közösségek vizsgálatában Poplack (1993:260) elengedhetetlennek tartja, hogy az adatokat olyan terepmunkások gyűjtsék, akik a vizsgált közösség tagjai s akiket annak is tartanak az adatközlők. A terepmunkás nyelvi repertoárjába bele kell tartozzanak a gyűjtendő formák is. A vizsgálati eszköz általában a szociolingvisztikai interjú, főleg akkor, amikor nincs módja a kutatónak longitudinális vizsgálatra (hosszabb ideig tartó résztvevő megfigyelésre).

Ami a vizsgált közösséghez való viszonyomat illeti: korábbi terepmunkám 1981-i befejezése után többször visszatértem South Bendbe

rövid időre, legutóbb 1991 januárjában, amikor a még élő adatközlőimnek átadtam egy-egy példányt a róluk írt könyvből (Kontra 1990a). Változatlanul nem számítottak maguk közé tartozónak a South Bend-i magyarok, de bizalmukkal sokan kitüntettek.

A korábbiakhoz hasonlóan ezúttal is igyekeztem sztenderd magyart (SM) és sztenderd amerikai angolt (SA) beszélni. Lexikai közelítések időnként szándékosan is előfordultak beszédemben, de intonációsak nem (vö. Kontra és Gósy 1992).

A kérdőív a következőképp alakult:

(1) Barkochba. [Ez kitűnően megfelelt a természetes kontextusbeli nyelvhasználat kívánalmának. Az adatközlők általában úgy vélték, intelligenciájukra vagyok kíváncsi; az eldöntendő kérdőintonációra senki sem gondolt.]

(2) Szövegolvasás: (a) egy kilenc soros reklámszöveget (l. ELLÉKLET) és (b) egy két oldalas párbeszédet (l. MELLÉKLET) olvastattam föl az adatközlőkkel.

(3) Kérdezzen Magyarországról! Ebben a részben az adatközlő spontán kérdéseinek előcsalogatására törekedtem.

(4) Nyelvhasználati kérdőív (9 kérdés, l. MELLÉKLET).

(5) Lehetőség szerint még egy barkochba. Ennek a célja annak megállapítása, hogy az adatközlő vizsgált nyelvhasználata változik-e az interjú során.

(6) A magyar kérdőívhez szerkezetileg a lehető leghasonlóbb angol kérdőív. [Módszertani probléma: a terepmunkás azonos a két kérdőívben.]

Noha a barkochba játékkal az interjú egy részében sikerült a megfigyelői paradoxon problémáját megoldani, az interjún kívüli nyelvhasználat rögzítése problémákat vetett föl. Időnként a beszédhelyzetből kilépve gyorsan lejegyeztem egy-egy fontosnak tűnő párbeszéd-részletet. Az így gyűjtött adatok azonban alig érnek többet azoknál, amelyekkel például Eckhardt Sándor (1956) dokumentálta a „kalauz-imperativus"-t.

A spontán nyelvhasználat vizsgálati követelménye elkerülhetetlenül etikai dilemmák elé állítja a terepnyelvészt. Az amerikai szociolingvisz-

tikában[3] szalonképtelen minden olyan felvétel készítése, amelynek készültéről a szereplők nem tudnak (vö. Labov 1988). A legnagyobb brit beszélt nyelvi korpusz jelentős mennyiségű titkosan készített felvételt is tartalmaz (vö. Ilson 1991). Magyarországon a nyelvészek a vonatkozó etikai kérdéseket még jószerint fel sem tették.

Tudvalevő, hogy „az összefüggő beszédben a legtöbb kétnyelvűekre jellemző jelenség rendkívül ritkán fordul elő" (Poplack 1993:261). Ez a körülmény, valamint annak feszítő kényszere, hogy a rendelkezésemre álló rövid idő alatt megismételhetetlen munkát kellett elvégeznem,[4] arra indított, hogy időnként adatközlőim tudta nélkül is felvegyem beszédüket. Ezt jól lehetővé tette az a tény, hogy bizalmukba fogadtak és tudták, hogy az amerikai magyarságra vonatkozó kutatásaimat folytatom. A rejtett felvételek készítésének mikéntjére és felhasználásuk etikai vonatkozásaira majd más alkalommal fogok kitérni.

3.2. A teljeskörű elemzés elve

Ezt az elvet eredetileg Labov (1966) fogalmazta meg. E szerint az elemzésnek ki kell terjednie a vizsgált jelenség minden egyes korpuszbeli előfordulására továbbá minden olyan esetre, amelyben az adott jelenség előfordulhatott volna, de nem fordult elő. A nyelvi változót a lehetséges és realizált előfordulások összege teszi ki.

A próbainterjúk még nem, csak a megkezdett terepmunka hozott felszínre egy olyan talányt, ami a kvantifikálható vizsgálat elvégzését talán lehetetlenné is tehette volna. Az angol szakirodalom szerint az eldöntendő kérdések intonációja **általában** emelkedő (vö. pl. Leech és Svartvik 1975:39). Előfordulnak azonban angol eldöntendő kérdések eső intonációval is, de ezek használati szabályairól az általam ismert szakirodalom alig szól.[5] A reklámszöveg felolvastatásakor észrevettem, hogy egyes adatközlők kivétel nélkül minden kérdést eső intonációval olvasnak, mások meg vélhetően „szabad váltakozásban" használják az emelkedő és az eső intonációjú kérdéseket.

Ha azt akarom megvizsgálni, hogy az amerikai magyarok angol kérdőintonációja emelkedő dallamú-e, és ha az emelkedő és az eső dallamú kérdések a kifejezés klasszikus, a modern szociolingvisztika

előtti értelmében „szabadon váltakoznak", akkor elvész a vizsgálat tárgya, hisz a szabad (=ad hoc) váltakozás eltüntetheti az emelkedő intonációjú kérdéseket.

Axiómává válóban van az az állítás, hogy nincs szabad váltakozás, legföljebb a nyelvész nem tudta még leírni/felfedezni a váltakozás irányító tényezőit. A nemkívánatos váltakozás felismerésekor a beszédhelyzet megváltoztatásával próbálkoztam — sikerrel. A reklámszöveg első felolvasását követően adatközlőimet megkértem, hogy másodszor is olvassák föl a szöveget, de most úgy, ahogy egy igen hatásosnak szánt TV-reklámot olvasnának. A második olvasásban az emelkedő intonációjú kérdések száma ugrásszerűen megnőtt!

A beszédhelyzet megváltoztatásából fakadó eltérő intonációhasználat magyarázata a jövőben megoldandó feladat, de a látszólag szabad váltakozásban használt két dallam „megregulázása" a labovi paradigmának a beszédprodukció leírására való alkalmasságát mutatja.

3.3. Az adatközlők reprezentativitásának elve

Két fő elv áll szemben: a beszélőközösséget jól reprezentáló minta kiválasztásának elve („survey" vizsgálatok) és a természetes beszéd gyűjtésének kívánalma (résztvevő megfigyelés). A legtöbb esetben a rétegzett reprezentatív mintavétel és a kisebb közösségben folytatott résztvevő megfigyelés elveinek konfliktusa nehezíti a kutatást. Az első elv az adatközlők reprezentativitását hangsúlyozza, a második a nyelvi tevékenység reprezentativitását.

E módszertani elv megköveteli, hogy a nyelvész legyen tisztában azzal, hogy adatközlői és a vizsgált korpusz milyen nyelvhasználatot reprezentálnak.

A kitűzött vizsgálati célok megvalósításához nem volt szükség a South Bend-i magyarok survey-jére. Szükség volt azonban az adatközlők következő csoportjaira:

(a) friss bevándorlók
(b) ötvenhatosok
(c) ötvenhatosok gyermekei
(d) amerikai születésűek

Kontrollként South Bend-i egynyelvű amerikaiak angol interjúi és hazai egynyelvű magyarok magyar interjúi szolgálnak.

Az adatközlők kiválasztása nagyrészt a Milroy-féle, „a barátom barátja" network-módszerrel történt (Milroy 1980).

Kérdőívem újabb fogyatékossága hamarosan kiütközött. A barkochba-játék és angol megfelelője, a „twenty questions" elég jól működött (bár az idősek néha elhárították a feladatot, talán attól tartva, hogy nem mutatkoznak elég „intelligensnek"), de a szövegolvasás gyakran csak az egyik vagy a másik nyelven, de nem mindkettőn történt meg, mivel számos adatközlő nem tudott angolul vagy magyarul (jól) olvasni. Amint a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat egyik korlátja az, hogy a minta **csak az olvasni tudó** felnőttekre terjedt ki, a kétnyelvű South Bend-iek esetében az angol és magyar olvasni tudás esetenkénti hiánya torzítja jelentősen az adatközlők reprezentativitását. Az ilyen helyzetekből egy kiút van: szóbeli kérdőívvel kell dolgoznia a nyelvésznek (vö. pl. Baugh 1992). Olyan kétnyelvű közösségekben, amelyekben a mindkét nyelven történő írni–olvasni tudás heterogenitást mutat, a szóbeli kérdőív használata módszertani alapkövetelmény kell legyen.

3.4. A változó kontextusának meghatározása

A vizsgált nyelvi változó kontextusának meghatározása egyben a kutatás céljának meghatározását is jelenti. Az első teendő az adott változó változatainak előfordulását befolyásoló tényezők számbavétele.

Ez az egyik legnehezebb feladat. Ki kell tudni hámoznia a nyelvésznek azokat a nyelvi és nem-nyelvi tényezőket, amelyek föltehetően befolyásolják a beszédprodukcióbeli választásokat. Ez egyrészt a publikált szakirodalom gondos mérlegelésével, másrészt a terepnyelvész intuícióinak felhasználásával történhet. Az utóbbira példa a következő:

A South Bendben töltött öt hét nagyobb része érthető módon úgy telt el, hogy egyszerűen „éltem életemet", vagyis nem interjúztam, sokszor nem is volt nálam magnetofon, csupán „emberek között voltam". Feltűnt, hogy az emelkedő magyar kérdések mintha akkor lennének gyakoribbak, amikor egy beszélő szünet utáni első megszólalásában

kérdez. Például vacsora közben, amikor bizonyos ideje senki nem mondott semmit, házigazdám ezt a kérdést tette fel:

Miklós, akarsz egy fröccsöt vagy egy sört? [emelkedő]

Ez nem megszakított kérdés volt, amikor a SM-ban is emelkedő intonáció van, hanem a lehetőségeket teljesen felsoroló lista (más ital nem volt a házban).

Másik példa, párbeszéd férj és feleség között a kertben:

I: *Nem akarnak hajtanyi azok a fák.*
F: *Nem hajtanyak?* [emelkedő]
I: *Nem, meg köllöm öntöznyi őket.*

Itt F a visszakérdezést megelőzően csöndben volt, ez is szünet utáni első megszólalásnak tekinthető.

Elvileg elképzelhető, hogy a SM emelkedő–eső és az amerikai magyar (AM) emelkedő kérdőintonáció előfordulása attól is függ, hogy a beszélő az adott pillanatban mennyire van „beállítva" a SM illetve az AM használatára. Folyamatos, hosszabb ideig tartó párbeszédben inkább a SM-ra van beállítva (főleg, ha beszédpartnere is SM-t beszél), egy hosszabb csöndet követő első megszólaláskor viszont még inkább az AM formákat használja. Ezek aztán váltakoznak a SM formákkal, a beszédpartnerhez való alkalmazkodás során (vö. pl. Kontra és Gósy 1992).

Ily módon a „szünet utáni első megszólalás" az amerikai magyar eldöntendő kérdőintonáció mint nyelvi változó kontextusában vizsgálati elemként elemzendő lehet. Lehet, hogy a felvételek ezt nem teszik lehetővé, de ez nem ok arra, hogy a jövőben ne korrigáljam a terepmunka eme hiányosságát.

4. Utóinterjú

A váltakozva használt nyelvi formák, vagyis a változatok variálása történhet többé-kevésbé tudatosan, vagy anélkül, hogy a beszélők a

legcsekélyebb módon tudatában lennének saját beszédük vagy mások ilyen variációinak. A nyelvi tudatosság vizsgálata fontos része a variációelemzésnek, vö. a Labov munkáiból ismert FENTRŐL KINDULÓ és LENTRŐL KIINDULÓ VÁLTOZÁS különbségét, ami nagyjából megfelel annak, hogy a beszélők tudatában vannak-e vagy nincsenek tudatában egy bizonyos változat használatának és a hozzá tapadó presztízsértékeknek.

A megfigyelői paradoxon megköveteli, hogy a vizsgált személyek ne legyenek tudatában annak, hogy mit vizsgál a nyelvész (tehát az intonációra vonatkozó esetleges kérdéseim föltétele ki volt zárva — először barkochbáztunk, végül a nyelvhasználati kérdőívben valamelyest megközelítettük a prozódiát). De a valódi vizsgálati kérdésre vonatkozó értékítéleteket és/vagy grammatikalitási ítéleteket csak úgy gyűjthettem be, ha felfedtem a vizsgálat valódi célját. Így a terepmunka vége felé, egy-egy interjú „utolsó utáni" részeként megkérdeztem, hogy melyik a helyesebb kérdés, pl. (a) vagy (b):

(a) *Szereti a magyar filmeket?* [emelkedő–eső]
(b) *Szereti a magyar filmeket?* [emelkedő]

Ezt a feladatot az adatközlők általában meg tudták oldani, de válaszuk okának explicit megfogalmazására szinte kivétel nélkül képtelennek bizonyultak.

JEGYZETEK

1. A terepmunka 1992–93. évi Fulbright kutatóösztöndíjam (Fulbright research grant #16540) alatt zajlott, az elemzések pedig az Országos Tudományos Kutatási Alap (3220. sz. Élőnyelvi vizsgálatok) támogatásával folynak. A kérdőív kialakításához jelentősen hozzájárult Carol és Dennis Preston (Michigan State University), akiknek ezért is hálával tartozom. A dolgozat egy korábbi változatának néhány hiányosságára Varga László volt szíves ráirányítani a figyelmemet.

2. Hasonló, „idegenszerű" lebegő–szökő dallamformáról számol be Fodor Katalin (1991) az északi csángók magyar kérdéseiben.

3. Az Amerikai Dialektológiai Társaság a nyelvészeti elemzés céljából készített titkos felvételek etikai problémáival közel egy évtizede foglalkozik, vö. Larmouth, Murray and Murray (1992) és *Newsletter of the American Dialect Society* Vol. 26, No. 1(1994):16.
4. Kiszámíthatatlan, hogy mikor mehetek legközelebb vissza South Bendbe, de kiszámítható, hogy egyre kevesebb magyart fogok ott találni. 1990-i könyvem adatközlőinek körülbelül a fele nem érte meg a könyv megjelenését.
5. De vö. O'Connor és Arnold (1963:34–35, 38 és 41) megjegyzéseit a brit angolról.

MELLÉKLETEK

MAGYAR KÉRDŐÍV. SZÖVEGOLVASÁS

a) Reklámszöveg:

Szereti a magyar filmeket?
Van Önnek videója?
És egy pár dollárja?
Több száz magyar film közül válogathat!
Ne gondolkozzon sokat! Döntsön!
Döntött?
Hívjon ezen a számon: (812) 855–4760.
Hív?
Nem fogja megbánni.

b) Párbeszéd:

Miket kérdeztek magától (a szüleitől), amikor bevándorolt(ak) Amerikába? Tudja, miket kérdeztek az emberektől 100 évvel ezelőtt? Hoztam magammal egy beszélgetést, amiből ez kiderül. Olvassa fel, legyen szíves!

Ön osztrák–magyar?
Nem, jó uram, én magyar vagyok.

Hisz Magyarország Ausztriához tartozik.
Ne higgye ön azt! Csak szövetkezve van Ausztriával.

Ki a magyarok császára?
Senki sem, és sohasem is volt. De Ferencz József, Ausztria császára, egyszersmind koronás királya Magyarországnak és tartományainak.

New Yorkban szándékozik maradni?
Még nem tudom.

Melyik hajón jött?
Én a „Róma városán" jöttem.

Megkapta ön a tengeri betegséget?
Igen, uram, és nagyon megbetegített.

Vannak-e a városban barátai?
Igen, uram, van egy a Kanal utcán.

Mi az ő neve?
Kovács János.

Tudja a címét?
Igen.

Nos, hát akkor én odavezethetem önt.
Az nem szükséges. Csak mondja meg, kérem, hogy mely kocsira szálljak.

De én elvezetem önt oda.
De én nem akarom.

Miért nem? Ön eltéved, ha egyedül megy.
Sose törődjön vele. Majd tudakozódni fogok a rendőröktől.

Én mégiscsak elmegyek önnel.
Nem jön biz ön!

De igen, elmegyek.
De én megkérem azt a rendőrt, hogy tartsa vissza önt.

Nem bánom.
Jól van.

Rendőr, én csak ma szálltam partra, és ez az ember tolakodik.
Jól van, majd beszélek vele az ügyről.

Hová akarna menni?
A Main Street 1 számhoz akarok menni.

Jól van, majd megmutatom önnek, mely kocsira szálljék. Mi baj?
Bőröndöm elveszett a hajón.

Milyen bőröndje volt?
Egy fekete bőröndöm volt.

Jól van, csak adja ide a czímét.
Lesz szíves táskám után kutatni?

Igen, fogok.
Merre van a központi vasúti állomás?

Jöjjön, majd megmutatom önnek.
Jól van.

Szálljon arra a vonatra.
Nagyon köszönöm.

Kellemes utat kívánok.
Köszönöm.

Isten önnel!

Ez a szöveg valamint angol megfelelője (l. lentebb) Tezla dokumentumköteteiből való (1987, I. kötet:315–323). Az eredeti szövegen néhány helyen apró változtatásokat hajtottam végre.

NYELVHASZNÁLATI KÉRDŐÍV

1) Különbözik a maga angolja az igazi amerikaiak (az itt született amerikaiak) angoljától? Miben? [Ha az intonációt nem említi, megkérdezni:] Vannak különbségek a beszéd dallamában?
2) Különbözik a maga angolja a többi South Bend-i magyar angoljától? Miben?
3) Van magának akcentusa az angolban? Miben áll ez az akcentus?
4) Különbözik a maga magyar beszéde az igazi (magyarországi) magyar beszédtől? Miben? [Ha az intonációt nem említi, megkérdezni:] Vannak különbségek a beszéd dallamában?
5) Különbözik a maga magyar beszéde a többi South Bend-i magyar ember beszédétől? Miben?

6) Tájszólással (akcentussal) beszél magyarul? Miben áll ez a tájszólás?
7) Milyen nyelven/nyelveken beszélt kisgyerekkorában? Kivel?
8) Előfordult-e, hogy amerikaiak megjegyzést tettek a maga angol beszédére? Mit mondtak?
9) Előfordult-e, hogy Magyarországon valaki megjegyzést tett a maga magyar beszédére? Mit mondott az illető? Ki volt az illet ? És olyan volt-e, hogy magyarországi látogató itt South Bendben tett megjegyzést a magyarjára? Ki volt? Mit mondott?

ANGOL KÉRDŐÍV. SZÖVEGOLVASÁS

a) Reklámszöveg:
Do you make a lot of long distance calls?
Do you spend $40 a month or more?
Do you call one U.S. area code a lot?
Do you want to save 25% off those calls?
Do you want to save 15% off the others?
Do you want to save all day, all night?
Do you have a phone handy?
Why don't you call 1 800 426–4752 ext. 2948?

Ez a hirdetés a New York Times 1993. április 23-i számának A11-es oldalán található. Az adatközlők az eredeti újságlapról olvasták föl a szöveget.

A párbeszéd a fenti magyar szöveg angol változata volt (Tezla 1987, I. kötet: 315–323). Ha a nyelvhasználati kérdőívet angolul kérdeztem ki, akkor az tartalmilag teljesen megegyezett a fenti magyar kérdőívvel.

IRODALOM

Balogh Lajos – Kontra Miklós szerk. (1990). *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Baugh, J. (1992). Adapting Dialectology: The Conduct of Community Language Studies. In: Kontra – Váradi (1992:15–39).

Butters, R.R. (1993). Current Issues in Variation Theory. *Proceedings of the International Congress of Dialectologists*, Vol. 1 (Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beihefte, Heft 74), 3–36. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Coates, J. (1975). Attitudinal factors in Hungarian and English intonation. *Idegen Nyelvek Tanítása* 18/2:52–56.

Eckhardt Sándor (1956). Kalauz-imperativus. *Magyar Nyelv* 52:68.

Fodor Katalin. (1991). Idegen sajátosságok a moldvai csángó nyelvjárás hanglejtésében (Egy percepciós kísérletről). In: Hajdú – Kiss (1991:178–184).

Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk. (1991). *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest: ELTE.

Hyltenstam, K. – L.K. Obler eds. (1989). *Bilingualism across the lifespan: Aspects of acquisition, maturity and loss.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ilson, R. (1991). *Assembling, analysing and using a corpus of authentic language.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Jakobson, R. (1968). *Child language, aphasia and phonological universals.* The Hague: Mouton.

Kemény Gábor szerk. (1992). *Normatudat – nyelvi norma.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kiss Jenő – Szűts László szerk. (1991). *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kiss Jenő (1990). *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között.* (MNyTK. 190.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Kiss Jenő (1991). Változásvizsgálat a magyar dialektológiában. In: Kiss — Szűts (1991: 371–381).

Kontra Miklós (1990a). *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kontra Miklós (1990b). Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Balogh – Kontra (1990:76–83).

Kontra Miklós (1992). A sztenderd megközelítése: a kétnyelvű beszéd variabilitásának egyik formája. In: Kemény (1992:245–257).

Kontra Miklós – Gósy Mária (1987). Azonos dallam két forrásból (Megjegyzé-sek a magygol intonációról). *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* III:19–30.

Kontra, M. – T. Váradi eds. (1992) *Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric.* Budapest: Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences.

Kuhberg, H. (1992). Longitudinal L2-attrition versus L2-acquisition, in three Turkish children – empirical findings. *Second Language Research* 8:138–154.

Labov, W. (1966). *The social stratification of English in New York City.* Arlington, VA: Center for Applied Linguistics.

Labov, W. (1988). „A nyelvi változás és változatok." Egy kutatási program terep-munka-módszerei. *Szociológiai figyelő* IV/4:22–48.

Larmouth, D.W., T.E. Murray, C.R. Murray (1992). *Legal and ethical issues in surreptitious recording.* (Publications of the American Dialect Society, No. 76). Tuscalosa–London: The University of Alabama Press.

Leech, G. – J. Svartvik (1975). *A Communicative Grammar of English.* London: Longman.

Milroy, L. (1980). *Language and social networks.* Oxford: Blackwell.

O'Connor, J.D. – G.F. Arnold (1963). *Intonation of Colloquial English.* London: Longmans.

Poplack, S., S. Wheeler, A. Westwood (1989). Distinguishing language contact phenomena: evidence from Finnish–English bilingualism. In: Hyltenstam – Obler (1989:132–154).

Poplack, S. (1993). Variation theory and language contact: concepts, methods and data. In: Preston (1993:251–286).

Preston, D. R. ed. (1993), *American Dialect Research.* Amsterdam: John Benjamins.

Tezla, Albert (1987). *„Valahol túl, meseországban..." Az amerikás magyarok, 1895–1920.* I–II. kötet. Budapest: Európa Kiadó.

Varga László (1976). A magyar emelkedő–eső hanglejtés transzfer hatása magyarok angol beszédében. *Idegen Nyelvek Tanítása* 19/1:17–22.

Wolfram, W. (1993). Identifying and interpreting variables. In: Preston (1993:193–221).

Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközösségben*

BORBÉLY ANNA

Az attitűd fogalma ismert a pszichológiában éppúgy, mint a szociológiában. Az utóbbi évtizedekben elsősorban a pszicholingvisztika, de a szociolingvisztika terminusai között is megtaláljuk.

A nyelvi attitűd egy-egy nyelvvel, illetve nyelvjárással szemben kialakult értékelő jellegű vélemény (Pap 1979). A nyelvi attitűd a viselkedéssel szorosan összefügg. Egyesek szerint nagymértékben meghatározza a viselkedést (Lambert 1967). Mások (Brudner – Douglas 1979) úgy vélekednek, hogy maga a nyelvi attitűd is viselkedésből fakadó tényező. A nyelvi attitűdöket a társadalmi, politikai, illetve nyelvpolitikai változások egyaránt alakítják (Woolard – Gahng 1990).

Előadásomban egy magyarországi román közösségben (Kétegyházán, 1990-ben) végzett nyelvi attitűdvizsgálatomat és annak eredményeit mutatom be, és a közösség tagjainak a magyar és a román nyelvhez kötődő attitűdjeit vetem össze a két nyelv közötti választással.

A vizsgálat módszere, az adatközlők és a hipotézis

A nyelvi attitűdvizsgálatok elsősorban három módszer alkalmazásával készülnek. Az egyik módszer szerint a kutatók adataikat a vizsgált személyek önéletrajzi adataiból, megfigyelés alapján és esettanulmányok segítségével gyűjtik (Agheyisi – Fishman 1970; Fishman 1966). A második módszer szerint írásban vagy interjú keretében direkt kérdéseket alkalmaznak (Fishman 1971; Gal 1979; Trudgill – Tzavaras 1977). A harmadik az indirekt módszer, amely esetében két vagy több nyelvet (nyelvváltozatot) kell a vizsgált személynek értékelnie, jelle-

* A feldolgozás az OKTK VIII/b 541. és az OTKA 3220. támogatásával készült.

meznie. A „matched-guise" módszert 1960-ban Lambert, Hodson, Gardner és Fillenbaum vezette be, és azóta számos attitűdkutatás módszeréül szolgált (Lambert 1967). Vizsgálatomban direkt kérdéseket (l. MELLÉKLET) alkalmaztam, melyeket egy — közel száz kérdést tartalmazó — nyelvhasználati interjú részeként tettem fel (vö. Gal 1979; Kontra 1990).

Hatvan adatközlőt vontam be vizsgálatomba, akik rokonaim és ismerőseim, illetőleg azok ismerősei közül kerültek ki. Külön törekedtem arra, hogy a személyek az életkor főbb kategóriái (18–39, 40–58, 59–69 év), a nem és az iskolázottság szintjei (4–7, 8–11, 12–14 elvégzett osztály) szerint — ahol ezt a vizsgált populáció összetétele lehetővé tette — kiegyenlítettek legyenek.

Az interjúkat anyanyelvemen, a kétegyházi román[1] (a továbbiakban KR) nyelvváltozatban készítettem. Adatközlőim tehát csak a kétegyházi román populációt képviselik, s ennek is azt a részét, amelyik vállalta a román nyelvű vizsgálatot (az esetleges nyelvi nehézségekkel együtt). Fontosnak tartom kiemelni tehát, hogy nem szerepel a mintában olyan adatközlő, aki származását tekintve románnak mondható, de a román nyelvet nem beszéli (vagy azért, mert hosszú ideje nem használja és ezért elfelejtette, vagy pedig azért, mert gyermekkorában meg sem tanulta). Ebben az értelemben a vizsgálati minta pozitív irányban torzít, ami azt jelenti, hogy az eredmények nem az egész kétegyházi román populációt, hanem csak a románságukat vállaló és a román nyelvet használó kétegyházi román populációt reprezentálják.

Vizsgálati hipotézisem szerint a nyelvi attitűdök összefüggésbe hozhatók a nyelvválasztással, és sajátos együttjárást mutatnak a beszélők életkorával, nemével és iskolázottságával.

Nyelv és identitás

Napjainkban a kétegyházi románok identitását — vizsgálati adataim szerint — a román nyelv használata határozza meg. Arra a kérdésre, hogy „Miben nyilvánul meg, fejezhető ki a románsága?" a megkérdezettek legnagyobb számban (33%) azt válaszolták, abban, hogy románul beszélnek. Egy 1989-ben és 1990-ben végzett budapesti

szociológiai vizsgálatban magyar értelmiségieknek is feltették a helyzetükre megfogalmazott hasonló kérdést. Esetükben a megkérdezettek 7%-a hozta összefüggésbe magyarságát anyanyelvével (Csepeli – Závecz 1991). A két vizsgálat eredményét összevetve megfigyelhető, hogy a kétnyelvűségben élő kétegyházi románok számára a nyelv sokkal fontosabb szerepet tölt be identitásukban, mint egy egynyelvű közösség tagjai esetében. Ennek megfelelően feltételezhető az is, hogy az anyanyelvét elveszített kétegyházi román egyben elveszíti román identitástudatát is.

A vizsgálat során szerettem volna megtudni az adatközlők véleményét saját anyanyelvükről, a KR-ról. A válaszok egyik leggyakoribb változata szerint a KR a román és a magyar nyelv egyfajta keveréke. Egy másik, szintén igen gyakori értékelés szerint a KR nagymértékben eltér a Romániában beszélt „irodalmi" nyelvtől és mindenképpen helytelenebb annál. A KR-t kevert nyelvnek definiálta az idősek 79%-a és a középkorúak 46%-a. Főleg a fiatalok közül került ek ki azok, akik a KR-t a romániai románnal összevetve jellemezték. A fiatalok 68%-a vélekedett így, ami a nemzetiségi iskola hatásával magyarázható.

A nyelvi attitűdre vonatkozó válaszok az életkor és a nem tükrében

A vizsgálatban a nyelvi attitűddel összefüggő kérdésre kapott válaszokat vetettem össze a nyelvválasztással kapcsolatos válaszokkal. A három nyelvi attitűdre vonatkozó kérdés (l. a MELLÉKLET 3–5. pontjait) közül az első a román és a magyar nyelv szépségére kérdez rá; a másik kettő a két nyelv használatával kapcsolatos, és arra kérdez rá, hogy az adatközlő melyik nyelvet szereti jobban használni (a KR-t vagy a magyart), illetve a kettő közül melyik a könnyebb számára.

Az adatközlők a kérdésekre egyetlen esetben sem kaptak előre megfogalmazott válaszokat, amelyek közül választhattak volna, hanem mindig saját maguknak kellett azokat megfogalmazniuk. Esetenként előfordult, hogy nem tudtak válaszolni a számukra szokatlannak tűnő kérdésekre. A válaszolók általában háromféle lehetőség közül választottak. Egyesek a románt, mások a magyart, és megint mások a két nyelvet együtt adták meg válaszként. A magyar nyelvvel kapcso-

latos válaszok voltak azok, amelyek minden kérdés esetében szignifikáns eredményre vezettek, ezért itt csak ezeket ismertetem.

Melyik a szebb nyelv a kettő közül?

1. ábra

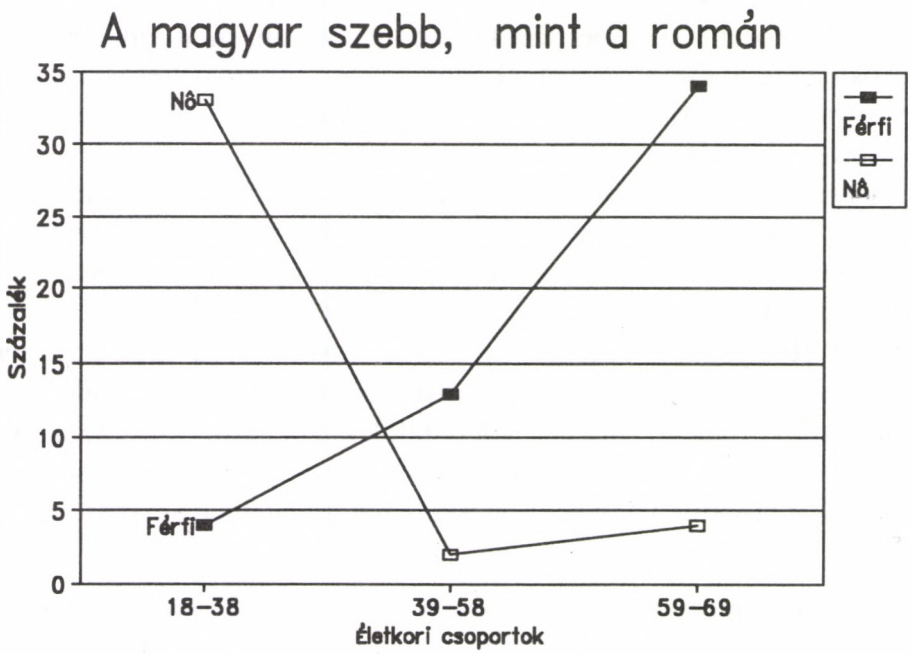

A megkérdezettek közel fele (48%) nem tudta eldönteni, hogy melyik nyelvet tartja szebbnek. A dönteni tudók többsége (a teljes minta 37%-a) a románt tartotta szebb nyelvnek. A minta 15%-a vélte úgy, hogy „A magyar szebb, mint a román". Az 1. ábra az életkor és a nem függvényében mutatja be a magyar nyelvvel kapcsolatos válaszokat. Az ábráról kitűnik, hogy a nők esetében a középkorú és az idős nők kevesebb mint 5 százaléka, a fiatal nőknek viszont több mint a 30%-a tartja a magyar nyelvet szebbnek a románnál. Érdekes továbbá a férfi és női minta összevetése is. A férfiak között (a nőkkel ellentétben) az idősebbek tartják szebbnek a magyart. A fiatalok — akik sokkal nagyobb számban tartják szebbnek a románt a magyarnál — azzal érveltek, hogy szebben lehet szerelmet vallani egy lánynak románul, mint magyarul (mert több mindent lehet kifejezni azzal, hogy

„te iubesc", mint azzal, hogy „szeretlek"). Ez magyarázata lehet a férfiak esetében az eltéréseknek, a női mintán belüli különbségek magyarázatára viszont a későbbiekben térek ki.

A következő két kérdés (1. Melyik nyelven szeret jobban beszélni? és 2. Melyik nyelvet könnyebb használnia?) tükrözi a KR-hez, valamint a magyar nyelvhez kötődő attitűdöket éppúgy, mint a beszélők román, illetve magyar nyelvi jártasságát, kommunikatív kompetenciáját.

Az általánosan elterjedt vélemény szerint a magyarországi románok közül az idősek beszélik csak anyanyelvüket, a fiatalok nem. Vizsgálati adataim azt mutatják, hogy nem önmagában az életkor, hanem az **életkor és a nem** interakciós (kombinált) hatása az, ami hatással van a válaszokra.

A kettő közül melyik nyelven szeret jobban beszélni?

2. ábra

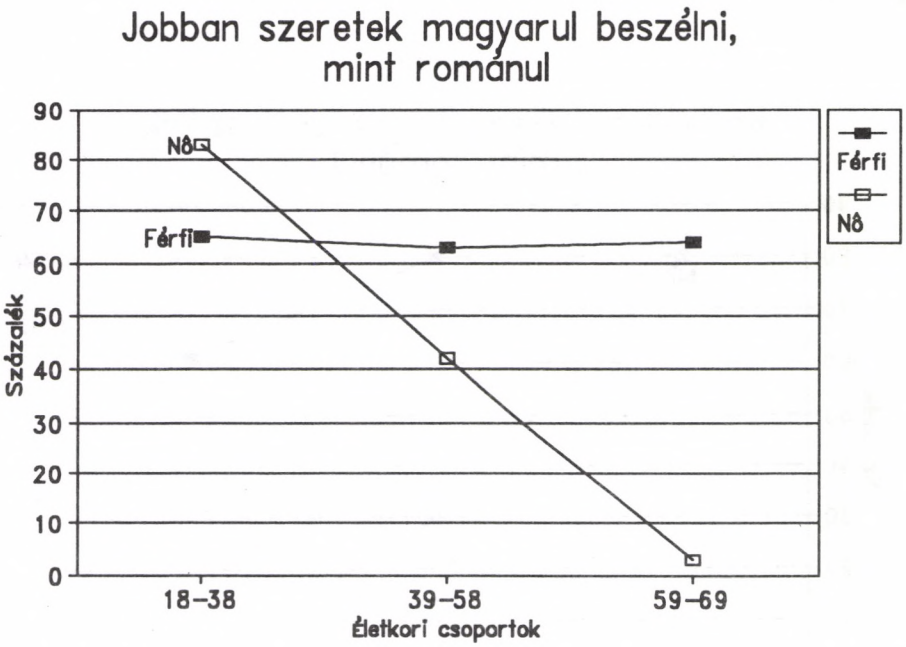

A 2. és a 3. ábra adatai azt mutatják, hogy a férfiaknál egyik kérdés esetében sem mutatható ki számottevő életkori hatás. Ezzel szemben a nők válaszai sokkal nagyobb mértékben függenek az életkortól. Minél

fiatalabbak, annál jobban szeretnek magyarul beszélni és annál könnyebb számukra a magyar nyelv használata (a románnal szemben).

Számos szociolingvisztikai kutatás eredménye szerint a nők nyelvi viselkedése nagymértékben eltér a férfiak nyelvi viselkedésétől. Számos közösségben a nők a magasabb presztízsű nyelve(ke)t (nyelvváltozatokat) a férfiaknál gyakrabban részesítik előnyben a kisebb presztízsű nyelvvel (nyelvváltozattal) szemben (Brouwer 1987; Thorne és Henley 1975; Trudgill 1972, 1974; Trudgill and Tzavaras 1977). Ezen túl ismert az is, hogy a nők nyelvvel kapcsolatos attitűdbeli változásai összefüggnek a társadalmi változásokkal, valamint a nők és a társadalom viszonyával (Gal 1978; Lieberson 1970; Woolard és Gahng 1990). A kétegyházi román közösségben a nők különböző életkori csoportjai egymástól határozottan eltérő nyelvi attitűdökkel rendelkeznek. Ennek magyarázatát ebben a nyelvközösségben is a nők és a társadalom viszonyában kell keresni.

A kettő közül melyik nyelvet könnyebb használnia?

3. ábra

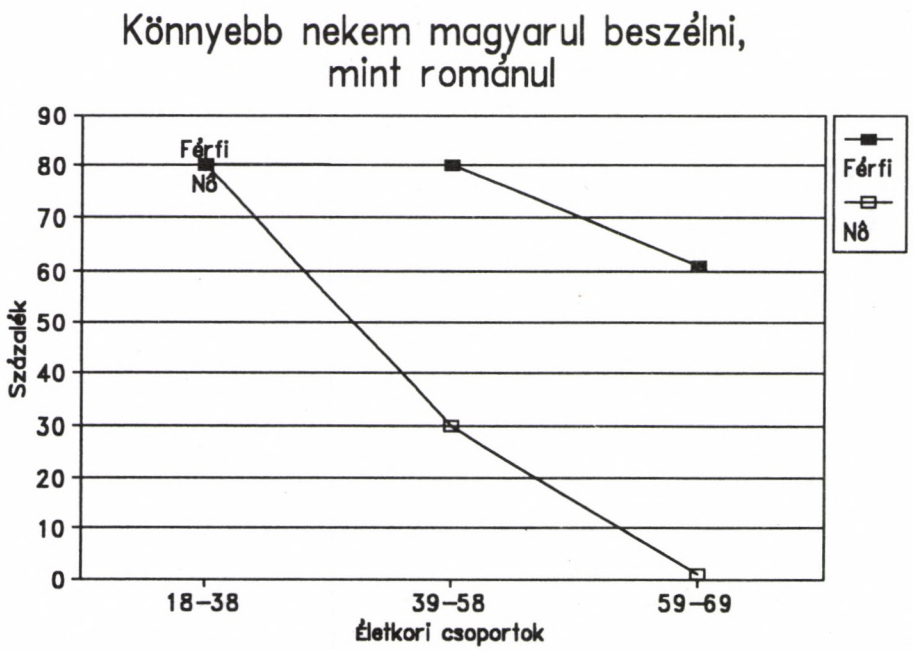

Kétegyházán századunk első feléig a nők a múlt századi viszonyoknak megfelelően vettek részt a közösségi életben. Az idős nők többsége — ellentétben az idős férfiakkal — nem került kapcsolatba a magyar társadalommal, csak saját román közösségével. Ebben az időben erősen élt az endogámia törvénye, vagyis csak román származásúval köthettek házasságot. Rokonaik és barátaik a románok közül kerültek ki, az ortodox templomban román liturgiát hallgattak, a piacon, üzletben, községházán egyaránt románul beszéltek. Az idős férfiak legényéletüktől kezdve valamilyen kapcsolatban álltak a magyar társadalommal (katonai szolgálat, kereskedelem). A II. világháborút követően, az ötvenes évekkel kezdődően, az államosítás után a férfiak voltak azok, akik valahol az ország területén a nagyobb építkezéseknél, vállalatoknál munkát vállaltak, természetesen magyar környezetben. Évekkel később a környező városokban (Gyula, Békéscsaba) is kialakultak munkahelyek, és ennek következtében többségük visszatért saját falujába, és elkezdte a mindennapos ingázást lakóhelye és munkahelye között. A mintában a faluban (Kétegyházán) és a városban dolgozó férfiak — életkortól függetlenül megközelítőleg hasonló arányban dolgoznak (l. 1. táblázat).

1. táblázat

Falusi, illetve városi munkahellyel rendelkező férfiak száma életkoronként

Életkor	Férfiak (N=30) falusi munkahely	városi munkahely
59–69	6	4
40–58	4	6
18–39	4	6

Az idős és középkorú nők többsége századunk második felétől kezdődően a saját gazdaságában vagy a falu határán belül található munkahelyeken dolgozott. A vizsgált mintán belül is jól kimutatható, hogy az idős és középkorú nők közül kevesen (2–2) dolgoztak a falu határán kívül (l. 2. táblázat). Ugyanakkor a fiatal nők már nem elé-

gednek meg a rosszul fizetett helybéli munkahelyekkel (ami a mintán belül is jól kimutatható), hanem gyakran a környező városok egyikében vállalnak munkát. A városi élettel történő szorosabb kapcsolat és az ahhoz történő alkalmazkodás a faluban használt román nyelvváltozattól való eltávolodáshoz vezetett. Nevezetesen, ahogyan ezt a hasonló körülmények között élő kétnyelvű közösségekkel kapcsolatban már megfigyelték (Gal 1978), a román kisebbségi nyelv fogalma és használata a múlthoz, a falusi–paraszti, elmaradott élethez kapcsolódik, míg a jövőhöz, a modern, városi élethez a magyar.

2. táblázat
Falusi, illetve városi munkahellyel rendelkező nők száma életkoronként

	Nők (N=30)	
Életkor	falusi munkahely	városi munkahely
59–69	8	2
40–58	8	2
18–39	5	5

A két nyelvhez kapcsolódó attitűdök és a nyelvválasztás

A vizsgálatban a nyelvi attitűdök ismertetésén túl az attitűdök és a nyelvválasztás összefüggéseit is mértem. A nyelvi attitűdökkel kapcsolatos kérdéseken kívül — az általam alkalmazott nyelvhasználati interjúban — rákérdeztem a két nyelv használatára is. Adatközlőimtől megtudtam, hogy a falu különböző helyszínein (otthon, iskola, templom, munkahely, tanács, orvosi váróterem) és különböző személyek (házastárs, gyermek, unoka, iskolatárs, kolléga, tanácsi előadó, betegtárs, eladó) társaságában melyik nyelvet használja gyakrabban (Borbély 1993).

A nyelvválasztással és az attitűdökkel kapcsolatos válaszokat összevetve a következő jelenség figyelhető meg. A román és a magyar nyelv szépségével kapcsolatos válaszok semmiféle kapcsolatban nincsenek a nyelvválasztással. Vagyis azok a románok, akik szebbnek értékelték a románt a magyarnál, nem választották gyakrabban a román nyelvet

beszélgetéseik során. Pozitív összefüggést (korrelációt) találunk viszont a nyelvválasztás és a két nyelv használatának kedveltségére vonatkozó válaszok között. Azok a személyek, akik a románt választották a „Melyik nyelvet szereti jobban használni?" kérdés esetében, kimutathatóan gyakrabban is választották a románt a különböző beszédhelyzetekben. A legszorosabb összefüggést a nyelvválasztással és a nyelvek használatának nehézségével kapcsolatos válaszok adták. Az adatok szerint azok az adatközlők, akik azt válaszolták a „Melyik nyelven könnyebb beszélni?" kérdésre, hogy magyar nyelven, beszélgetéseik során gyakrabban használták a magyar nyelvet, mint a románt.

A vizsgálat következtetései

Vizsgálatomból általánosságban levonható, hogy a kétegyházi románok közösségében a román nyelv háttérbe szorulása összefüggésbe hozható a beszélőnek a két nyelvvel kapcsolatos attitűdjével.

A kétegyházi románok véleménye saját román nyelvváltozatáról nem egyértelműen pozitív (kevert, nem–sztenderd nyelvváltozatnak tekintik).

Ebben a nyelvközösségben — más közösségekhez hasonlóan — az idős és középkorú, valamint a fiatal nők nyelvi attitűdjei élesen eltérnek egymástól. Ezeket az attitűdbeli változásokat elsősorban a II. világháborút követő társadalmi változások idézték el.

A vizsgálat során kiválasztott három szociológiai változó közül leginkább az életkor és a nem interakciós hatása mutatható ki, az iskolázottság hatása a nyelvi attitűdökkel kapcsolatban nem számottevő.

A nyelvi attitűdök és a nyelvválasztás közötti összefüggést illetően elmondható, hogy a két nyelv szépségére vonatkozó válaszoktól eltekintve a nyelvek használatának kedveltségével és a nyelvek nehézségi fokával kapcsolatos válaszok pozitív kapcsolatban vannak a nyelvválasztással.

Az eredmények tükrében elmondható, hogy az attitűdök vizsgálata a kétnyelvű közösségben számottevően hozzájárul ahhoz, hogy minél

több szempont figyelembevételével írjuk le egy kétnyelvű közösség tagjainak viszonyát a közösségben használt két nyelvhez.

JEGYZETEK

1. A KR nyelvváltozat az öt fő román nyelvjárás közül a körösvidéki nyelvjárás (subdialectul crişean) sajátosságait őrzi. A fontosabb jellemzői közül megemlíthető az *e̦*, *o̦* és a *t'*, *d'*, *n'* fonémaváltozatok használata, továbbá a számtalan magyar eredetű szó: *bet'ag* (=beteg), *lipid'eu̦* (=lepedő). A KR és a többi magyarországi helyi román nyelvváltozat között számtalan fonetikai és lexikai különbség van. Ezek az eltérések azonban nem olyan nagy mértékűek, hogy a beszélők közötti megértést különösebben nehezítenék (Borbély 1990).

MELLÉKLET

Feltett kérdések:
1. Miben nyilvánul meg az, hogy ön román?
2. Jellemezze a KR nyelvet. Milyen nyelv a KR?
3. Melyik a szebb nyelv a kettő közül?
4. A kettő közül melyik nyelven szeret jobban beszélni?
5. A kettő közül melyik nyelvet könnyebb használnia?

IRODALOM

Agheyisi, R. and Fishman, J.A. (1970). Language attitude studies: A brief survey of methodological approaches. *Anthropological Linguistics* 12:131–157.

Borbély, A. (1990). *Cercetări asupra graiurilor românești din Ungaria*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Borbély Anna (1993). Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi románok román és magyar nyelvválasztására. *Hungarológia* 3:73–85.

Brouwer, D – D. de Haan szerk. (1987). *Women's language, socialization and self-image*. Dordrecht: Foris.

Brouwer, D. (1987). Language, attitudes and sex stereotypes. In: Brouwer – de Haan (1987:212–224).

Brudner, L.A. – Douglas, R.W. (1979). Language attitudes, behavior and intervening variables. In: Mackey – Ornstein (1979:51–68).

Csepeli Gy. – Závecz, T. (1991). Pillantás az olvasztótégelybe. (Értelmiségiek nemzeti identitása és attitűdjei). *Társadalomkutatás* 4:5–20.

Fishman, J.A. szerk. (1971). *Advances in the sociology of language*. The Hague: Mouton.

Fishman, J. A. (1966). *Language loyalty in the United States: The maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups*. The Hague: Mouton.

Fishman, J.A. (1971). The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. In: Fishman (1971:217–404).

Gal, S. (1978). Peasant men can't get wives: Language change and sex roles in a bilingual community. *Language in Society* 7:1–16.

Gal, S. (1979). *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York: Academic Press.

Giles, H. (1977). *Language, ethnicity and intergroup relations*. London: Academic Press.

Kontra Miklós (1990). *Fejezetek a South-Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Lambert, W.E. (1967). A social psychology of bilingualism. *Journal of Social Issues* 23:91–109.

Lieberson, S. (1970). *Language and ethnic relations in Canada*. New York: Wiley.

Mackey, W.F. – J. Ornstein szerk. (1979). *Psycholinguistic studies in Language contact. Methods and Cases*. The Hague: Mouthon.

Pap, L. (1979). Language attitudes and minority status. In: Mackey – Ornstein (1979:197–207).

Thorne, B. – Henley, N. (1975). *Language and sex: Difference and dominance*. Rowley, Mass: Newbury House.

Trudgill, P. – Tzavaras, G.A. (1977). Why Albanian–Greeks are not Albanians: Language shift in Attica and Biotia. In: Giles (1977:171–184).

Trudgill, P. (1972). Sex, covert prestige and linguistic change in the urban British English of Norwich. *Language in Society* 1:179–195.

Trudgill, P. (1974). *Sociolinguistics: An introduction*. London: Penguin.

Woolard, K.A. – Gahng, T.J. (1990). Language policies and attitudes in Catalonia. *Language in Society* 19:311–330.

Nyelvi adaptálódás és kódváltás a megváltozott körülmények között

RAJSLI ILONA

Elöljáróban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a vajdasági magyar középiskolások nyelvével évekig foglalkoztam. Ebből természetszerűleg következett jelen feladatom. Beszámolómban most arról az aktuálissá vált adaptálódási folyamatról szeretnék szólni, amely a vajdasági magyar fiatalok nyelvhasználatában játszódik le magyarországi egyetemi tanulmányaik következtében. A címbeli „megváltozott körülmények" nemcsak az új környezet szituációit kívánják sejtetni, hanem mindazt a komplex politikai–társadalmi helyzetet, amely ezt a nyelvterületi szintű migrációt, a fiúk esetében bizonyos értelemben kényszerhelyzetből eredő környezetváltást létrehozta. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert a társadalmi–szociális közegváltás mellett az otthonról hozott konfliktus- és válságélmény nyomasztó hatása emocionális többletként (esetleg akadályként) funkcionál a nyelvi adaptálódás folyamatában, s jóllehet nem képezi vizsgálódásunk szűkebb területét, a problémakörnek olyan jelentős pszicholingvisztikai kapcsolódásai is vannak, amelyeket lehetetlen teljesen figyelmen kívül hagyni.

Az érintett jelenség viszonylag újkeletű — két-három éve iratkoznak magyarországi egyetemekre vajdasági fiatalok nagyobb számban — ezért a létrejött nyelvi kontaktust a jelen beszámolóban csak kör-vonalazni szeretném, s vázolni főbb működési tendenciáit.

Adatközlőim becsei, adai, zentai, csókai, horgosi, tehát főként a Tisza menti regionális köznyelvet beszélő fiatalok. A kódváltás esetükben **egy** nyelven, **egy** normarendszeren belül történik, pontosabban egy regionális köznyelvi változat és az elérendő köznyelvi norma között.

A megkérdezett fiatalok kivétel nélkül valósnak, sőt jelentősnek érzik a felvetett jelenséget. Mindenekelőtt egyéni döntésből fakadó

folyamatnak tekintik a váltást, amelyet szinte kötelező jelleggel kísérnek viselkedésbeli, magatartásbeli szokásmódosulások.

A döntés mozzanata, még ha nem is tudati tény formájában, azoknál is jelen van, akik teljesen természetesnek veszik a teljes adaptálódást, hiszen szerintük úgy könnyebben beépülnek az új környezetbe, s csak így érvényesülhetnek. Megjegyzendő, hogy elenyészően kevesen gondolkodnak így, s ezek a beszélők meglepően gyorsan, néhány hét alatt átváltanak, átveszik az idegen manírokat.

Adatközlőim többségénél nem ennyire egyszerű ennek az adaptálódásnak a megítélése, megélése. Ezek a fiatalok 18–19 évesen kerülnek új környezetbe. Addigi iskolázásuk során a kódváltás egyéb formáit, közelebbről a kisebbségi etnikum nyelve és az államnyelv közötti vizonylatokban érvényesülő formáit is alkalmuk volt megtapasztalni, hiszen az egyéb szituációktól eltekintve még az ideálisnak tartott kisebbségi-anyanyelvi középiskolai oktatásban is több-kevesebb tantárgyat szerbül tanulnak a diákok. Az adaptálódás kényszerével tehát már otthon szembe kell hogy nézzenek, s ez nem is igen történik zökkenőmentesen, stressz, negatív élmények nélkül. Ellenhatásként e fiatalok nyelvi tudatában erősödni látszik a lokális/regionális összetartozás érzése, amelyet pontosan kimutatható vonásokban éppen akkor érzékelnek a legintenzívebben, amikor idegen környezetben, megváltozott körülmények közé kerülnek. Többségüknél éppen emiatt tudatosul a szokásosnál erőteljesebben az újabb kódváltási szituáció, s ezzel magyarázható az a tény, hogy a felvetett problémára igen érzékenyen, intenzíven reagálnak, és nemcsak az úgynevezett szakmabeliek, a nyelvszakosok, hanem más irányultságú egyetemi hallgatók is.

Egyértelműen létezőnek, valósnak tartják az otthoni és az új környezet nyelvhasználata közötti különbségeket. (Megjegyzendő, hogy az egyes részjelenségek tárgyalásakor természetszerűleg mellőztük a nyelvjárásiasságokat.)

A fiatalok a legérzékelhetőbbnek a szókicsbeli különbségeket vélik, de a hangzásbeli másságot is jelentősnek tartják.

A lexikai–jelentésbeli különbözőségek viszonylag problémamentesen, gyorsan áthidalhatók. Az újdonsült egyetemisták hamar megtanulják, hogy a *bazén*, *maica*, *szemafor* típusú szavakat lehetőleg kerüljék, a

félreérthető használatú *patika*, *pumpa*, *öröktró* féléket mellőzzék, hogy *ragtapasz*-t mondjanak *hansaplast*, *fénymásolat*ot *fotókópia* helyett és így tovább.

A sohasem hallott szóalakok — mint azt megjegyezték — már sokkal több gondot okoznak: *hungarocell* a *sztiropor* helyett, a természetesnek tűnő *siska* helyett a *frufru* vagy a tornaórákon tapasztalt újszerű kifejezések, mint amilyen pl. az *indiánszökdelés*. Ez utóbbi típusú szavakat illetően a legjobb esetben is csak ideiglenesen történik meg a kódváltás, pusztán a pillanatnyi elvárások kielégítésére. Hasonlóképpen némi tartózkodással viszonyulnak az új környezetbe került fiatalok a divatszavak sokaságához is: a *galeri*, a *tökjó*, a *kurvajó* használatát vagy a *gatya* szó behelyettesítését *nadrág* helyett a társalgásban még elviselhetőnek tartják, ám a nagy számban divatozó becéző formák idegenek számukra. Ilyenek a *pinyózni* 'pingpongozni', a *szió, szióka, csã* stb.

A domináló nyelvváltozat jelentős interferenciát gyakorol a megnyilatkozás hangzó részére is. A következetesen *ë*-ző bácskai ejtés szembetűnő jegye az otthonról hozott regionális köznyelvnek. A fiatalok többsége — saját bevallása szerint — nem hajlandó átváltani a nyíltabb hangzásra, vállalják ezt az árulkodó vonást. Esetükben e tudatos fonémahasználat, mint ahogyan Wacha Imre értelmezi, lokálpatriotizmust jelez és identitás értékű.

Adatközlőim arról is beszámoltak, hogy új környezetük eltérő módon értékelte a zártabb hangzású ejtést: volt, aki színesnek, jónak, volt (még a tanáraik között is), aki provinciálisnak, tájnyelvinek, volt, aki dunántúlinak nevezte.

Meg kell jegyeznem, hogy a munkásként, napszámosként dolgozó, a katonaság elől átmenekült fiatalok körében is meg lehet találni ezt a fajta érzékenységet.

Mindemellett bármennyire az összetartozás kódjává vált is az *ë*-zés e fiatalok tudatában, az anyanyelvjárásból való tartós kiszakadás — amit főleg a negyedéves hallgatóknál tapasztaltam — fokozatos átváltást mutat Ennek mértéke az egyéniségtől, valamint a tudati tényezők erősségétől jelentősen függ.

Az adaptálódás során gondot jelent a magyarországi udvariassági formák (pl. a „tetszikezés"), társalgási fordulatok átvétele, elfogadása, s mindez az eltérő viselkedésbeli, mentalitásbeli hagyományokból eredően természetes is. Ugyanígy nehezen birkóznak meg a rövidítések, betűszók tömegével. Gyakran anélkül használják ezeket, hogy pontosan tudnák, mit jelentenek.

Az oktatás szakszókincsének kognitív nehézségei, melyek a kisebbségi körülmények között folyó anyanyelvi oktatás terminológiájának heterogén jellegéből fakadnak, a fiatalok véleménye szerint távolról sem jelentenek akkora problémát, mint a már említett általános érvényű szocializációs szituációk; az egyetemi programok segítségével ugyanis rendszerszerűen, fokozatosan, hirtelen átállás nélkül megtanulhatják az új terminusokat. Ezeknek a jelentésbeli és kifejezési nehézségeknek a meglétét inkább egy másik korosztály tagjai, az elsős középiskolások támasztották alá. Ezek a gyerekek azonban még koruknál fogva alkalmazkodóbbak, szinte kétely és fenntartás nélkül igyekeznek adaptálódni a megváltozott életkörülményekhez.

A kérdezett egyetemisták kivétel nélkül megemlítették az artikulációban, hanglejtésben tapasztalt különbségeket. Magyarázatukból csak körülményesen tudtam kihámozni, hogy rosszallásuk arra a keresetten pongyola, egyféle lezserséget tükröző hangképzésre irányul, amit a magyarországi fiataloknál (is) érzékelhető elkent, a szavakat egymásba mosó, „nyegle" artikulációval lehet azonosítani.

Megítélésem szerint a nyelvi adaptálódás ezen a téren ütközik a legtöbb nehézségbe, mert itt nyelvi és egyéb természetű előítéletek is fennállnak. S noha az új környezetbe való beépülés nem követeli meg okvetlenül az ilyen árnyalatbeli adaptálódást, a tömeghatás jelentékeny.

A kódváltás megvalósulása az említett területeken sokban függ az egyéniségtől, az egyéni beállítottságtól is. Éppen ezért már most — megelőlegező jelleggel — levonható az a következtetés, hogy a kérdezett fiataloknál jelentős szerepet játszik a **nyelvmegőrző** tendencia. Az új környezet nyelvváltozata csak egy bizonyos hányaduknál szerepel presztízsváltozatként, ők tudatosan törekednek a minél gyorsabb váltásra. Adatközlőim nagyobbik része kisebb-nagyobb zökkenőkkel

éli meg az akkulturációs folyamaton belül a nyelvi kódváltást, ezzel is alátámasztva Fodor István megállapítását: ...„a nyelvi különbség mint a rétegeződés egyik fajtája valamilyen formában mindig meglesz" (1968:174).

Befejezésként hangsúlyozni szeretném: az említett kérdéskört csak az érintett vajdasági magyar fiatalok nézőpontja felől vizsgáltam, ám legalább ennyire tanulságos lenne ismerni a befogadó közeg viszonyulását a Vajdaságból jött magyar egyetemisták nyelvi viselkedéséhez.

IRODALOM

Fodor István (1968). *Mire jó a nyelvtudomány?* Budapest: Gondolat.

Valóban hiperpurizmus?

POSGAY ILDIKÓ

Néhány évvel ezelőtt kezdtem el egy nagyobb lélegzetű munkát, amely az erdélyi magyar értelmiség mintaadó rétegének nyelvhasználatát vizsgálja. Bár a korábbi élőnyelvi konferenciákon (Kolozsvár 1991, Nyitra 1992) és az 1992. évi dialektológiai szimpozionon már beszámoltam ezzel kapcsolatos elképzeléseimről, a kutatás céljáról és menetéről, most is érintenem kell néhány idevágó kérdést.

Elsősorban arról szeretnék szólni, hogy miért éppen az értelmiségiek köréből választottam adatközlőimet. Ennek több oka is van. Az egyik az, hogy olyan vizsgálati személyeket akartam választani, akik szóbeli megnyilvánulásaik mellett rendszeresen publikálnak is. Ez a momentum azért fontos, mert lehetővé teszi beszélt és írott közléseik összehasonlítását. Néhány nevet említenék közülük: Benkő Samu (történész), Jakó Zsigmond (történész), Beke György (újságíró), Szabó Zsolt (újságíró), Kányádi Sándor (költő), Markó Béla (költő), Tőkés László (ref. püspök), Kis Emese (nyelvész), József Magda (tanár), Cs. Gyímesi Éva (filológus), Csáti Éva (orvos), Szabó Attila (biológus) és még mások, köztük olyanok, akik nem kívánják magukat megnevezni.

A másik ok, amely elhatározásomat motiválta, az a tény, hogy ilyen jellegű átfogó kutatást sem az erdélyi nyelvész kollégák, sem a magyarországiak még nem végeztek. A nyelvjáráskutatás Erdélyben nagy hagyományokra tekint vissza (Szabó T. Ádám 1991), gondoljunk csak Szabó T. Attila, Márton Gyula, Gálffy Mózes, Teiszler Pál, Murádin László, Péntek János, Vöő István, Zsemlyei János, Vámszer Márta, B. Gergely Piroska és mások munkáira. A köznyelv kutatása — hasonlóan a magyarországihoz — vagy a leíró nyelvészet és nyelvtantanítás, vagy a nyelvművelés keretében folyt és folyik. Az élőnyelvi kutatások ugyancsak megindultak, ennek egyik szép megnyil-

vánulása az 1991-ben megrendezett kolozsvári élőnyelvi konferencia volt.

Murádin László írta több mint két évtizeddel ezelőtt a Korunk 1971. évi októberi számában:[1] „... elsőrendű tennivaló lenne annak megvizsgálása, ami felső szinten, az értelmiségi réteg igényesebb beszélt és írott nyelve, és alant: a sajátos színeket őrző családi társalgás nyelve között húzódik." Ehhez csak azt tenném hozzá, hogy tulajdonképpen mindegyik szint vizsgálata egyaránt fontos és tanulságos lenne, s valójában még egyik szint leírása sem történt meg eddig. (Magam az említett három szint közül az ún. „felső" szintet vizsgálom.)

Visszatérve választott témámra, a kutatás gyakorlati tennivalói — hangfelvételek lejegyzése és elemzése — mellett számos elméleti kérdés is tisztázásra vár. Ezek egyike a **hiperpurizmus**.

Közismert tény, hogy a legnagyobb lélekszámú magyar kisebbség Romániában él, elsősorban az ország nyugati részén. Számosan vélekednek úgy, hogy a magyar nyelvet a legszebben Erdélyben beszélik, ezzel kapcsolatban Bartha Csilla végzett felmérést (Bartha 1991:79-80). Ugyancsak ő mutatta be az erdélyi menekültek nyelvhasználati viszontagságait is (Bartha 1992).

Mi tehát az igazság? Úgy gondolom, hogy mindkét állítás igaz, mivel azt az erdélyi menekültet, aki hátrányos szociális helyzete és hiányos műveltsége miatt sem a magyart, sem a románt nem beszéli jól — ők az ún. félnyelvűek (Kontra 1990, Fülei–Szántó 1992) — bizonyára gyakran érik kommunikációs kudarcok a magyarországi sztenderdet beszélők között. Hasonló kudarcokat éltek meg a bukovinai menekültek, akiket a II. világháború alatt először Bácskában, majd később Tolna és Baranya megyében telepítettek le. Azért, hogy leplezzék a másságot, mindazt, ami új környezetüktől megkülönbözteti őket, nagyfokú alkalmazkodásra kényszerültek (Rónai 1990). Ezt nyelvi vonatkozásban a sztenderd megközelítésével érték el (Gal 1992).

De mi a helyzet a romániai, ezen belül az erdélyiértelmiségiekkel, leszűkítve az értelmiségieknek arra a rétegére, akik rendszeresen publikálnak. Ők tudatosan őrzik és ápolják anyanyelvüket, az anyanyelv számukra a valahova tartozás gyakorlati kifejeződése is. Tudatosan őrzik és használják a régies szavakat és kifejezéseket, nyelvtani for-

mákat. De ide vehetjük a múlt idő használatát is, amelynek a mai magyar köznyelvben (sztenderdben) csak egy alakja él: pl. *látott/látta,* de a hagyományőrző székely nyelvjárásban megvan ma is a folyamatosságot, befejezetlenséget kifejező *láta/látá, lát vala/látja vala* vagy a befejezettséget jelölő múlt idő, a *látott volt/látta volt*. Nemcsak a költők és írók, hanem más tollforgató értelmiségiek és nemcsak Erdélyben, hanem itthon is gyakorta használják különböző stilisztikai célzattal ezeket a régmúlt igeidőket. (Magyarországi értelmiségi körökben újabban erősen terjed a befejezett múlt idő használata a választékos kifejezésmód eszközeként.)

Érdekes a *-nók/-nők* igei személyrag használata is. A feltételes mód többes szám első személyben a tárgyas és alanyi igeragozás megkülönböztetésére használtuk — vagy használtuk volt(!) — a *látnánk*, illetőleg *látnók* igealakokat. Székelyföldön vagy Kalotaszegen ezt nem nyelvtankönyvből tanulják meg a gyerekek, „ott ugyanis így beszélnek a családban: «*Vennénk egy malacot!*», de: «*Megvennők a malacot*»". Az erdélyi értelmiségiek ismerik ezt a formát és használják is, még azok is, akik nem gyermekkorukból ismerik, hanem megtanulták. Ezt írja Cs. Gyímesi Éva: „A *-nók/-nők* használata hagyományőrzőbb, tudatosabb, választékosabb nyelvhasználatot tükröz", s idézi Sütő Andrástól a *felemelnők, vennők, ismernők* stb. szavakat (Cs. Gyímesi 1975:69). Ezzel kapcsolatban végeztem egy felmérést a Nyelvtudományi Intézetben. Hangsúlyozom: **nyelvész** kollégákat kérdeztem meg arról, hogy használják-e a *-nók/-nők*-öt. A megkérdezettek válasza egyöntetűen **nemleges** volt.[2] Az indoklások pedig erősen negatívak: keresettnek, mesterkéltnek, modorosnak minősítették a *-nók/-nők* használatát. Ami tehát az erdélyi értelmiségiek nyelvhasználatában normatív, nálunk nem az. Egy másik példa a különbségekre — s ezzel már átlépünk a tükörszók és tükörkifejezések területére — az *el kell menjek*-féle szerkezet. A *kaptam egy telefont* vagy az *adok egy telefont*, a *veszek egy taxit*, a *szimpatizál engem*, vagy a *kezet ad valakivel* esetében jól érzékelhető a tükörfordítás ténye. De az *Állj csak meg*! 'várj csak' jelentésben, vagy a *Meddig ülsz ott*? 'meddig maradsz ott' jelentésben a sztenderd magyart beszélő számára nem árulkodik a román eredetről és lehet, hogy nem érti meg vagy másképpen értelmezi e kifejezéseket.

Visszatérve az *el kell menjek*-féle szerkezethez, megkérdeztem nyelvész kollégáimat arról, hogy a három lehetséges változat közül:

El kell menjek.
El kell, hogy menjek.
El kell mennem.

melyiket használják, s van-e különbség aszerint, hogy szóban vagy írásban használják-e. Informátoraim egyöntetűen úgy nyilatkoztak, hogy az *El kell mennem* változatot használják mind szóban, mind pedig írásban, de 24%-uk az *el kell, hogy menjek* féle megoldást is használja variánsként, de csak élőszóban. Az *el kell menjek*-féle szerkezetet ketten ismerik és használják, anyanyelvjárási örökségként. Ezzel szemben az erdélyiélőnyelvben ez utóbbi szerkezet — gyakran nyomtatásban is — teljességgel normatív. Mások és saját megfigyelésem, valamint gyűjtésem alapján az a véleményem, hogy Magyarországon is erősen terjed ez a szerkezet, beszédben és írásban egyaránt, elsősorban az értelmiségiek körében (vö. Posgay 1992). Ebben az is szerepet játszik, hogy ez a nyelvi megoldás gazdaságosságra törekszik, ez a körülmény, valamint a nyelvi divat együttesen erősíti a vizsgált szerkezet elterjedését (Bárczi 1974:78–79, Jakab 1983:143–146). Az elterjedés mértékéről és a magyarországi sztenderd nyelvhasználatra gyakorolt hatásáról egy másik alkalommal szeretnék beszámolni.

Összehasonlítva két tudományos írást, pl. nyelvészeti tárgyút, amelyek egyike Magyarországon, a másik pedig Erdélyben íródott, azonnal szembeötlik, hogy a határontúli írásban kevesebb az idegen szó, kölcsönszó. Az *identitás* helyett pl. *önnön hovatartozásá*-t használt az egyik szerző. Kabán Annamária az erdélyi magyar napilapok nyelvét vizsgálva figyelt fel a hiperpurizmusra: „A nyelv tisztaságát óvandó még ott is magyarítanak, ahol a magyarországiak természetesen használják az idegen vagy kölcsönszót" (1992:64). (Zárójelben jegyzem meg, hogy az amerikai magyarok, pl. South Bend-ben saját maguk vagy más kétnyelvűek purizmusának hatására néha hiperpurizmusokat használnak, mert nem tudják, hogy bizonyos szavak vagy kifejezések

használata interferencia-e (vö. Kontra 1990:96–97). Fülei–Szántó Endre (1992:43) ír egy érdekes jelenségről, amikor „megjelennek a **tiszta kölcsönszavak**, amelyeket az erdélyi ember visszalatinosít magyar reminiszcenciái révén (pl. *inkurkáljuk azt* 'összevarrjuk')". Kontra Miklós pedig Vázsonyi Endrére hivatkozva mondja, hogy az amerikai magyarok latinosabban beszélnek, mint mi (Kontra 1982). Nyelvi és nyelvészeti szempontból valóban hiperpurizmus, ha valaki pl. *távolbalátót* mond a *televízió* helyett, de a kisebbségben élő magyarul beszélők nyelvi jelenségeinek lélektani okait még hangsúlyozottabban kell vizsgálnunk, mint az egynyelvű többségiekét. Erre figyelmeztet többek között Gál Zsuzsa, Fülei–Szántó Endre, Péntek János, Lanstyák István, Kontra Miklós, Papp György és sokan mások. Ilyen megvilágításban az erdélyi értelmiségiek hiperpurizmusa az anyanyelvhez való kötődés egyik megnyilvánulása, a nyelvi igényesség tudatos kifejeződése és semmiképpen nem nyelvi hiba. Ne kérjük számon tőlük Duna menti egynyelvű normánkat!

JEGYZETEK

1. Idézi Éder Zoltán az erdélyi nyelvművelésről írott cikkében (1972:129–138).
2. Kemény Gábor szíves szóbeli közlése szerint ő használja a *-nók/-nők* ragot, de csak írásban és általában akkor, ha igényes, választékos stílust kíván a kérdéses írásmű.

IRODALOM

Balogh Lajos – Kontra Miklós szerk. (1990). *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Bárczi Géza (1974). *Nyelvművelésünk*. Budapest.

Bartha Csilla (1991). Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai. *Regio* 91/1:77–87.

Bartha Csilla 1992). Sztenderdizáció és/vagy nyelvi asszimiláció? In: Kontra (1992:19–28).

Cs. Gyímesi Éva (1975). *Mindennapi nyelvünk*. Bukarest: Kriterion.

Éder Zoltán (1972). A magyar nyelvművelés új lendülete Romániában. *Magyar Nyelvőr* 96:129–138.

Fülei–Szántó Endre (1992). Bomló kétnyelvűség. In: Kontra (1992:35–45).

Gal, Susan (1991). Kódváltás és öntudat. In: Kontra (1991:123–157).

Gal, Susan (1992). Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: Kontra (1992:47–59).

Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk. (1991). *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE.

Jakab István (1983). *Nyelvünk és mi*. Bratislava: Madách Kiadó.

Kabán Annamária (1992). Két erdélyi magyar napilap nyelvi vizsgálata. In: Kontra (1992:61–70).

Kemény Gábor szerk. (1992). Normatudat – nyelvi norma. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kontra Miklós (1982). Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve. *Magyar Nyelv* 78:76–93.

Kontra Miklós (1990). *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kontra Miklós szerk. (1991). *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarságkutató Intézet.

Kontra Miklós szerk. (1992). *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kontra Miklós – Gósy Mária (1992). A sztenderd megközelítése. In: Kemény (1992:245–257).

Lanstyák István (1991). A szlovák nyelv árnyékában. In: Kontra (1991:11–72).

Péntek János (1992). Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In: Kontra (1992:159–164).

Pléh Csaba (1990). A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Balogh – Kontra 1990:55–75).

Posgay Ildikó (1992). El kell mondjam... Élőnyelvi vizsgálatok az erdélyi értelmiség körében. *A III. dialektológiai szimpozion előadásai*. Kézirat.

Rónai Béla (1990). A bukovinai székely nyelvjárás hangrendszerének változása. In Balogh – Kontra (1990:89–97).

Szabó T. Ádám (1991). A magyar nyelvjáráskutatás Erdélyben. In: Hajdú – Kiss (1991:589–596).

Szabó T. Attila (1970). *Anyanyelvünk életéből*. Bukarest: Kriterion.

Név- és tárgymutató

a csángók asszimilációja 128
a kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség 131
a lakosság kontinuitása 159
a magyar nyelv térhódítása 59
a mentális szótár 83
a szerb nyelv negatív hatása 236
a tannyelv hatása 65
a tannyelvcsere és az iskolai teljesítmény kapcsolata 76
a táplálkozás szókincse 147
adatközlők reprezentativitásának elve 276
akkulturációs folyamat 303
alaki tükrözés
  teljes 230
alaktani hatás 237
alapnyelv 273
alapszókincs 52
államnyelv 213
állapotvizsgálat 204
amerikai magyar
  eldöntendő kérdőintonáció 271
  közösség 41
amerikai magyarság 275
analitikus formák térnyerése 45
analógia 45
anyanyelvfaló légkör 116
anyanyelvi
  deficit 138
  értékvesztés 58, 59, 60
  értékzavarok 58
  művelődés 59
anyaországi
  továbbtanulás 136
archaikus
  kiejtés 157
archaizáló
  helyesírás 112
argó
  szlovákiai magyar 189
asszimiláció 132, 134, 156
asszociatív elmélet 92
aszimmetrikus kétnyelvűség 63
attitudiánális következmények 272
attitűd 52, 287
  nyelvi 287
attitűd és nyelvválasztás 287
attitűdök 41
  nyelvi és emberi 15
ausztriai magyarok 21
autonómia 62
az *ly* realizációi 203
Bátonyterenye 191
belső keletkezésű szó 147
beolvadás 66
beszéd
  partner kétnyelvűségének foka 30
  beállítódás 92
  helyzet
    természetes 273
  korpusz 271
beszédpartnernek a saját anyanyelvéhez való viszonyulása 30
beszélői kommentár 104
beszélőközösség 41, 46, 271
betelepült népcsoport 156
bikulturalizmus 65, 69, 70
Bialystok, E. 14
Bogdánfalva 111
Bourdieu, P. 39
Butters, R. 271
célnyelv 51, 164

címek
szöveg értékű 173
találó 174
Corder, P. 51
csángó
értelmiség 111, 115
identitásprobléma 122
nyelvjárás 125
csángómagyar 111
„csángósodás" 121
csoportaffirmáció 221
csoportközi kommunikáció 38, 39
csoportnyelv 251
diáknyelv 191
diaszpóra 57, 138
diglosszia 40, 57, 59, 212
direkt kölcsönzés 139
divatszavak 301
domináló nyelvváltozat 301
dominanciaviszonyok 257
domináns nyelv 38, 51, 53, 67, 126, 236, 242
egyeztetések elmaradása 263
elfogadás
nyelvközösségi szintű 218
elkerülő magatartás 38
elnemzetietlenítési törekvések 131
emigráció 136
emigrációs hullám 121
emigráns
helyzet 38
kétnyelvűség 40, 41
kontaktushelyzet 39
nyelv 44
nyelvi kontinuum 37, 42, 44
változat 45
endogámia 293
erdélyi
élőnyelv 308
értelmiség 128, 306
magyar értelmiség 305
magyar nyelvjárások 245
magyarság 116
menekültek 121, 306
románok 246
szászok 21
észak-keleti nyelvjárástípus 135
etikai dilemmák 274
etnikai—nyelvi
közösség 29
etnikai
áldozat 115
identitás 15, 17
kisebbség 60
tömb 134
etnocentrizmus 75
fejlődési potenciál 74
félnyelvű 114
félnyelvűség 13, 72, 111, 125
forrásnyelv 164
Fülek 191
gael nyelv 40
Grosjean, F. 13, 260
Gumperz, J. 15
gyakorítóképzők 117
hagyományos magyar névadás 185
hanglejtés
'svábos magyar' 265
idegenszerű 264
svábos 265
hárítás 106
határozók magyarban szokatlan kapcsolódása 231
hatás
környezeti nyelvi 218
Heller, M. 17, 18
helyi nyelvjárás 61
Heredia, R. 13
heterogén nemzetiségű Vajdaság 235
„heurisztikus hipotézis" 51
hiányos elsajátítás 44, 45
hiba
standard 227
hibrid kifejezések 246
hibridkölcsönzés 249, 251
hibridszavak 245, 247
hiperpurizmus 305, 306, 308
holisztikus elmélet 13

Hollandiában élő volt jugoszlávok 20
hosszú labiális *ā* 157
hozzáférési folyamat 13
hungarizmus 149, 150
hungarológiai ismeretek 127
idegenszerű hanglejtés 264
idegenszerűségek 217
identitás
  szociális 15
  többszörös 15
identitásprobléma 124
identitásprobléma 125
igeneves szerkezetek 166, 168
illabiális *á* 157
ingázás 135, 203, 293
integráció 38
interakció
  anya–gyerek 95
  felnőttel való 33
interetnikus
  kommunikáció 38
  kommunikációs stratégiák 38
interferencia 54, 216, 260
interferencia-jelenségek 225, 228, 253
interjú
  szociolingvisztikai 273
interkulturális
  interakciós problémák 16
  kapcsolatok 156
  problémák 22
interlingvális 92, 101
intimnyelv 113
intralingvális 46, 85, 93, 101
  stratégiák 105
-íroz igeképző 237
iskolázás nyelve 50
istentisztelet 212
Jakobson, R. 272
Jaspaert, K. 39
„jó" hibák 87
jövevényszó, 147
kárpátaljai
  magyar nyelvjárások 157
keresztnév-gazdagodás 185
kerülés
  kirívó nyelvjárási sajátosságok ~e 213
kérdőintonáció
  amerikai angol eldöntendő 272, 278
kérdőív 192, 255
  nyelvhasználati 279
  szóbeli 277
kérdőíves gyűjtés 211
két- és többnyelvűség 7
kétegyházi román 288
kétnyelvű
  agy 13, 84
  beszélő 51
  egyén 14
  franciák 19
  kiegyensúlyozott 12
  közösségek 17, 20, 262, 273, 294
  öntudat 259
kétnyelvűek
  mesterséges 52
kétnyelvűség 11, 42, 163
  additív 70
  aktív 256
  aszimmetrikus 58
  aszimmetrikus szlovák—magyar 61
  egyéni 42
  emigráns 37
  funkcionális 73
  gyermekkori 83
  hátrányos 57
  igazi 243
  kialakulása 58
  magyar domináns 136
  magyar—ukrán/ruszin 138
  magyar—orosz 136
  magyar—szerbhorvát 27
  népi 215
  óvodai 32
  passzív 256
  részleges 141
  stabil 40
  szlovák-magyar 58

szubtraktív 70, 216
teljes 141
kétnyelvűségi szituáció 21
kettős tagadás 158
két- és félnyelvűség 111
keveréknyelv 243, 246
kevert nyelv 95, 221
kisebbség
etnikai 60
nemzeti 60
kisebbségi
anyanyelv 49
beszélő 226
csoport 38
nyelv 38, 39, 136, 225, 235, 294
nyelvi szituáció 37
klasszikus
normahibák 232
nyelvhelyességi kérdések 227
kódkeverés 101
kódváltás 16, 21, 46, 101, 299, 300
funkcionális 17
jelölt 18
sima 17, 21
stratégiai szerepű 19
kognitív folyamatok 14
Kolon 211
koloniak szlovák nyelvtudása 215
kölcsönszavak
tiszta 309
beszédhelyzeti kötődésű 217, 219
kölcsönszó 138, 139, 147
kölcsönzés 46, 262
kommunikatív
kompetencia 43
norma 46
stratégiák 99
kommunikáció
kettős nyelvi 221
kulturális 57
kommunikációs
„burok" 134
stratégia 265
kompenzációs stratégiák 46, 101
kompetencia
kommunikatív 13, 43, 291
lexikai 44
kompetenciaszint 259
kontaktusjelenségek 46
kontaktusok
nyelvjárások közötti 148
kontextus
beszélőközösségi 11, 15
interakciós 11, 15
nyelvi 11, 15
társadalmi 11
történelmi—társadalmi 11, 15
kontextusra irányuló kutatások 17
kontextusszint 11, 40
kontrasztív módszer 243
kontroll 226
csoport 192
kiegészítő 232
mondat 232
környezeti
nyelv 12, 41
nyelvjárás 157
kötődés
anyanyelvhez 309
középpalóc nyelvjárástípus 204
közlés abbahagyása 107
közös
thesaurus 84
reprezentáció 13
közösen tárolt elemek 13
Kroon, S. 39
kulturális kommunikáció 57
kultúraspecifikus 93
küszöb-hipotézis 70, 72
kvantitatív szociolingvisztika 271
Labov, W. 275
Lakatos Demeter 111
lappangó alanyú mondatok 232
lélektani ok 309
lexikai
egység 150
kompetencia 44
közelítés 274

párhuzam 148, 149
sor 150
térkép 152
lingua franca 38
longitudinális vizsgálat 273
lozsádi nyelvjárás 245
Mackey, W. 261
magyar
kisebbség 21
magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok 163
magyar domináns 260
magyar domináns népességösszetétel 254
magyar kisebbség 306
Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat 277
magyar nyelvű
iskola 212
oktatási intézményhálózat 131
oktatási rendszer 136
óvoda 212
magyar tannyelvű iskolák 132
magyar többségű
települések 138
magyarított román szavak 114
magyarországi
beszélgetőtárs 232
román nyelvközösség 287
szlovák kisebbség 135
szlovákok 57, 61
magyarsághoz tartozás 123
magyarságtudat 135
ingatag 123
makroszociolingvisztikai tényezők 31
„másodanyanyelv" 51
McLaughlin, B. 13
megfelelő adatok elve 273
megfigyelői paradoxon 279
megszólítás
szolidáris 220
mentális lexikon
két interaktív 96
kétnyelvű 83, 95
metanyelvi kommentár 18
mezőségi magyarság 112
migráció 37, 39, 135, 155, 156
nyelvterületi szintű 299
mikroszociolingvisztikai tényezők 31
Moldva 113
moldvai magyarok 122, 124
moldvai csángó
nyelvjárás 247
tájnyelv 245
Móricz Kálmán 157
multikulturális jelleg 32
multilingvális transzfer 53
Müncheni Kódex 119
művelődési hullámok 148
„nagyanyai nyelv" 52
nagydobronyi nyelvjárás 155
Nagykér személynévhasználata 181
nemzetté válás folyamata 122
nemzeti
értékrend 122
kisebbség 235
nyelv 122
öntudat 136
nemzetiségi
anyanyelv 50
gimnázium 50
iskola 289
közösségek 62
nyelv 50
nyelvek 63
magyarországi 58
törvény 62
tudat 254
nemzettudat formálása 123
népvándorlás 7
norma
regionális köznyelvi 156
normán kívüliség 218
normatív kontroll 43
nyelv
kisebb presztízsű 292
magasabb presztízsű 292

nyelv és identitás 288
nyelvjárásszíget 123
nyelvválasztás 41
nyelvcsere 37, 39, 41, 66, 134, 254, 258
  interetnikus 39
  emigráns helyzetben 39
nyelvek kölcsönhatása 54
  nyelvelsajátítási stratégiák 42
  nyelvhasználati szférák 27
nyelvhasználat
  a termelési szférában 30
  az igazgatási szférában 30
  formális 213
  informális 213
  munkahelyi 30, 212
  óvodai 27
  romániai magyar 246
nyelvhasználati
  interjú 288
  módok 13
  normák 41
  szokások 41
nyelvi
  adaptálódás 299, 302
  attitűdvizsgálat 287
  elsivatagosodás 123
  elszigetelődés 156
  elszigeteltség 148
  értékváltozások 58
  funkció 41
  kapcsolatok
    magyar–román 251
  kiszolgáltatottság 125
  kompetencia 44
  kontaktus 299
  kontaktushelyzet 37
  környezettan 40
  másság 7
  ökológia 40
  önkontroll 113
  összetartozás 300
  piac 39
  pluralizmus 7, 66
  romlás-bomlás 189
  szocializáció 7
  tények 40
  tervezés 62
  tudatosság 125, 279
  váltás 300
  változó 227, 271
  viselkedés 61
  egyszerűsödés 42
nyelvi–nemzeti hovatartozás 126
nyelvi kompetencia
  felépülő 118
  felszínes 71
  kognitív 71
  leépülő 118
nyelvi piac
  belső 39
  külső 39
nyelvjárás
  köznyelvies 212
nyelvjárásiasság foka 214
nyelvjárásszíget 155
  dél-alföldi palóc 155
nyelvpolitikai keret 49
nyelvsziget(ek) 211
  szlovák 57, 58
nyelvtanulási stratégia 51
nyelvtárs 246
nyelvteremtő erő 189
nyelvválasztás 29, 30
nyelváltás 70, 121, 138
nyelváltozat 288
  magyar 134
nyelvvesztés 37, 40, 42, 44, 99, 111
  strukturális 45
Nyitra környéki magyarok 211
Ojemann, W. 86
oktatási nyelv 28
oktatási programok 65
  "befullasztási" 67
  hagyományos 67
  szegragációs 67
  személyiségfejlődésre gyakorolt hatásai 70

tranzitív 69
oláh 113, 118
óvodai
kétnyelvűség 32
önbevallás 192
passzív
megfigyelés 213
szerkezetek használata 237
Perka Mihály 123
pidzsin nyelvek 38
Poplack, S. 17, 21, 261, 271
presztízs
eltolódás 144
nyelv 136
változat 302
pszichotipológia 53
Puerto Rico-i közösség 17
Québec 19
reduplikáció 105
regionális
nyelvváltozat 131
regiszterváltás 212
részleges nyelvűség 13
résztvevő megfigyelés 276
rétegzett reprezentatív mintavétel 276
romániai
szászok 134
saját
értelmiség 123
írásbeliség 123
salátanyelv 260
segítségkérés 104
skandináv oktatási modell 65
Skutnabb-Kangas-tipológia 66
solymári svábok 253
spontán asszociatív válasz 89, 95
standard hiba 227
stratégiák
intralingvális 105
kognitív 14
kommunikatív 99
kompenzációs 46, 101
nyelvelsajátítási 42
társalgási 104
sváb domináns 262
svábos hanglejtés 265
'svábos magyar' hanglejtés 265
Szabófalva 111
szegregáció 38
székely nyelvi környezet 111
szelektív figyelem 14
sz-elés 116
szemantikai
egység 151
mező 92
sor 151
térkép 147, 150
személynevek 159
személytelen
fogalmazásmód 237
szerkezet 232
szemilingvalizmus 73
szerepek 16
szerepviszonyok 15, 16, 19
Szigetfalu 112
„szimbolikus csere" 39
szinonimapár 149
szintakszisbeli megszorítások 17
szlovák tannyelvű iskola 215
szlovákiai magyar
argó 189
napilap 171
nyelvváltozatok 189
szóasszociációs kísérlet 91
szóasszociációk
paradigmatikus 91
szintagmatikus 91
szociolingvisztikai interjú 273
szórványmagyarság 123, 136, 138
sztenderd 45, 262
magyarországi 306
amerikai angol 274
magyar 134, 274
szubstandard 190
szupraszegmentális sík 219
szülői
nyelv 44

nyelvvesztés 44
tagozat
magyar tannyelvű 29
szerbhorvát tannyelvű 29
tanulás
közvetítőnyelves 55
társadalmi
nyelvészet 11
választóvonal 18
társalgási stratégiák 101, 104
tautonima 149
teljeskörű elemzés elve 275
térkép
lexikai 150
szemantikai 150
„tetszikezés" 302
tikmony 119
titkosan készített felvétel 275
többértelműség mint stratégia 19
többnemzetiségű közösség 235
többnyelvű
közösségek 65
többnyelvűség 7, 52, 163
többségi
nyelv 225
társadalom 21
transzfer
anyanyelvi 272
szintaktikai 103
trilingvális helyzet 52
túláltalánosítás 45
tükörfordítás 166, 251, 307
tükör
jelentés 141, 165
kifejezés 307
kifejezések 245, 247
szó 141, 307, 165, 245, 247
tükrözés 219
alaki 164, 228, 230
elfogadása 225, 233
elutasítása 229
grammatikai 164, 228, 230, 232
grammatikai, szerkezeti 168
közvetett alaki 238
lexikai—grammatikai 168
szándékos 220
szemantikai 164
szerkezeti 228, 231
tartalmi 241
tükrözéstípusok 232
tükröződés 218
újságcímek színeváltozása 171
újságnyelv szintaxisa 171
utánzás 107
részleges 106
teljes 105
utópisztikus kétnyelvűségi programok 69
Vajdaságban végzett empirikus kutatás 66
váltakozás
nemkívánatos 276
változás
fentről kiinduló 279
lentről kiinduló 279
változásvizsgálat 204
változatkészlet 189
változó-szabály 271
variációelmélet 271
visszafejlődési stádium 59
visszakérdezés 107
vulgarizmusok 190
Whitaker, H. 86
Wolfram, W. 271
zavar az igekötőhasználatban 115
zentai középiskolások 28

A nyomdai munkálatokat a
LÁSZLÓ ÉS TÁRSA BT nyomdaüzeme végezte
Felelős vezető: LÁSZLÓ ANDRÁS

330.- Ft Áfával